

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXXVIII

Бр. 1-2/2015.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић 2009-2015, др Момчило Д. Пејовић од 2015. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXXVIII

1-2

ПОДГОРИЦА
2015.

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Момчило Д. Пејовић, Драгана Кујовић, Вукајло Глушчевић, Жарко Лековић, Раденко Шћекић и Иван Лаковић.

Главни и одговорни уредник
Момчило Д. Пејовић

Секретар редакције
Миљан Гогић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO - Historical abstracts with full text.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXXVIII

1-2

PODGORICA
2015.

R e d a c t i o n:

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Momčilo D. Pejović, Dragana Kujović, Vukajlo Gluščević, Žarko Leković,
Radenko Šćekić and Ivan Laković

Rédacteur responsable
Momčilo D. Pejović

Sekrétaire de la rédaction
Miljan Gogić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être ad-
dressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Hutorique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commercele Montenegro à Pod-
gorica.

ЧЛАНЦИ

Nemanja VUJČIĆ*

KASANDROVA ILIRSKA POLITIKA

ABSTRACT: This paper is written as an attempt of investigation of the deeper motivation behind the two Illyrian campaigns of the Macedonian ruler Cassander (316 – 297 BC). The results of these actions were ephemeral and they are not seen as very important in the modern historiography. They are explained either as a kind of continuation of the traditional policy of the Macedonian kings towards their western neighbors or as an indication of increasingly important role played by the southern Illyrian tribes on the wider Mediterranean scene. This paper interprets these campaigns as a part of a well-planned expansion in the direction of the Adriatic Sea, an attempt that represents a fresh chapter in the history of the Macedonian relations with Illyrian peoples. Although the exact scope and the particulars of his plans are impossible to know now, Cassander's policy in these parts anticipates similar designs of Philip V, one century later. Failure of these attempts should be explained by wider historical circumstances: more pressing issues were occupied Cassander's attention and resources. After the initial success, he was not in the position to devote significant forces into defense and control of the occupied areas.

KEY WORDS: Cassander, Illyria, Adriatic, Apollonia, Epidamnos, Antipatreia

Kada je, u proleće 316. godine pre n.e., preuzeo kontrolu nad Makedonijom,¹ Kasandar je nasledio obaveze i geopolitičke dileme ranijih kraljeva. Pogled ovog bezobzirnog ali sposobnog uzurpatora bio je pre svega usmeren ka grčkom jugu i anadolskom istoku – pravcima odakle su dolazile najveće pretnje po njegov položaj, i koji su bili predmet njegove ambicije i ekspanzije. Tek kada je Grčka bila čvrsto pod njegovom prevlašću a Mala

* Autor je naučni saradnik, Odeljenja za istoriju, Filozofski fakultet u Beogradu.

¹ Diod. XIX 35-36, 49-52.

Azija u posedu prijateljskih sila (što se ostvarilo nakon Antigonovog poraza 301. godine pre n.e.) Kasandar je mogao biti siguran u pogledu svoje vladavine nad Makedonijom. Međutim, očigledan prioritet šire mediteranske politike ne znači da je Antipatrov sin mogao da u potpunosti zanemari tradicionalna pitanja makedonskih odnosa sa starobalkanskim plemenima. Svakako, snaga ilirskih kraljeva bila je neznatna u poređenju sa pretnjom koju su predstavljali Antigonidi, ali Iliri su bili bliski susedi i prilike u njihovoj zemlji su se neposredno ticale Makedonije.

Kasandrovim intervencijama u Iliriji važnost uglavnom pridaju istoričari prvenstveno zainteresovani za ilirski prostor.² U historiografiji o antičkoj Makedoniji ovaj segment njegove delatnosti je tretiran sasvim uzgredno.³ Ipak, on zaslužuje pažljiviju analizu jer pruža uvid u kontinuitet i promene makedonske politike prema tom delu Balkana a pritom nije bez značaja za širi kontekst odnosa između dijadoha. Videćemo da se Kasandrova aktivnost u ilirskim oblastima odvijala pretežno u intervalima zatišja u borbi za premoć na Mediteranu.

Većinu neposrednih podataka o politici Antipatrovog sina prema Iliriji dugujemo Diodoru sa Sicilije. Opšti problemi Diodorovog teksta, naročito pitanje hronološke preciznosti, i ovde dolaze do izražaja. Iz XIX i XX knjige *Istorijske biblioteke* saznajemo za dve Kasandrove intervencije u Iliriji: jednu izvedenu ubrzo po konsolidaciji njegovog položaja u Makedoniji i Grčkoj i drugu, dve godine kasnije. Prvu Diodor opisuje kao produžetak pohoda protiv Etolaca: Kasandar je direktno iz Makedonije pošao na Etoliju sa velikom vojskom – Etolci su nedugo pre toga ušli u (još uvek neformalizovan) savez sa Antigonom.⁴ Značajniji uspeh je izostao, ali je Kasandar iskoristio priliku da organizuje Akarnance tako da ubuduće mogu da pruže ozbiljniji otpor Etolcima i ostavio garnizone u akarnanskim gradovima (Etolci su ih napali ubrzo po njegovom odlasku). Potom je prešao na Leukadu a odatle je pomorskim putem prebacio trupe u južnu Iliriju.⁵ O razlozima za ovaj po-

² P. Cabanes, *Iliri od Bardilija do Gencija (IV - II. stoleće pre Krista)*, Zagreb 2002, 78-80; A. Stipčević, *Iliri: povijest, život, kultura*, Zagreb 1989, 36; F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times. Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians*, Amsterdam 1978, 114; ead., Les origines et la destinée d l'Etat illyrien, *Historia* 14 (1965), 160-161; M. Šašel-Kos, *Appian and Illyricum*, Ljubljana 2005, 257; J. Wilkes, *The Illyrians*, Cambridge MA 1996, 124-125.

³ M. Fortina, *Cassandro, re di Macedonia*, Turin 1966, 69-70, 73, 76; N. G. L. Hammond, *The Macedonian State: Origins, Institutions and History*, Oxford 1989, 264; F. Jacoby, *RE* sv. Kassandros, 2302, 2304; W. W. Tarn, The Heritage of Alexander, u: *CAH* VII, 486. Detaljniju analizu daju N. G. L. Hammond, F. W. Walbank, *A History of Macedonia III: 336-167 BC*, Oxford 1988, 154-156.

⁴ Diod. XIX 66, 2; cf. D. Mendels, Aetolia 331-301: Frustration, Political Power, and Survival, *Historia* 33-2 (1984), 168-169.

⁵ Diod. XIX 67, 3-5.

hod Diodor ne govori ništa i mnoga pitanja ostaju otvorena. Da li je intervencija u Iliriji planirana unapred ili je odluka doneta u toku etolskog pohoda, možda usled izostanka uspeha protiv Etolaca? Da li je vest o dešavanjima u Iliriji možda navela Kasandra da promeni planove? Prisustvo flote u Jonskom moru – Diodor ne objašnjava odakle i kada su ovi brodovi došli – pokazuje da je akcija na ilirskoj obali verovatno planirana izvesno vreme unapred. Kasandar se iskrcao u današnjoj južnoj Albaniji i osvojio Apoloniju u prvom jurišu. Odatle je krenuo na sever i, u bici čija lokacija nije data,⁶ porazio ilirskog kralja Glaukiju. Potom je sklopio povoljan mir sa Glaukijom (izvor ne saopštava detalje) i zaposeo Epidamno bez borbe, ostavljajući garnizon. U Makedoniju se verovatno vratio kopnenim putem.⁷ Diodor u istu godinu smešta i vest o napadu kralja Glaukije na Apoloniju i uspešnoj odbrani grada zahvaljujući najamnicima u službi Akraganta, koji su se tu slučajno zadesili. Glaukija je nakon ovog neuspeha sklopio sporazum sa Apolonijom, što je možda početak njihovog potonjeg savezničkog odnosa. Pisac iz Agirija ovaj događaj navodi *nakon* pripovedanja o Kasandrovom pohodu, a u sklopu izlaganja o događajima na Siciliji.⁸ Međutim, makedonski garnizon koji je Kasandar ostavio se ne spominje (Apolonija kao nezavistan polis sklapa ugovor sa Glaukijom) pa ga svakako treba datirati ranije u istu godinu (verovatno proleće ili leto 314. pre n.e.). Ovo je samo jedan primer hronološki problematičnih mesta u Diodorovom delu.⁹

⁶ Diodor spominje da je pre bitke prešao reku Hebar (Ἑβρος) ali oko identifikacije ovog vodotoka ne postoji saglasnost. Hammond (*A History of Macedonia III*, 154) ovu reč tretira kao grešku u tekstu i smatra da je u pitanju reka koju latinski pisci znaju kao *Genusus* (Caes. *BC III* 75; Liv. *XLIV* 30, 10 i 12), moderno ime Škumbin. U tom slučaju, bitka je vođena negde u današnjoj centralnoj Albaniji.

⁷ Diod. *XIX* 67, 3-7: Κάσανδρος δ' ὄρων τοὺς Αἰτωλοὺς συναγωνιζομένους μὲν Ἀντιγόνῳ, πόλεμον δ' ἔχοντας ὁμορον πρὸς Ἀκαρνᾶνας ἔκρινε συμφέρειν ἅμα συμμάχους μὲν Ἀκαρνᾶνας ποιήσασθαι, ταπεινώσαι δὲ τοὺς Αἰτωλοὺς... ὁ δὲ Κάσανδρος ἀπολιπὼν στρατηγὸν Λυκίσκον μετὰ τῶν ἱκανῶν στρατιωτῶν τούτῳ μὲν παρήγγειλε βοηθεῖν Ἀκαρνᾶσιν, αὐτὸς δὲ μετὰ δυνάμεως παρελθὼν ἐπὶ Λευκάδος τὴν πόλιν διὰ πρεσβείας προσηγάγετο. Μετὰ δὲ ταῦτα τὴν ὄρμην ἐπὶ τὸν Ἀδρίαν ποιησάμενος Ἀπολλωνίαν ἐξ ἐφόδου παρέλαβεν. Εἰς δὲ τὴν Ἰλλυρίδα προελθὼν καὶ διαβάς τὸν Ἑβρον ποταμὸν παρετάξατο πρὸς Γλαυκίαν τὸν Ἰλλυριῶν βασιλέα. Περιγενόμενος δὲ τῇ μάχῃ πρὸς μὲν τοῦτον συνθήκας ἐποιήσατο, καθ' ἃς οὐκ ἐξῆν τῷ Γλαυκίᾳ στρατεῦειν ἐπὶ τοὺς Κασάνδρου συμμάχους, τὴν δὲ τῶν Ἐπιδαμνίων πόλιν προσαναγάγετος καὶ φρουρὰν ἐγκαταστήσας ἐπανήλθεν εἰς Μακεδονίαν.

⁸ Diod. *XIX* 70, 6-7. Najamnike u službi Akraganta je predvodio Spartanac Akrotat (sin kralja Kleomena II). Ploveći za Siciliju bili su prinuđeni da skrenu ka ilirskoj obali i tako spasli Apoloniju od Glaukijinog napada.

⁹ Hammond (*A History of Macedonia III*, 155) smatra da se prisustvo makedonskog garnizona podrazumeva i da ovaj incident, koji on smešta u 313. godinu, pruža objašnjenje kako je Kasandar izgubio Apoloniju: Glaukija je opseo grad a Akrotat je posredovao između kralja i građana Apolonije (rezultat je čak bio sklapanje saveza), dok je makedonskom garnizonu dopušteno da ode. Ovo tumačenje uvodi niz pojedinosti koje se iz Diodorovog teksta ne daju ni naslutiti.

Prvi pohod predstavlja potpun uspeh: južna Ilirija, uključujući i grčke gradove, bila je u Kasandrovim rukama, obezbeđujući direktnu kopnenu vezu između Makedonije i Jadranskog mora. Makedonska okupacija je, međutim, trajala najviše dve godine i završila se vojnim slomom. Korkirani su sklopili savez sa Glaukijom i napali gradove na jadranskoj obali. Apoloniju su zauzeli i oslobodili a Epidamno je uzeo ilirski kralj.¹⁰ Brza Kasandrova intervencija je izostala, budući da ga je okupirao ustanak u Beotiji a zatim i mogućnost pomorske invazije na Makedoniju od strane Antigonovih snaga. Potom su ga (preuveličane) vesti o teškoćama njegovih trupa navele da velikom brzinom i sa nepotpunim snagama pođe na Epir. Tek po sklapanju mira sa epirskim kraljem Kasandar je *sa delom vojske* pošao na sever i napao Apoloniju. Ovo ga puta je građanska vojska Apolonije, pojačana saveznicima, pružila snažan otpor ispred zidina grada i nanela poraz Makedoncima. Bio je početak zime i Kasandar se, sa ostatkom poraženih snaga, povukao u Makedoniju. Korkirani, koji su svakako bili među saveznicima Apolonije, tada su proterali makedonsku posadu i sa Leukade.¹¹ Razlozi neuspeha drugog pohoda su jasni. Pritisci na drugim ratištima su dozvolili Kasandru da interveniše tek vrlo kasno, možda čitavih pola godine nakon odmetanja Apolonije i Epidamna, i sa vrlo ograničenim snagama.

Pre analize ovih događaja i motiva koji su stajali iza njih, potrebno je odrediti što precizniji hronološki okvir a on zavisi od odabranog rešenja za opštu Diodorovu hronologiju. Po danas najšire prihvaćenoj „visokoj“ hronologiji (prema kojoj se sastanak u Triparadisus odigrao u jesen ili zimu 321. godine, Eumen je pogubljen početkom 316, bitka kod Gaze je vođena u proleće 312), prvi pohod na Iliriju smešta se u godinu 314/313., a verovatno je okončan tokom jeseni 314. godine. Epirski pohod je izveden u leto 312. godine odakle je Kasandar pošao u Iliriju iste jeseni. Neuspeh pod Apolonijom i povlačenje u Makedoniju su datirani početkom zime 312/311. godine.¹² „Niska“ hronologija (Triparadisus u leto 320. godine, Eumenova smrt početkom 315, Gaza u jesen ili zimu 312/311), koju su neki kritičari prerano proglasili mrtvom,¹³ datira Kasandrov boravak na Peloponezu i povratak u Makedoniju u proleće i rano leto 313. godine, odakle je, krajem leta ili

¹⁰ Diod. XIX 78, 1: ἄμα δὲ τούτοις πραττομένοις Κορκυραῖοι μὲν βοηθήσαντες Ἀπολλωνιάταις καὶ τοῖς Ἐπίδαμνίσι τοὺς μὲν στρατιώτας Κασάνδρου ὑποσπόνδους ἀφῆκαν, τῶν δὲ πόλεων Ἀπολλωνίαν μὲν ἠλευθέρωσαν, Ἐπίδαμνον δὲ Γλαυκίᾳ τῷ τῶν Ἰλλυριῶν βασιλεῖ παρέδωκαν. Nešto dalje (XIX 89, 1) Diodor saopštava da su građani Apolonije sami izbacili posadu i prešli na stranu Ilira.

¹¹ Diod. XIX 89, 1-3.

¹² A. B. Bosworth, *The Legacy of Alexander. Politics, Warfare, and Propaganda under the Successors*, Oxford 2007, 279-284; P. Wheatley, *The Chronology of the Third Diadoch War*, 315-311 B. C., *Phoenix* 52 3/4 (1998), 265-268.

¹³ *Ibid*, 276.

početkom jeseni, vodio etolski i ilirski pohod. U Makedoniju se vratio na samom kraju 313. godine. Korkirani su intervenisali protiv makedonskog garnizona početkom proleća 312. godine, Kasandrov epirski pohod počinje tek u ranu jesen a drugi ilirski krajem jeseni iste godine.¹⁴ Završnica dveju hronoloških šema, barem što se tiče Kasandrove aktivnosti u 312. godini se poklapa ali razlike u datiranju prvog pohoda ostaju nepremostive. Prema „visokoj“ hronologiji, Kasandrova osvajanja u Iliriji su se držala godinu i po do dve dana, sve dok ih savez Korkirana i kralja Glaukije nije srušio. Ali ako prihvatimo „nisku“ hronologiju, Kasandrov uspeh je bio potpuno efemeran: Makedonci su držali Apoloniju i Epidamno mnogo kraće, možda ni čitavu zimu. Prihvatanje jednog ili drugog rešenja ima, dakle, konkretne posledice po razumevanje i ocenu značaja Kasandrovih akcija u ovom delu Balkana. Na ovom mestu ne mogu ulaziti u sve detalje rasprave – koja nikako nije okončana – u vezi ispravnosti ova dva sistema.¹⁵ U celini, ubedljiviji su argumenti za „visoku“ hronologiju. „Niska“ hronologija niz događaja koji se inače smeštaju u period 315-312. godine stavlja u samo godinu i po dana što se čini malo verovatnim.

Postoji neposredan dokaz da je Kasandar duže zadržao i temeljnije organizovao znatan deo Ilirije (celu Dasaretiju, u najmanju ruku): to je grad koji je tamo osnovao. Antipatrija u Iliriji je grad koji se u helenističkoj istoriji spominje samo u vezi dve epizode. Prema Polibiju, Antipatrija u Dasaretiji je jedan od makedonskih gradova u Iliriji koje je ilirski kralj Skerdilaida privukao na svoju stranu, 217. godine pre n.e. Iako je bio početak zime, Filip V je odmah pokrenuo vojsku protiv Ilira i povratio izgubljene gradove i utvrđenja.¹⁶ Kasnije, u toku Drugog makedonskog rata, grad je pao pred navalom Rimljana. U jesen 200. godine pre n.e. vojska konzula Publija Sulpicija Galbe ugrozila je Antipatriju sa severozapada, prethodno zauzevši tri manja utvrđenja. Sulpicijev legat Lucije Apustije poveo je pregovore sa vodećim građanima o predaji; kada su ga ovi odbili, zauzeo je grad na juriš. Rimski vojnici su pobili odrasle stanovnike, bedeme srušili, a grad spalili.¹⁷ Pa-

¹⁴ E. M. Anson, *The Chronology of the Third Diadoch War*, *Phoenix* 60 3/4 (2006), 231-233.

¹⁵ Osnovni argumenti za „nisku“ hronologiju: R. M. Errington, *Diodorus Siculus and the Chronology of the Early Diadochoi, 320-311 B.C.*, *Hermes* 105 (1977), 478-504; u prilog „visoke“: A. B. Bosworth, *Philip III Arrhidaeus and the Chronology of the Successors*, *Chiron* 22 (1992), 55-81.

¹⁶ Polyb. V 108, 1-8: ὁ δὲ βασιλεὺς Φίλιππος... καταλαβὼν τὸν Σκερδιλαΐδαν ἐπὶ τῇ προφάσει τῶν προσοφειλομένων χρημάτων... καὶ τότε τῆς μὲν Πελαγονίας πόλισμα διηρηκότεα τὸ προσαγορευόμενον Πισσαῖον, τῆς δὲ Δασσαρήτιδος προσηγημένον πόλεις, τὰς μὲν φόβῳ, τὰς δ' ἐπαγγελίας, Ἀντιπάτρειαν, Χρυσονδύωνα, Γερτοῦντα, πολλὴν ... πλὴν ὅ γε Φίλιππος στρατεύσας ἀνεκτίσατο μὲν τὰς προειρημένας πόλεις. Cf. D. Dzino, op. cit., 53; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 21 (i nap. 3 na istoj str.).

¹⁷ Liv. XXXI 27, 1-4: “Consul Sulpicius eo tempore inter Apolloniam ac Dyrrachium ad Apsum flumen habebat castra, quo accessitum L. Apustium legatum cum parte copiarum ad

dom grada načinjena je pukotina u spoljnom pojasu makedonske odbrane, što su Rimljani iskoristili već sledećeg proleća. Teško da se može sumnjati da je grad u Iliriji po imenu Antipatrija mogao osnovati jedino Kasandar. Helenistički vladari su, sledeći primere Filipa II i Aleksandra Velikog, osnivali brojne gradove. Konkretni razlozi za to bili su raznovrsni, ali je karakteristično da su svi iole važniji centri, oni koji su od samog početka imali status polisa, nosili dinastička imena. Najčešće je to bilo ime samog vladara, zatim njegove supruge ili roditelja. Kasandar je već 316. ili 315. godine pre n.e. osnovao Kasandreju, u kojoj je naselio nekadašnje stanovnike Olinta. Istovremeno je podigao Tesaloniku, nazvanu u čast supruge, Aleksandrove polusestre.¹⁸ Grad koji bi se zvao po njegovom ocu savršeno se uklapa u započeti niz, pogotovu ako je bio osnovan već sledeće godine. Izuzev u Kasandrovoj kratkotrajnoj dinastiji, ime Antipatar se ne sreće među helenističkim vladarskim imenima u IV i III veku pre n.e. Dinastičko ime upućuje na zaključak da je Antipatrija od samog početka imala status polisa; da je to bio slučaj i jedan vek kasnije, može se naslutiti iz Livijevog teksta koji spominje vodeće građane (*principes*).

Prema modernim istraživačima, Antipatrija se nalazila na mestu današnjeg Berata, dakle u samom srcu južne Albanije, daleko na zapad od tradicionalnih granica antičke Makedonije.¹⁹ Kada je tačno osnovan ovaj grad, ne znamo. Diodor ne pominje nikakve aktivnosti Kasandra u južnoj Iliriji između 311. i 302. godine pre n.e. što, s obzirom na ograničeno interesovanje njegovog izbornika, Hijeronima, za ilirske oblasti, ne mora da znači mnogo. Kontinuirani Diodorov tekst se prekida nakon jeseni 302. godine pre n.e. (kraj XX knjige *Istorijske biblioteke*), tako da smo o periodu od 301. godine pre n.e. do Kasandrove smrti 297. godine pre n.e. još slabije obavešteni. Ograđujući se na ovaj način, ipak je najverovatnija pretpostavka da je Antipatrija osnovana u periodu od 314. do 312. godine pre n.e. kada je Kasandar bio najviše zainteresovan za Iliriju i ulagao najveća sredstva u održanje makedonskog prisustva u njoj. Sam položaj grada (uzimajući da se zaista nalazio na mestu modernog Berata) opravdava pretpostavku da je bio

depopulandos hostium fines mittit. Apustius, extrema Macedoniae populatus, Corrhago et Gerrunio et Orgesso castellis primo impetu captis ad **Antipatreum**, in faucibus angustis sitam urbem, venit. Ac primo evocatos principes ad colloquium, ut fidei Romanorum se committerent, perlicere est conatus; deinde, ubi magnitudine ac moenibus situque urbis freti dicta aspernabantur, vi atque armis adortus expugnavit puberibusque interfectis, praeda omni militibus concessa diruit muros atque urbem incendit. ”

¹⁸ G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*, Berkley – Los Angeles 1995, 95-99, 101-105. Kasandar je obnovio i Tebu u Beotiji i osnovao, u korist svog brata Aleksarha, Uranopolis na Halkidičkom poluostrvu (G. M. Cohen, op. cit., 105-106, 119-120).

¹⁹ G. M. Cohen, op. cit., 76; N. G. L. Hammond, The Opening Campaigns and the Battle of the Aoi Stena in the Second Macedonian War, *JRS* 56 (66), 42-43.

osnovan kao deo ambicioznog projekta uključivanja južne Ilirije u makedonsku državu. Antipatrija se nalazila približno na polovini kopnene trase između Gornje Makedonije i Jadranskog mora. U tom smislu, ona je mogla da igra ulogu snažnog utvrđenog središta osvojene teritorije. Sa druge strane, smeštena na krajnjem zapadu Dasaretije, štitila tu oblast, a time i samu Makedoniju, od svakog neprijatelja koji bi nastupao sa severozapada, iz Ilirije. Rimski napad, osvajanje i razaranje grada u jesen 200. godine pre n.e. nisu bili iracionalan čin nasilja, već deo vojnih priprema za nastupanje ka unutrašnjosti Makedonije. Koja od dve funkcije je bila primarna u svesti osnivača Antipatrije moglo bi se zaključiti na osnovu datuma osnivanja grada, kada bismo ga znali. Ako je osnovan u toku okupacije južne Ilirije, prva uloga je verovatno bila osnovna. Ako je, međutim, to bilo nakon 312. godine pre n.e. kada su Apolonija i Epidamno već izgubljeni a snaga kralja Glaukije bila u porastu, zaštita Makedonije i preostalog dela Ilirije svakako je imala primat.

Kasandrovo ime se spominje i u vezi problema tzv. seobe Autarijata, saveza ilirskih plemena koja je u V i IV veku pre n.e. obuhvatao znatne prostore u unutrašnjosti Zapadnog Balkana (deo istočne Bosne, jugozapadne Srbije i severne Crne Gore, možda i deo doline Neretve). Do sredine IV veka pre n.e. Autarijati se sreću još dalje ka zapadu, u današnjoj centralnoj Srbiji.²⁰ Prema Diodoru, Kasandar je pružio pomoć Audoleonu, kralju Peonjana, u borbi protiv najezde Autarijata koji su napustili svoju domovinu. Autorijati su poraženi a zarobljenike, njih 20.000 (muškarce, žene i decu), Kasandar je naselio u okolini inače neidentifikovane planine Orbel.²¹ Ovaj događaj Diodor smešta u 310. godinu pre n.e. Justin prenosi sasvim drugačiju priču, prema kojoj su Autarijati napustili svoju zemlju pod pritiskom neobičnih prirodnih pojava – najezda bezbrojnih žaba i miševa.²² Kasandar je, vraćajući se iz pohoda na Apoloniju (314. ili 312?), naišao na ove izgnanike i, u strahu

²⁰ Arr. *Anab.* V 1-3. Autarijati su nameravali da napadnu Aleksandrovu vojsku u toku njenog povratka sa Dunava. Ovaj plan je osujetio agrijanski kralj Langar, upadom njihovu zemlju.

²¹ Diod. XX 19, 1: Κατὰ δὲ τὴν Μακεδονίαν Κάσανδρος μὲν βοηθήσας Ἀυδολέοντι τῷ Παίωνων βασιλεῖ διαπολεμοῦντι πρὸς Ἀυταριάτας, τοῦτον μὲν ἐκ τῶν κινδύνων ἐρρύσατο, τοὺς δὲ Ἀυταριάτας σὺν τοῖς ἀκολουθοῦσι παισὶ καὶ γυναιξίν ὄντας εἰς δισμυρίους κατέκτισεν παρὰ τὸ καλούμενον Ὀρβηλὸν ὄρος.

²² Pošast žaba (miševi su proširenje prvobitne priče od strane nekog kasnijeg pisca) koja je navela Autarijate na seobu spominje i Diodor (III 30, 3). Apijan (*III.* 4) prepričava sličnu epizodu, sa više detalja (uginule žabe su zatrovale izvore vode što je dovelo do epidemije) ali o njoj govori kao o posledici invazije Kelta na Delfe (279. godine pre n.e.) u kojoj su Autarijati navodno učestvovali. O kiši žaba kao božanskoj kazni uperenoj protiv nekih starobalkanskih plemena govori i Heraklid Lemb, istoričar i državnik iz II veka pre n.e. koji je pokazivao sklonost ka neobičnim i senzacionalnim pričama, ali u njegovoj verziji ova nesreća pogađa Dardance i Peonjane kojima takođe ne ostaje druga mogućnost do iseljenja (C. Müllerus, *Fragmenta historicorum Graecorum III*, Paris 1883, 168, fr. 3).

da bi mogli napasti i Makedoniju, sklopio savez sa njima.²³ Tu epizodu na vrlo sličan način prenosi i Pavle Orozije.²⁴ U ovom slučaju treba slediti Diodorovu verziju koja je logički i hronološki doslednija u odnosu na podatke kasnijih pisaca. Bez daljeg zalaženja u ova vrlo složena pitanja,²⁵ može se zaključiti da Kasandrova akcija protiv Autarijata nije deo neke dugoročne politike ovog vladara, već brza reakcija na trenutne događaje.

Koji su motivi stajali iza Kasandrovog pohoda na Iliriju? Izvori u tom pogledu ništa ne donose ali možda je moguće do odgovora doći posrednim putem. Najčešće tumačenje, koje nesumnjivo sadrži element istine, glasi da je Kasandar sledio tradicionalnu politiku makedonskih kraljeva prema Ilirima, odnosno da je u pitanju bio preventivni udar kojim je eliminisana očekivana pretnja iz Ilirije.²⁶ U istoriografiji je često pisano o pohodima Filipa i Aleksandra protiv Ilira.²⁷ Filip je svoju seriju velikih vojnih uspeha otvorio 358. godine pre n.e. pobedama nad Peonjanima i ilirskim kraljem Bardilisom.²⁸ Orestida i Linkestida su tada trajno pripojene kraljevstvu Argeada a granice Makedonije prema severozapadu su pomerene do Lihnitidskog (Ohridskog) jezera. Dve godine kasnije, Parmenion je vodio vojsku protiv pretnje koju su predstavljali Iliri. Kralj Grab je sklopio savez sa Atinjanima, Peonjanima i Tračanima i pripremao se da napadne Makedoniju, kada ga je Filipov vojskovođa porazio.²⁹ Iliri ponovo napadaju tek u vreme Aleksan-

²³ Iust. *Ep.* XV 2, 1-2: "Dum haec aguntur, Cassander ab Apollonia rediens incidit in Abderitas qui propter ranarum muriumque multitudinem relicto patrio solo sedes quaerebant; ueritus ne Macedoniam occuparent facta pactione in societatem eos recepit agrosque iis ultimos Macedoniae adsignat."

²⁴ Oros. III 23, 36-37: "Cassander Ptolemaeo in victoria particeps factus cum Apolloniam rediret, incidit in Aueniatas: qui propter intolerandae multitudinis ranas et mures relicto patrio solo et antiquis habitaculis emigrantes, novas sedes praetenta interim pace requirebant. 37 sed Cassander et virtutem et multitudinem gentis agnoscens, ne adacti necessitate Macedoniam bello quaterent atque invaderent, receptos in societatem in ultimis Macedoniae finibus conlocat."

²⁵ Za detaljnu analizu problema vid. F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times. Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians*, Amsterdam 1978, 90-125; M. Šašel-Kos, op. cit., 190-198.

²⁶ Cf. N. G. L. Hammond, F. W. Walbank, *A History of Macedonia III*, Oxford 1988, 154: "Cassander tried to rectify what was evidently a dangerous situation in Illyris – a combination or an incipient combination of Corcyra, the two Greek cities on the coast, and the group of Illyrian tribes ruled by Glaucias, the Taulantii."

²⁷ Izbor iz ove literature: P. Cabanes, op. cit., 54-56; 76-77; M. Errington, *Geschichte Makedoniens von den Anfängen bis zum Untergang des Königreiches*, München 1986, 45-47; F. Papazoglou, Les origines et la destinée d l'Etat illyrien, *Historia* 14 (1965), 161-162; N. G. L. Hammond, Alexander's Campaign in Illyria, *JHS* 94 (1974), 66-87; N. G. L. Hammond, G. T. Griffith, *A History of Macedonia II: 550-336 BC*, Oxford 1979, 212-214, 251; N. G. L. Hammond, F. W. Walbank, *A History of Macedonia III: 336-167 BC*, Oxford 1988, 39-48; K. Nawotka, *Alexander the Great*, Cambridge 2010, 98-100.

²⁸ Diod. XVI 4; Iust. *Ep.* VII 7.

²⁹ Diod. XVI 22, 3.

drovog pohoda protiv Tribala, 335. godine pre n.e. Novi makedonski kralj se vratio iz Podunavlja da odgovori na napad ilirskih vladara Klita i Glaukije (isti kralj koji će pružiti utočište Piru,³⁰ kralj protiv koga se dvadeset godina kasnije borio Kasandar). Oslanjajući se na taktičku varku i proverenu disciplinu svojih trupa, Aleksandar je pobedio Ilire i do kraja njegove vladavine ova plemena miruju.³¹ U ovim slučajevima upadljivo je to da makedonski vladari ili njihove vojskovođe reaguju na već opipljivu vojnu pretnju: pohod je pokrenut protiv Ilira koji se već nalaze na makedonskoj teritoriji ili se okupljaju sa namerom da u nju upadnu. Da li je i Kasandar reagovao na sličnu opasnost tj. da li se kralj Glaukija 314. godine pre n.e. pripremao da napadne Makedoniju? Neke činjenice govore protiv takvog zaključka. Kasandar je stigao u Iliriju *pomorskim putem, sa zapada*, koristeći flotu koja ga je čekala u Jadranskom moru. Ova pojedinost ukazuje na to da je u pitanju bila operacija koja je planirana duže i temeljnije, a ne *ad hoc* odgovor na iznenadnu opasnost. Glavni ciljevi pohoda su bile dve velike luke na obali Ilirije, dok se zaštita makedonske granice i ne pominje. Poprište bitke koju je Kasandar vodio protiv Glaukije nije poznato, ali je verovatno bilo negde u unutrašnjosti Ilirije, severno od Apolonije. Iz izvora ne vidimo da je kralj Taulanata pripremao pohod protiv Makedonije, pre se može izvući suprotan zaključak – Glaukija je skupio svoje snage kao odgovor na makedonski upad u ilirski prostor.³² Na to upućuje i sled događaja pošto je Kasandar imao vremena da se iskrcava, osvoji Apoloniju i pođe na sever u susret ilirskim snagama. Kasandrov pohod se i dalje može tumačiti kao produženje politike prethodnih vladara – obezbeđivanje severozapadne granice Makedonije – ali sada je sredstvo za ostvarenje tog cilja uključivalo osvajanje i kontrolu čitave južne Ilirije. I ovde, kao i u drugim svojim postupcima, Kasandar je odbijao da bude običan nastavljajac politike Argeada.

Drugo tumačenje je srodno prethodnom i povezuje Kasandrovu aktivnost na Jadranu sa navodnim gusarskim aktivnostima ilirskih plemena. U prvoj polovini prošlog veka, znameniti francuski istoričar i numizmatičar M. Holleaux, zastupao je tezu o ilirskim gusarima kao vekovnoj pretnji za saobraćaj na Mediteranu. U eksploziji aktivnosti ilirskih gusara 231-230. godine pre n.e., o kojoj detaljno piše Polibije, pošto je direktno vodila u Prvi ilirski rat,³³ Holleaux je video samo jednu manifestaciju pojave koja je ima-

³⁰ Plut. *Pyrrh.* 3.

³¹ Arr. *An I* 5-6; Diod. XVI 8, 1.

³² Mada ne obavezno i prostor Glaukijinog plemena, Taulanata, koji se pružao severno od Epidamna.

³³ Polyb. II 2-10. Postoji mogućnost i da je Polibije preneglasio snagu i značaj ilirskih gusara, kako bi istakao njihovu ulogu u izbijanju Prvog ilirskog rata. Ostali izvori (App. *Ill.* 7; Cass. Dio XII 49) uzroke rata predstavljaju drugačije, cf. D. Dzino, *Illyricum in Roman Politics 229 BC – AD 68*, Cambridge 2010, 48-49; M, Šašel-Kos, op. cit., 252-262.

la dugu istoriju. Na sličan način je tumačio i politiku makedonskih vladara prema Iliriji. U arhajsko i klasično doba, moćni grčki gradovi poput Korinta, Korkire i Sirakuze, štitali su Jonsko more od gusara, da bi kasnije tu odgovornost preuzeli makedonski i epirski kraljevi.³⁴ Prema Holleaux-u, ne samo da su makedonski kraljevi morali da štite kopnene granice svoje zemlje već i da kontrolišu Otrantski kanal kako bi aktivnosti ilirskih gusara bile ograničene na Jadransko more. Opadanje Epira posle smrti Aleksandra II i zauzetost Antigona Gonate borbom za Egejsko more, navodno su bili glavni faktori koji su otvorili Jonsko more za ilirske gusare.³⁵

Usvajanje navedenog shvatanja pruža jednostavno objašnjenje za Kasandrovu aktivnost u Iliriji. Cilj pohoda bio je kontrola nad moreuzom i zauzdavanje gusarske pretnje, u skladu sa tradicionalnom politikom grčkih gradova i makedonskih kraljeva.³⁶ Ali Holleaux-ova teza, mada je dugo vremena bila prihvaćena bez veće polemike³⁷ (nije retkost da se sličan stav iznosi i kasnije),³⁸ gotovo da nema nikakvu podršku u izvorima. Ona počiva na prenošenju situacije iz 231. godine pre n.e. u dalju prošlost, uprkos tome što Polibije jasno saopštava da je takvo stanje predstavljalo presedan i da je tadašnji ilirski kralj, Agron, imao mnogo veće kopnene i pomorske snage od svojih prethodnika.³⁹ Nema dokaza da su ilirski gusari predstavljali značajnu

³⁴ M. Holleaux, *Les Romains en Illyrie*, u: id., *Études d'épigraphie et d'histoire grecques IV: Rome, la Macédoine et l'orient grec*, Paris, 1952, 79-82; id., *The Romans in Illyria*, u: *CAH VII*, 824-829.

³⁵ M. Holleaux, *The Romans in Illyria*, u: *CAH VII*, 826.

³⁶ Cf. M. Holleaux, op. cit., 825-826: "Nevertheless, so long as Macedon under Philip and Alexander the Great made its tutelary influence felt upon the seas, and again, when Cassander, Agathocles and Demetrius successively occupied the entrance to the Straits of Otranto, and still later, when Pyrrhus and his son Alexander II extended their authority over the seaboard from the Corinthian Gulf beyond Dyrrachium (Epidamnus), we may well believe that the evil, confined within its ancient limits, did not extend very far into Greek waters."

³⁷ U osnovnom radu napisanom o gusarenju na antičkom Mediteranu u prvoj polovini XX veka, dosledno se ponavljaju ovi stavovi, gotovo bez navođenja izvorne potpore: H. A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World: an Essay in Mediterranean History*, London 1924, 166-171. Cf. S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria: Their Relations to Greece from the Earliest Times Down to the Time of Philip son of Amyntas*, Oxford 1926, 320 i 324: "Hellenic enterprise on the mainland was thus confined in the fifth and sixth centuries B.C. almost entirely to southern Albania and Epirus, and Epidamnus was the furthest limit of Greek penetration. *Northwards the Adriatic was in the hands of Illyrian pirates on the east side and Etruscan navies on the west.*"

³⁸ Na pr. A. Stipčević, op. cit., 31-32. Cf. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 187: "The economic background to this society was also piracy, an activity for which the Liburni were renowned in their fast warships (*liburnae*)."; id., *The Illyrians*, Cambridge MA 1996, 157: "The Illyrians used the lembus, a small and fast warship with a single bank of oars which could carry 50 soldiers in addition to the rowers. *Raid by sea from the Adriatic were probably a familiar threat to the northwestern Greeks.*"

³⁹ Polyb. II 2.

pretnju za mediteranske pomorce pre druge polovine III veka pre n.e. (vreme kada gusarenje širom Sredozemlja doživljava polet!) niti da su se raniji makedonski vladari bavili njima.⁴⁰ Filip i Aleksandar sasvim sigurno nikada nisu prodrli do Jadranskog mora, niti je bilo posebnih razloga da to čine. Vladavina Antigona Gonate nije značila napuštanje „tradicionalne“ brige makedonskih vladara o Otrantskom prolazu jer je Kasandar bio prvi makedonski vladar koji se uopšte bavio ovim područjem. Stoga, ako Kasandar u svom pohodu na obale Ilirije nije sledio primere prethodnih vladara, njegov poduhvat se mora okarakterisati kao nov momenat u istoriji makedonsko-ilirskih odnosa.

Pet važnih pojedinosti vode ka zaključku da je Kasandar imao naročite planove prema zemljama oko Jonskog i Jadranskog mora, planove koji su uključivali trajno osvajanje i vojno prisustvo u tim oblastima:

1) pohod iz 314. godine pre n.e. bio je pažljivo pripreman i izveden pomorskim putem, zahvaljujući floti koja je prethodno poslata u Jonsko more;

2) napadu na obale Ilirije prethodila je intervencija na jonskim ostrvima i zauzimanje Leukade;

3) prevashodni cilj napada bile su luke Apolonija i Epidamno – Kasandar se sukobio sa Ilirima tek po osvajanju Apolonije;

4) Kasandar je osnovao grad u centru osvojene oblasti, na putu koji povezuje Makedoniju sa Jadranskim morem;

5) Korkira, ostrvska država u Jonskom moru, reagovala je energično i neprijateljski na makedonsko prisustvo u ovom delu Sredozemlja, što ukazuje da su se stanovnici ostrva osetili ozbiljno ugroženim.

I Kasandrove intervencije u Epiru se mogu tumačiti kao deo šireg konteksta njegove zapadne politike.

Ni Filip II ni Aleksandar III nisu pokazivali veće interesovanje za Jonsko ili Jadransko more, niti su ikada povelili vojsku tako daleko na zapad. Za njih se ilirsko pitanje svodilo na postojanje ili nepostojanje pretnje po bezbednost Makedonije. Pošto su, svaki na početku svoje vladavine, slomili vojnu moć ilirskih vladara i primorali ih da priznaju vrhovnu vlast Makedonije, ovi kraljevi su se okrenuli drugim ciljevima i drugim prostorima. Kasandrove ambicije i pristup ilirskom pitanju predstavljaju inovaciju u makedon-

⁴⁰ Za sveobuhvatnu i ubedljivu kritiku ove teze vid. H. J. Dell, *The Origin and the Nature of Illyrian Piracy*, *Historia* 16-3 (1967), 344-358; cf. i P. Cabanes, op. cit., 140-142. G. Bandelli, *La pirateria adriatica di età repubblicana come fenomeno endemico*, u: L. Braccesi, *La pirateria nell'Adriatico antico*, *Hesperia* 19, Roma 2004, 61-68 kritikuje Dell-ove stavove i zaključke jer su, navodno, zasnovani samo na ćutanju izvora („La conclusione di Harri J. Dell, fondata su *argumenta ex silentio*...”), mada ni sam nije mogao da navede primer gusarske akcije Ilira pre sredine III veka pre n.e. Svi direktni dokazi o „endemskoj prirodi“ gusarenja na Jadranu odnose se na period između III i I veka pre n.e. Iliri imaju vrlo skromno mesto u novijoj sintezi o gusarenju na drevnom Mediteranu, Ph. de Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge 1999, 76-80.

skoj spoljnoj politici, koja na neki način nagoveštava zapadne ambicije Filipa V. On je zaposeo južnu Iliriju i grčke gradove na njenoj obali sa jasnom namerom da ih trajno zadrži i, verovatno, upotrebi kao polazište za dalju ekspanziju. Dokle su tačno išli njegovi planovi i da li su bili ograničeni na obale Balkana, danas ne možemo znati. Kasandru nije pošlo za rukom da zadrži ni osvojene gradove ni unutrašnjost južne Ilirije, izuzev možda Dasaretije. Za takav ishod su krive opšte okolnosti.

Tokom većeg dela njegove dramatične vladavine, Kasandra su pritisicali problemi mnogo važniji od Ilirije i jadranskih luka. Prioritet je bila odbrana njegovog položaja u Makedoniji i Grčkoj. Antigonov pritisak na Grčku (i Trakiju) bio je na vrhuncu u toku 313. i 312. godine pre n.e. Upravo tada, Kasandar je morao da odustane od Ilirije. On više nije mogao da priušti da svoju flotu, koja je odigrala tako veliku ulogu u pohodu iz 314. godine pre n.e., šalje van Egejskog mora. Ni nakon mira iz 311. godine pre n.e. nije nastupilo potpuno zatišje. U tom periodu Kasandar je doneo odluku o eliminaciji kraljevske porodice, intervenisao u Peoniji i sprečio Poliperhontov pokušaj uzdizanja novog pretendenta na makedonski presto. Potom su usledile Ptolemejeva i Demetrijeva intervencija u Grčkoj i narednih nekoliko godina Grčka je ponovo bila izvor najvećih strepnji.⁴¹ Tek nakon sloma Antigonida za Kasandra nastupa period neosporne sigurnosti.⁴² Godine 298. pre n.e. vodio je pomorsku ekspediciju protiv Korkire, mada ga je narušeno zdravlje sprečilo da neposredno učestvuje u borbama. Dolazak Agatokla i njegove armade bio je spas za Korkiru a Makedonce zamalo koštao čitave flote.⁴³ Ova neuspešna ekspedicija se može tumačiti kao prvi izraz nove faze u Kasandrovoj politici prema zapadu ali njegova prevremena smrt (u proleće 297. godine pre n.e.) stavlja tačku na to. Da li je bilo intervencija u Iliriji u ovo vreme? Poslednji put za kralja Glaukiju čujemo 303/302. godine pre n.e.⁴⁴ ali iz toga ne treba zaključivati da je ubrzo umro ili da mu je vladavina okončana na drugi način. Stanje izvora za period nakon 302. godine pre n.e. je takvo da se na osnovu odsustva informacija ne smeju izvlačiti nikakvi zaključci. I dalje je potrebno da se neprestano podsećamo koliko malo znamo o političkoj istoriji helenističkog sveta u prvoj polovini III veka pre n.e.

Određena zapažanja se mogu istaći kao zaključak. Kasandrov pohod na Iliriju 314. godine pre n.e. bio je planskog karaktera, unapred pripremljen i izveden bez očigledne provokacije od strane ilirskih plemena. Cilj, naravno ostvaren, bio je dvojak: ovladavanje velikim lukama na ilirskoj oba-

⁴¹ N. G. L. Hammond, F. W. Walbank, *A History of Macedonia III: 336-167 BC*, Oxford 1988, 162-178.

⁴² N. G. L. Hammond, F. W. Walbank, op. cit., 199-210.

⁴³ Diod. XXI 2.

⁴⁴ Plut. *Pyrrh.* 4.

li i uspostavljanje kopnene veze između Jadranskog mora i Makedonije. Smeštanje garnizona i osnivanje čitavog grada u središtu osvojene teritorije upućuju na nameru da se ona trajno zaposedne i integriše u makedonsku državu. Kasandrovi postupci nisu bili prost produžetak politike ranijih makedonskih kraljeva koji su intervenisali u Iliriji samo u slučaju neposredne vojne pretnje i nikada nisu pokazivali interesovanje za širenje u pravcu Jadranskog mora. Makedonsko osvajanje bilo je kratkog daha jer Kasandar nije bio u mogućnosti da posveti odgovarajuće snage očuvanju zaposednutih oblasti: borbe na drugim ratištima su imale prioritet. I u ovom slučaju uočava se znatan raskorak između ambicioznih planova i realnih mogućnosti – situacija koja se tako često sreće u istoriji helenističkog doba.

Nemanja VUJČIĆ

THE ILLYRIAN POLICY OF CASSANDER

Summary

Two campaigns led by Cassander, the future king of Macedonia, into southern Illyria received little attention from the historians of ancient Macedonia and the Hellenistic world. Historians interested in tribes and kingdoms of ancient Balkans viewed these events as an indication of growing importance of Illyria and Adriatic for the Hellenistic rulers as well as the proof for the considerable power and prominence enjoyed by Glaucias, the king of the Illyrian tribe of Taulantii. However, it is well worth to examine these events from the standpoint of political history of Macedonia and of interests and ambitions of its *de facto* ruler at the time.

During the first campaign, probably in the autumn of 314 BC, Cassander transported his army by sea, using the fleet (presumably) brought from the Aegean. The army embarked in Acarnania, and landed near Apollonia in southern Illyria, taking the island of Leucas along the way. Cassander swiftly took Apollonia, marched inland to meet and defeat a host of Glaucias. After the victory he occupied Epidamnus on the coast of the present-day Albania and temporarily established Macedonian control over what seems to be a vast portion of the southern Illyria. It was probably at this time that he founded the city of Antipatreia (probably the modern Berat), situated on a strategic spot, halfway between the newly acquired Adriatic ports and the Macedonian interior. These achievements were however shattered after less than two years by the joint actions of Glaucias and the island state of Corcyra. Cassander could react upon these setbacks only after a considerable delay and with an army of inadequate size. In a battle fought under the walls of Apollonia, his army was beaten and forced to retreat to Macedonia (beginning of winter 312/311 BC); Leucas was

lost to Corcyrians as well. *So far as we know*, Cassander made no further attempts to reestablish Macedonian presence on the Adriatic coast, although he did lead an unsuccessful expedition against Corcyra in 298 BC.

Actions described above are usually interpreted as a continuation of the traditional policy of Macedonian kings (or, at least, that of Philip and Alexander) toward Illyrians. Cassander's aim was either to forestall a threat posed by Illyrians against the safety of Macedonia or, according to some historians, to gain control of the Strait of Otranto, in order to curb the ever present danger of Illyrian piracy. These explanations seem unsatisfactory. Differences between Illyrian campaigns of Phillip and Alexander, and that of Cassander are striking. The Argead kings reacted to the imminent Illyrian threat, usually fighting Illyrian hosts that were already well within the borders of their kingdom. After these invaders were decisively beaten and peace arrangements imposed, there was no need to pursue further objectives inside Illyria itself. Neither Philip nor Alexander ever reached the coast of the Adriatic sea or had any reason to do so. Cassander invaded Illyria *from the west*, which was something new in the history of Macedonian dealings with its western neighbors. He occupied two main Greek ports on the Illyrian coast as well as the large part of the hinterland. The fact that he founded a city, Antipatreia in Dassaretis, provides sufficient proof that a permanent occupation of a wider area was planned. The presence of the large fleet in the Ionian sea indicates that the whole operation was carefully planned well in advance. There is no evidence that at the time Glaucias (or any other Illyrian king or warlord) had designs against Macedonia, it rather seems that the order of events was the other way around: Glaucias reacted against the Macedonian incursion into southern Illyria. Similarly, there is hardly any evidence that Cassander (or any other Macedonian ruler for that matter) concerned himself with the Illyrian piracy in the Adriatic or Ionian sea. It is dubious whether Illyrians actually posed a threat of any significance for the larger Mediterranean maritime and commercial traffic prior to the second half of the 3rd century BC. Rather than merely continuing Argead policy in this area, Cassander initiated his own and it went far beyond the simple protection of the western borders of his kingdom.

It is difficult to gauge just how extensive were Cassander's ambitions in the west. The breakdown of his initial conquests is largely due to wider issues of the struggles between the Diadochi. After 313 BC it was increasingly difficult for him to devote much attention to the western borders: the immediate threat to his survival in Macedonia were Antigonid forces in Aegean and Asia Minor. The possession of southern Illyria and that of the cities on the Adriatic coast, valuable gains as they were, had to be sacrificed for the more important goals. In some respects, Cassander's policy in Illyria foreshadows that of Philip V.

Snežana FERJANČIĆ*

SOME NOTES ON THE FRAGMENT CIL XVI 19 FROM STARA PALANKA**

ABSTRACT: *The collection of the City Museum of Vršac contains a small piece of a military diploma published by H. Nesselhauf in 1936 (CIL XVI 19). Close examination of the fragment has allowed us to propose a slightly different reading and interpretation of the partially preserved text. The inner side contained information on the place on the Capitol, in Rome, where the original document had been exhibited (ara gentis Iuliae). Two partially preserved witness signatures, consisting of their names and origo, are recorded on the outer side. One of them seemingly included additional elements, i. e. the filiation, followed by a tribe. Judging by the mention of the altar of the Julian family, the Stara Palanka fragment should be dated to the time between 68 AD and 71 AD.*

KEY WORDS: *military diplomata, Stara Palanka, ara gentis Iuliae, Vespasian.*

In 1936 H. Nesselhauf published the sixteenth volume of the famous epigraphic collection *Corpus inscriptionum Latinarum*, entitled *Diplomata militaria ex constitutionibus imperatorum de civitate et conubio militum veteranorumque expressa* (Berolini). It comprised 157 military diplomas or fragments, ranging from the last years of Claudius' reign to the beginning of the fourth century AD. One of the fragments is currently kept in the collection of the City Museum of Vršac (inv. n° Aa 3329).

* Autor je vanredni profesor na Filozofskom fakultetu, Beograd.

** The following abbreviations were used in the text:

AE = *L'année épigraphique*, Paris

CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum*

RMD = M. M. Roxan–P. Holder, *Roman Military Diplomas I-V*, London 1978-2006

I would also like to thank Olga Pelcer-Vujačić for the photos of this fragments.

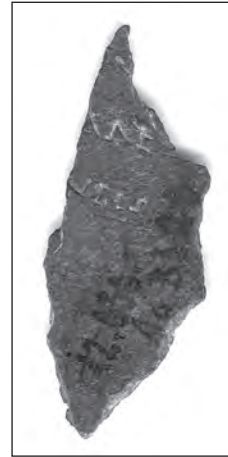
The small piece of tabella II was found in 1928 in the hamlet Stara Palanka (presently part of the settlement of Banatska Palanka in Serbia) on the left bank of the Danube. It was brought to the Museum of Vršac in 1930. Dimensions: 6.1 x 2.4 x 0.4 cm (*CIL* XVI 19). The partially preserved text consists of four lines on the inner side and five lines on the outer side.

Intus:

[---]V[---]
 [---]AAE[---]
 [---]NTIS[---]
 [---]O[---]

Extrinsecus:

[---]S[---]
 [---]I·DFC[---]
 [---]ENS
 [---]I·VILL[---]
 [---]ENS

Close examination of the fragment has allowed us to propose a slightly different reading of the text than the one suggested by Nesselhauf. According to the German scholar, the letter V in the first line of the intus text probably belongs to the soldier's name or *origo*. The subsequent part of the text is restored as follows: [*Descriptum et recognitum ex tabul*]a ae[*nea quae fixa est Romae in Capitolio ad aram ge*]ntis [*Iuliae - -*].¹ The fourth line of the intus text contains only part of a letter, which might be read as O.² It probably belonged to the formula pertaining to the place on the Capitol where the original document had been exhibited. The formula could be restored in two ways. One, already suggested by S. Dušanić, would be: [*- - - aram/arae ge*]ntis / [*Iuliae latere dextr*]o.³ However, it seems that one should also consider the following option: [*- - - ad aram ge*]ntis [*Iuliae in podi*]o [*- - -*]. The closest parallels, mentioning the *podium* of the altar of the Julian family after the *ara* itself, are found in *CIL* XVI 12 and *RMD* 324, both issued in AD 71.⁴

The extrinsecus text also deserves to be discussed again. It contains traces of the names of witnesses who had signed the original document, with

¹ H. Nesselhauf, *CIL* XVI 19.

² Cf. Nesselhauf, *loc. cit.*

³ S. Dušanić, The Witnesses to the Early "Diplomata Militaria", in: *Selected Essays in Roman History and Epigraphy*, Belgrade 2010, 303, n. 26.

⁴ *CIL* XVI 12: *ad aram gentis Iuliae in podio / parte exteriore tab(ula) I*. *RMD* 324: *in ara gentis Iuliae in podio anti secus*.

information on their origin (*-ens(is)* in lines three and five). Nesselhauf states the possibility that the text also included their status. According to his interpretation, the second line of the fragment might have contained the title *dec(urionis)* and the letter H in front of it.⁵ However, close inspection of the fragment has revealed another possibility. The first preserved letter in the second line seems to be an I. Furthermore, the letter following the D might not be an E, but an F, since it is completely different from the Es in the third and fifth lines. Its upper and middle horizontal strokes are much shorter and not wedge-shaped. The lower horizontal stroke of the supposed E seems to be nothing more than an imperfection in the surface of the tablet or a later indentation. Consequently, the second line could have contained the *nomen gentile* of the witness in genitive, ending with an I, followed by filiation – *D. f(ilius)* – and an indication of the tribe or a cognomen, beginning with a C. The lack of a punctuation mark between the letters F (of the word *filius*) and C is paralleled on a diploma issued in 70 AD.⁶ Witness signatures containing the *praenomen*, *nomen gentile*, filiation, tribe, cognomen and *origo* are attested in a number of early diplomas, ranging from AD 52 to AD 75.⁷ In all these documents, the filiation is invariably followed by the tribe, with the exception of one signature on the diploma issued in AD 74: *L. Iuli(i) C. f(iiii) Silvini Carthag(iniensis)*.⁸ It seems, therefore, that the letter C is the beginning of the name of one of the Roman tribes – *Camilia*, *Claudia*, *Collina*, *Cornelia* or *Clustumina* must all be considered. The other option, that the C represents the beginning of a cognomen seems somewhat less plausible.

The fourth line of the extrinsecus text also presents a point of interest. The first letter is only partially preserved. Nesselhauf believed it to be an H,⁹ while Dušanić opted for an L.¹⁰ According to the latter's opinion, the following VILL is an abbreviation of the title *vill(icus)*. Consequently, the fourth line would run: [- - - *col(oniae)* or (e.g.) *C(ai)] l(iberti) vill(ici)*.¹¹ Signatures

⁵ Nesselhauf, *CIL XVI 17 ad n° 19*. Cf. S. Dušanić, *Selected Essays* (n. 3), 303 who believes that the first letter in the second row was T.

⁶ *RMD* 203, tabella II extrinsecus, lines 20-22: Q ANTISTI·Q F SER RVFI CLODIANI / PHILIPP / EQ·R.

⁷ *CIL XVI* 1 (AD 52), 7 (AD 68), 10 (AD 68); *RMD* 203 (AD 70); *CIL XVI* 15 (AD 71), 20 (AD 74); *RMD* 2 (AD 75). From the reign of Vespasian, witness signatures contain only the *tria nomina*, without any additional information. The change is usually ascribed to the emperor's censorship in 73/74 AD: J. Morris–M. Roxan, The Witnesses to Roman Military Diplomata, *Arheološki Vestnik* 28, 1977, 326 sq.; R. Frei-Stolba, Bemerkungen zu den Zeugen der Militärdiplome, in: *Militärdiplome. Die Forschungsbeiträge der Berner Gespräche von 2004*, Stuttgart 2007, 15.

⁸ *CIL XVI* 20.

⁹ Nesselhauf, *CIL XVI* 19.

¹⁰ Dušanić, *Selected Essays* (n. 3), 303.

¹¹ Dušanić, *op. cit.*, 303 sq., n. 27.

containing additional information on witnesses, such as their tribe, *origo*, status or occupation, are common in military diplomas up to the reign of Vespasian.¹² However, examination of the data concerning the occupation reveals that most of the witnesses were veterans or active soldiers and officers.¹³ Civilian posts and titles are rarely recorded. Two bronzes, issued in 70 and 71 AD respectively, bear the names of the members of the *ordo decurionum* of Philippi in Macedonia and Iader in Dalmatia.¹⁴ Bearing in mind the adduced data on the occupation of witnesses, it seems that the group VILL in the fourth line of the Stara Palanka fragment could be interpreted in another way as well. We presume that it was actually the beginning of a cognomen.¹⁵ The name could have been *Villaniensis*, *Villanus*, *Villaticus*, *Villianus* or *Villus*.¹⁶

Lastly, the Stara Palanka fragment was published in *CIL XVI* with an S in the sixth line of the extrinsecus text. Close examination of the fragment has revealed no traces of that letter. Considering all the possibilities discussed above and difficulties arising from the partially preserved text, we propose a slightly different reading of the extrinsecus text:

*J*S[- - - | - - -]i D. f(i)lius C[- - - | - - -]ens(is) [- -
- | - - -]i Vill[- - - |⁵ - - -]ens(is) [- - -].

According to our suggestion, one witness signature contains the filiation and possibly the name of the tribe starting with a C, while the other consists of the *nomen gentile* followed by a cognomen beginning with *Vill*-. Similar cases, combining signatures with the filiation and without it, are recorded on all the diplomas containing additional data on the witnesses.¹⁷

The Stara Palanka fragment is dated to 64/74 AD.¹⁸ The mention of the *ara gentis Iuliae* in the intus text allows a more precise dating. Judging by available

¹² Cf. Dušanić, *op. cit.*, 298.

¹³ Veterans: *CIL XVI* 8, 9 (68 AD); *CIL XVI* 10; *RMD* 203, 204 (70 AD). *Missicii*: *AE* 2006, 1833 (70 AD). Soldiers and officers: *CIL XVI* 3 (54 AD); *CIL XVI* 10; *RMD* 204, 205 (70 AD); *CIL XVI* 12; *RMD* 324 (71 AD); *AE* 2007, 1782 (86 AD).

¹⁴ *CIL XVI* 10: Philippi (P. Carullius Sabinus, C. Vetidius Rasinianus); *CIL XVI* 14: Iader (T. Fanius Celer, C. Marcius Proculus).

¹⁵ Cf. Dušanić, *Selected Essays* (n. 3), 304, n. 27 stating that the cognomen remains theoretically possible.

¹⁶ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965, 158 (*Villianus*), 236 (*Villus*), 312 (*Villanus*, *Villaticus*); H. Solin–O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim–Zürich–New York 1994, 423 (*Villanensis*).

¹⁷ See n. 7 above.

¹⁸ *CIL XVI* 19. Cf. P. Holder, *RMD* V p. 682.

evidence, the altar of the Julian family appears to have been a regular choice for the display of diplomas between AD 68 and 71.¹⁹ It seems, therefore, that the fragment from Stara Palanka belongs to that period as well.²⁰ Three other Vespasianic documents were discovered in Moesia Superior. The earliest one, consisting of two fragments, was found near Arčar, which is identified with the ancient Ratiaria. It was issued in 70 AD to a veteran of the legion II Adiutrix.²¹ The complete diploma of Heras, discharged from the cohorts I Raetorum in 75 AD, was discovered in the Danubian fort of Taliata, near Donji Milanovac.²² Finally, the town of Scupi has yielded a bronze issued in 78 AD.²³

We have already stated that the hamlet Stara Palanka is presently part of the settlement of Banatska Palanka, on the left bank of the Danube. The site has yielded a relatively large amount of archaeological material from the Roman times, such as *terra sigillata* pottery, lamps, glassware, fibulae and coin hoards.²⁴ Vestiges of a building with a hypocaust were discovered in the vicinity of the settlement, near the channel of the river Nera.²⁵ Archaeological excavations on the neighbouring island of Sapaja (integrated into the embankment since 1970), have revealed the remains of a late Roman fort, dated to the fourth century AD, possibly between Constantine's Gothic campaign of 322 AD and his intervention in the conflict of the Sarmatian Limigantes and Agaragantes in 334 AD.²⁶ Its name could have been Translederata or Contra Lederatam, since it was situated vis-à-vis Lederata.²⁷ Lederata

¹⁹ *AE* 2006, 1833 (71 AD) and *AE* 2004, 1282=2007, 1232 (71 AD) should be added to the list given in *RMD* IV p. 617. On the *ara gentis Iuliae* as a site for displaying the diplomas see: G. Forni, I diplomi militari dei classari delle flotte pretorie (inclusi quelli dei classari-legionari), in: *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*, Köln–Wien 1986, 307 sqq.; W. Eck, Eine Bürgerrechtskonstitution Vespasians aus dem Jahr 71 n. Chr. und die Aushebung von brittonischen Auxiliareinheiten, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 143, 2003, 225 sq.

²⁰ Forni, *Heer und Integrationspolitik* (n. 19), 309 and Dušanić, *Selected Essays* (n. 3), 303, n. 26 date the fragment to 68/70 AD.

²¹ *RMD* 323.

²² *RMD* 2.

²³ Unpublished document (information obtained from M. Mirković who received it from L. Jovanova).

²⁴ O. Brukner, Rimski nalazi u jugoslovenskom delu barbarikuma – Bačka i Banat, *Arheološki Vestnik* 41, 1990, 204.

²⁵ D. Dimitrijević, Sapaja, rimsko i srednjovekovno utvrđenje na ostrvu kod Stare Palanke, *Starinar* 33-34, 1982-1983, 55 stating that the finds imply the existence of a minor settlement or a *villa rustica*.

²⁶ For the excavations see: Dimitrijević, *Starinar* 33-34, 1982-1983, 33-51. For the dating see: eadem, *op. cit.* 51; M. Đorđević, Contributions to the Study of the Roman Limes in South Banat, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996, 130.

²⁷ Dimitrijević, *Starinar* 33-34, 1982-1983, 55; A. Jovanović, The Problem of the Location of Lederata, in: *Roman Limes* (n. 26), 70.

ta is considered as one of vital strategic points of Trajan's Dacian campaign. The fortress served as a bridge-head for the pontoon over which the emperor crossed the Danube in 101 AD. The strategic importance of Lederata implies the existence of a fortification on the left bank of the river. It was presumably erected after 106 AD and the establishment of the province of Dacia.²⁸

Snežana FERJANČIĆ

SOME NOTES ON THE FRAGMENT CIL XVI 19 FROM STARA PALANKA

Summary

The collection of the City Museum in Vršac (Serbia) contains a small piece of a Roman military diploma (Inv. n° 3329). The fragment was published for the first time in 1936 by H. Nesselhauf, in the *Corpus inscriptionum Latinarum* (CIL XVI 19). It was discovered in 1928 in the hamlet of Stara Palanka, on the left bank of Danube. Two years later, in 1930, it was brought to the Museum of Vršac. Close examination of the fragment has allowed us to suggest a slightly different reading than the one proposed by Nesselhauf. Bearing in mind all the difficulties resulting from the size of the fragment and the partially preserved text, the outer side could be read as follows: *J[S] - - - | - - -]i D. f(i)lius C[- - - | - - -]ens(is) [- - - | - - -]i Vill[- - - |⁵ - - -]ens(is) [- - -*. It contains two witness signatures, consisting of the names in genitive and their *origo*. It seems that the first signature included the filiation, after the *nomen gentile*, and then the name of a tribe or a cognomen. The first possibility is more plausible, because the tribe almost invariably follows the filiation in the signatures that contain additional information on the witness. The letters VILL in the fourth line should be interpreted as the beginning of a cognomen. The Stara Palanka fragment is dated to 64/74 AD by modern scholars. However, the mention of the *ara gentis Iuliae* as the place where the original bronze had been exhibited, allows a more precise dating, between 68 AD and 71 AD.

²⁸ Jovanović, *Roman Limes* (n. 26), 69.

Ђорђе БУБАЛО*

НЕКОЛИКО ДОКУМЕНАТА О ЗЕТСКОМ ВОЈВОДИ СТЕФАНИЦИ ЦРНОЈЕВИЋУ**

ABSTRACT: *The paper contains four overlooked documents about Stefanica Crnojević, the Duke (vojvoda) of Zeta; the documents are published according to the copies in the collection of documents from Kotor made by Antonio Bisanti and dating from the 18th century. Three documents are directly concerned with Stefanica's entry into Venetian service 1451–1452, while the fourth concerns his plea for military help in 1460, in expectation of an attack from the Turkish commander of the Medun Fortress.*

KEY WORDS: *Stefanica Crnojević, Antonio Bisanti, Radoslav the customs officer, Venice, Zeta, Grbalj, Kotor, Duke (vojvoda).*

Которски правник и историчар Антоније Бизанти (1683–1742), неуморни истраживач извора и један од главних сарадника Филипа Ричепутија (Filippo Riceruti) у раду на капиталном делу *Illyricum sacrum*, сачинио је обиман зборник преписа докумената од значаја за историју Котора од 809. до 1715. године. Бизанти је прибирао грађу из више предлогака – мешовитих зборника¹ и званичних архивских регистара, појединачних исправа (оригинала, преписа или фалсификата), преписа

* Аутор је ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду.

** Чланак садржи део резултата насталих на пројекту бр. 177025 – *Српско средњовековно друштво у писаним изворима* – који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ По свој прилици, један од предлогака могао би се препознати у зборнику преписа которских докумената – тзв. „Рукопис Б“ из XVII века – који се чувао у Земалском музеју у Сарајеву и из којег је Грегор Чремошник објавио документа што их није било у Љубићевој збирци (G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine, Glasnik Zemaljskog muzeja* 23–24 (1921–1922) 116; даље: Čremošnik, *Kotorski dukali*). Већина докумената објављена у Чремошничковој збирци према преписима из „Рукописа Б“ налазе се и у Бизантијевом зборнику.

на маргинама рукописних књига – али их је преписивао без хронолошког или тематског реда, вероватно онако како су му долазили под руку. У његовом зборнику смењују се дукали, терминације провидура и ректора, одлуке градских већа, нотарске исправе, владарске повеље, међународни уговори и фрагменти исправа. Обилазећи у јесен 1856. године Далмацију и Боку которску ради прикупљања старина, Иван Кукуљевић-Сакцински купио је тај рукопис у Котору од Андрије Барбете, а крајем 1868. постао је власништво Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу (данас Хрватска академија знаности и умјетности),² у чијем се Архиву, под сигнатуром П b 21, и данас чува.³

Фрагменти богате преписке између Бизантија и Ричепутија сачували су се из раздобља 1717–1719. године,⁴ а јула месеца 1720. Бизанти је угостио свога пријатеља у Котору.⁵ Како сведочи тадашњи Ричепутијев пратилац, будући сплитски архиепископ Пацифико Бица (Bizza), Бизанти им је ставио на располагање огромну количину докумената и олакшао им рад у приватним збиркама. Тада је, зацело, дао Ричепутију на увид свој зборник и друге исписе из докумената, али није сигурно да ли су тада Бица и Ричепути начинили преписе или им их је Бизанти накнадно послао. Наиме, у Ричепутијевој *Илирској библиотеци*, налазила су се и четири рукописна зборника докумената које је за њега сачинио Бизанти, од чега два сачињена од грађе преписане у Венецији, један из Венеције и Котора, један само из Котора.⁶ На који год да су начин преписи докумената из Бизантијевог зборника дошли у Ричепутијеве руке, сигурно је да су употребљени и делом објављени у *Illyricum sacrum*. Ричепутијеву грађу за историју Которске епископије преузео је и искористио његов сарадник и настављач Данијеле Фарлати (Daniele Farlati), а коначно објавио Јакопо Колети (Jacopo Coleti) тек 1800, у шестом тому

² I. Kukuljević-Sakcinski, Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 4 (1857) 341. О боравку Кукуљевића у Боки 1856. видети Ђ. Бубало, Историја и историографија рукописа, *Законик цара Стефана Душана, књ. 4, Патријаршијски, Борђошких, Попиначки, Текелијин, Сандићев, Ковиљски, Београдски, Режевићки, Карловачки, Вршачки, Грбаљски, Богшићев и Јагићев рукопис*, уредници. К. Чавошки, Ђ. Бубало, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права 4, Београд, 2015, 43–45.

³ Снимке овог рукописа био ми је љубазно уступио пок. академик Сима М. Ђирковић.

⁴ G. Zerboni, Lettere del conte Antonio Bisanti da Cattaro al p. Filippo Riceputi S. J. (1717–1719), *Archivio storico per la Dalmazia*, vol. XXI, fasc. 122 (1936) 43–65; vol. XXI, fasc. 124 (1936) 149–160; vol. XXII, fasc. 129 (1937) 351–360.

⁵ M. Vanino, Illyricum Sacrum i Filip Riceputi, *Croatia sacra* 2 (1931) 266, 268; M. Foretić, *Bisanti, Antun*, Hrvatski biografski leksikon 1, Zagreb 1983, 790–791.

⁶ G. Zerboni, *op. cit.*, 51; H. Morović, Bilješke uz katalog Riceputijeve Hirske biblioteke, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 9, 1–2 (1963) 30 № 218, 37 № 2, 38 № 16, 43 № 114.

посвећеном Дубровачкој, Рисанској и Которској дијецези.⁷ Узмимо за пример исправу о преносу моштију Светог Трифуна у Котор из 809. године, најстарију у Бизантијевом зборнику, која је штампана у *Illyricum sacrum*, како вели Фарлати „ex Codice Catharensi“,⁸ и одиста се од речи до речи слаже с изворником.⁹

Међутим, након што је више десетина докумената за најстарију историју Котора из Бизантијевог зборника постало доступно истраживачима, за њега је изгубљен готово сваки интерес. У снажном замаху организованог рада на прављењу националних дипломатара током XIX века, документа о Котору преузимана су по правилу из Фарлати-Колетијевог дела. Када је тако поступио Кукуљевић, који је рукопис поседовао, и не споменувши га као извор,¹⁰ не треба се чудити томе што је Тадија Смичиклас веома површно оценио Бизантијев зборник, узевши га само за „oskudni XII. vijek“, јер „listine ne dolaze u diplomatskoj potpunosti, dakle se o njihovoj diplomatskoj vjernosti ne može ni govoriti“.¹¹ Већем интересовању за кодекс није допринео ни повољан суд Ивана Строчала о његовој богатој садржини, изречен у прегледу которских правних извора.¹² Тек је откриће више десетина преписа которских нотарских аката и одлука већа из XIII века на маргинама рукописа ритуала Которске епископије, што се чува у Петрограду, навело Душана Синдика да поново скрене пажњу на Бизантијев зборник,¹³ а у новије време и појединачне исправе из његова богата садржаја почињу се публиковати.¹⁴

Значај Бизантијевог зборника у истраживањима историје Котора и млетачке власти на јужном Јадрану почива и на чињеници, вишеструко потврђеној на примеру сарајевских мешовитих зборника, насталих у Котору у XVII и XVIII веку, из којих је непознате акте обелода-

⁷ Игром случаја, неколико докумената из Бизантијевог зборника први је обелоданио Бернардо Нани 1752. године (B. Nani, *De duobus Imperatorum Russiae nummis*, Venetis 1752, 13–23). То су две варијанте прерађене повеље цара Стефана Душана Котору (уп. С. Ђирковић, Повеља цара Стефана Душана о границама Котора, *Стари српски архив* 10 (2011) 37–59).

⁸ D. Farlati, J. Coleti, *Illyrici sacri tomus sextus*, Venetiis 1800, 425.

⁹ Архив ХАЗУ, Рукописно одељење, II б 21, pag. 153–154 (даље: АХАЗУ, II б 21).

¹⁰ I. Kukuljević-Sakcinski, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae*, vol. I–II, Zagreb 1874, 1876.

¹¹ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. II, Zagrabiae 1904, XVI.

¹² I. Strohal, *Statuti primorskih gradova i općina. Bibliografski nacrt*, Zagreb 1911, 35.

¹³ Д. Синдик, Понтификал Которске бискупије у Лењинграду, *Историјски часопис* 31 (1984) 54–56.

¹⁴ A. Mayer, *Catarensia*, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije* 1 (1954) 103–106; С. Ђирковић, Парница о цркви Светог Луке у Котору, *Црква Светог Луке кроз вјекове*, Котор 1997, 127–138; М. Гогић, Котор на размеђи XII и XIII вијека, *Стефан Немања – Преподобни Симеон Мироточиви*, Беране – Београд (у штампи).

нио 1922. године Грегор Чремошник,¹⁵ да се писана евиденција поникла у редовном политичком саобраћају између Венеције и Котора, тј. између метрополе и њеног прекоморског поседа (након што је Котор примљен под млетачку заштиту 1420), разликовала до извесне мере према месту чувања. Захтеви и молбе которских посланика Венецији записивани су, упоредо с одлукама Сената (тј. Већа умољених), у сенатске регистре, а преписи су слати у Котор, а уз њих, веома често, и посебне наредбе которском кнезу, проистекле из сенатских одлука. Такви дукали чували су се само у Котору, а неки и сачували до модерног времена, било у оригиналу,¹⁶ било у преписима у зборницима попут Бизантијевог. Записници са захтевима и молбама которских посланика („*Capitula*“) и одговорима млетачког Сената записивани су у два примерка, али се у основном тексту нису разликовали онај намењен которском кнезу од онога који је записиван у сенатске регистре. Венецијански примерак је завођен у архивску књигу под датумом када су доношене одлуке поводом захтева и молби посланика, а онај намењен Котору је издаван обично неколико дана касније у виду засебне исправе, с формулама на почетку (обраћање которском кнезу) и крају (датум), које су му давале формална обележја и снагу дукала. Рецимо, „*капитула*“ которских посланика са одговорима Већа умољених убележени су у књигу различитих одлука Сената (*Senato Misti*) 13. јануара 1428, тачније 1427. по млетачком рачунању,¹⁷ а примерак у форми дукала намењеног которском кнезу написан је два дана касније („*Data in nostro Ducali Palatio die XV. Ianuarij, Indictione vi. MCCCCXXVII.*“) – сачуван је оригинал у Которском архиву¹⁸ и преписи у зборницима из Сарајева¹⁹ и у Бизантијевом зборнику.²⁰

Поређење текста дукала који су се сачували у препису у Бизантијевом зборнику са онима заведеним у књиге сенатских одлука у Венецији показује да нема места сумњи у традицију докумената у Бизантијевом зборнику. Разуме се, има ситнијих лексичких, морфолошких и правописних одступања, насталих зацело или приликом прављења копија намењених которском кнезу, или у ланцу посредника који претходе преписивачком подухвату Антонија Бизантија. Поузданост преписа у загребачком зборнику показује се и текстуалним поређењем с преписима докумената начињеним још у XIII веку на маргинама рукописа Пон-

¹⁵ Čremošnik, *Kotorski dukali*, 115–196.

¹⁶ *Историјски архив Котор. Водич кроз архивску грађу*, ред. М. Милошевић, Котор 1977, 268–289; даље: *Историјски архив Котор*.

¹⁷ J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, XIII, München 1972, № 3137.

¹⁸ *Историјски архив Котор*, DIL, fasc. II, № 9; *Историјски архив Котор*, 272.

¹⁹ Čremošnik, *Kotorski dukali*, № XII.

²⁰ АХАЗУ, II б 21, pag. 95–96.

тификала Которске епископије.²¹ Бизантијев зборник је, међутим, дуго био на лошем гласу, без видљивог разлога, или једноставно није привлачио пажњу, па су, иако је као извор за историју Котора „откривен“ већ за живота његова ствараоца, многи важни документи до данас остали неупотребљени. Међу њима се налазе и четири непозната документа о ступању војводе Стефанице Црнојевића, зетског господара, у млетачку службу 1451/1452. године, које на овом месту објављујем.

Најбољи и до данас непревазиђени преглед збивања у зетском приморју у XV веку пружио је Иван Божић у *Историји Црне Горе*.²² Он је употребио огромну количину необјављене грађе, преваходно из Државног архива у Венецији, и велики број дотада непознатих података, али Бизантијев зборник измакао је његовој пажњи. Од објављених извора за историју млетачке власти на јужном Јадрану на располагању му је била, на првом месту, збирка Симеона Љубића,²³ а знатан број млетачких докумената које је Божић користио непосредно из Млетачког архива постао је у међувремену доступан посредством збирке Ђузепеа Валентинија.²⁴ Божић је успео да реконструише сразмерно целовиту и логички и хронолошки повезану слику о Стефаници, а са ова четири документа, на чије су постојање упућивали магловити наговештаји у објављеној грађи и Божићевом делу, она се може допунити у неким важним појединостима.

Котор XV века снажно су и трајно обележила два догађаја – стављање под млетачку заштиту 1420. године и побуне грбальских сељака (1421–1428; 1431–1433; 1448–1452; 1465–1469).²⁵ У сталном и животни важном балансирању између Венеције, српских деспота, Хранића-Косача, грбальских сељака и зетских господара Црнојевића, Котор је тражио начина да успостави пријатељске односе с овима последњим,

²¹ Д. Синдик, Которска исправа из 1200. године, *Историјски часопис* 37 (1990) 197–203, извршио је поређење текста исправе которског нотара презвитера Јунија, према препису у Понтификалу Которске епископије и оном у Бизантијевом зборнику и закључио да суштинских одступања, која мењају смисао исказа, нема.

²² *Историја Црне Горе*, 2/2, Титоград 1970, 71–370; даље: ИЦГ.

²³ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike. I–X*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, JAZU, Zagreb 1868–1891; даље: Ljubić, *Listine*.

²⁴ J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, I–XXIV, München 1967–1979; даље: AAV.

²⁵ ИЦГ, 2/2, passim; М. Милошевић, Которске понуде Венецији за преузимање власти (1396–1420), *Гласник Цетињских музеја* 6 (1973) 5–21; исти, Ставови грбальских побуњеника XV столећа – Од револта против которских земљопосједника до предаје Турцима, *Гласник Друштва за науку и умјетност Црне Горе* II, Одјељење друштвених наука 1 (1975) 27–47; idem, Grbaljske bune XV stoljeća, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 10 (1977) 275–303; I. Stjepčević, *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast 2003, 233–255.

од чијих су несталних савезништава и потребе да заштите и прошире своје скромне области поседи у которском дистрикту били под сталном сенком претње. Ти напори, вишеструко умножени у време недаћа изазваних операцијама војске деспота Ђурђа Бранковића против Млечана и побуном грбальских сељака 1448–1452, навели су превртљивог Стефаницу Црнојевића да изрази верност Сињорији и обећа да ће умирити Грбаљ. Други од четворице синова Ђурђа Ђурашевића/Црнојевића, широке слободе и лабавих веза зависности према српском деспоту, Стефаница је за очеве живота држао тврђаву Ђурђевац изнад Грбља, а септембра 1441. пришао је Стефану Вукчићу Косачи, у време његовог бављења зетским приликама, и тада му је вероватно предао сина Ивана као таоца. Иако се Косача, после почетних успеха, повукао из Зете, Стефаница се, стрепећи за судбину сина, колебао све до раног пролећа 1444, када је признао млетачко покровитељство. С браћом, која су већ 1442. пришла Млечанима, никада није успео да нађе заједнички језик. Долазак војводе Алтомана у Зету с војском 1448, с циљем да деспоту Ђурђу Бранковићу поврати градове које су приграбили Млечани за време првог пада Српске деспотовине, дало је нову прилику Стефаници да промени страну, тим пре што су Млечани у први мах деловали панично, а грбальски и светомихољски сељаци масовно се дигли на оружје против которских господара. Показало се ипак да је велика деспотова војска уливала страх више бројношћу него учинком. После почетне ошамућености, Млечани су се прибравили и у неколико наврата поразили деспотове војводе, а Стефаница се у тим борбама није истакао ратним подвизима. За време затишја на зетском ратишту, он је настојао да уграби што бољи положај у предстојећим сукобима, па је наново одлучио да промени страну. На руку му је ишло уверење Которана да је он стварни господар области у планинском залеђу которског дистрикта и једини кадар да учини крај грбальској побуни.

Которани су ступили у везу са Стефаницом, вероватно већ 1450, и повели преговоре о његовом поновном ступању у млетачку службу. Црнојевића је заступао његов цариник Радослав,²⁶ коме су доцније и Которани и Млечани приписивали главне заслуге за успешан исход преговора. Стефаничини услови, углављени у договору с которским кнезом Алвизе Бафом, преточени су у његову повељу на ћирилици, коју су у латинском преводу которски посланици почетком јула 1451. предочили Сенату у Венецији и усмено објаснили.²⁷ О Стефаничиним захтевима, које су пренели Марин Контарини, которски епископ, и Лука Пас-

²⁶ О Радославу видети R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek)*, knjiga I, Cetinje 1963, 59–63, 143.

²⁷ AAV XXI, 62.

квали, Сенат се изјашњавао 2. и 4. јула, прихвативши их готово без изузетка и знатнијих корекција.²⁸ Дужд је 17. јула 1451. издао свечану повељу, којом се војвода Стефаница и његова браћа примају у млетачку службу уз годишњу провизију, а он проглашава млетачким капетаном Горње Зете, али уз услов да ће се са исплатом провизије у месечним ратама почети тек када умири грбальску побуну и без прекида наставити док год Грбаљ буде у покорности.²⁹ Од захтева које су у Стефаничино име били изнели которски посланици, у повељи су изостављена два: 1) исплата редовне месечне провизије од 10 перпера његовом човеку, који у захтеву Млечанима није именован (вероватно цариник Радослав), за заслуге у посредовању и склапању уговора, мада су у одговору 4. јула сенатори уместо месечне провизије понудили једнократну награду од 50 перпера; 2) међусобна обавеза изручења побуњеника и бегунаца од власти и правде.

Осим примерка сачуваног у Венецији, у серији *Commemoriali*, где су завођени уговори и повеље које је ваљало увек имати при руци приликом доношења спољнополитичких одлука и дипломатских преговора, примерак послат у Котор сачувао се у Бизантијевом зборнику.³⁰ Поред незнатних правописних и морфолошких варијанти, два преписа разликују се уводном и завршном формулом и одступањима редакцијског типа (падежне и глаголске конструкције), што све не утиче суштински на промену смисла. Штавише, текст у Бизантијевом зборнику често је јаснији и логички и граматички доследнији (разуме се, уз увек отворену могућност да су нека одступања последица превида издавача млетачког примерка, Валентинија). Уместо заглавља у *Libri Commemoriali*: „Capitula, cum quibus Magnificus Stephanus Cernoeuich vaiuoda conductus est ad seruicia dominij“, у Бизантијевом зборнику стоји: „Priuilegium

²⁸ Ljubić, *Listine* IX, 381–385; AAV XXI, № 5707.

²⁹ Повељу је, у преводу на српски, први обзнанио Димитрије Милаковић, према препису који је Његош дао сачинити 1847 (Д. Милаковић, *Историја Црне Горе*, Задар 1856, 63–65; друго издање штампано је у Панчеву 1888, стр. 59–60; *Повјесница црногорска. Одабране историје Црне Горе до краја XIX вијека*, Подгорица 1997, 308). Милаковићев српски превод превео је на руски и објавио у свом делу о Црној Гори Павле Аполонович Ровински (П. А. Ровинский, *Черногория в ея прошлом и настоящем* I, Санктпетербург 1888, 714–715; *Црна Гора у прошлости и садашњости* I, Цетиње – Сремски Карловци 1993, 518–519). Садржина повеље била је позната и према сразмерно обимном регесту у збирци R. Predelli, *I Libri Commemoriali della Repubblica di Venezia. Regesti*, V, Venezia 1901, 64–65. Објављена је у целости тек 1975: AAV XXI, № 5715; уп. ИЦГ, 2/2, 224.

³⁰ АХАЗУ, II б 21, pag. 173–175. У регистру је заведен под 21. августом, датумом када је регистрован у Котору, и наведена је погрешна пагинација – 137. Преписи которских дукала у Бизантијевом зборнику носе по правилу два датума – један када је дукал издат у Млечима, а други када је регистрован у Котору.

Vaiuode Stephani Zernoeuich, et filliorum suorum et fratrum suorum, et duorum suorum nobilium“. Одредба „Item teneatur dictus vaiuoda Stefanus ratificare, et approbare omnia suprascripta capitula“, наставља се у Бизантијевом зборнику: „et iurare, ac promittere illarum obseruationem per eius patentes litteras suo sigillo sigillatas in quibus annotata sint omnia suprascripta capitula“. После формуле датума, која је иста у обе верзије, у которском примерку стоји и податак о регистравању: „Rescripta die Sabati. XXI. mensis. Augusti. MCCCCLI“. Од одступања у тексту ваља издвојити:

AAV XXI, № 5715

honores (p. 62. l. 5)
 rectoris (p. 62. l. 16)
 introitibus (p. 62. l. 17)
 accipiatur (p. 62. l. 19)
 comunitatem (p. 62. l. 29)
 requireretur (p. 62. l. 36)
 habeamus (p. 63. l. 9)
 omnium offensionum et iniuriarum
 preteritarum (p. 63. l. 9–10)
 ratione stipendij in anno (p. 63. l.
 17)
 redierint sicut se offert facturum
 (p. 63. l. 21)
 redibunt (p. 63. l. 26)

АХАЗУ, II b 21, pag. 173–175

honorem
 rectorum
 intentionibus
 accipiat
 comitem
 requiretur
 habere
 omnes offensiones et
 iniurias preteritas
 ratione stipendij in anno et ratione
 anni
 redibunt sicut se offerent facturos
 uenient

Тек пошто су окончани поступци око издавања повеље за Стефаницу Црнојевића, сенатори су 20. јула могли да се позабаве захтевима и молбама које су већ поменути которски посланици поднели у име своје општине.³¹ Након дугог низа поднесака и сенатских одлука у вези са свакодневним изазовима у животу которске општине, на самом крају додата је одлука која с претходним текстом нема непосредне везе. Наиме, тек овде, накнадно, вероватно јер је због превида пропуштено да се то учини раније или је запело код утврђивања висине провизије, одобрен је захтев да се награди Стефаничин посредник у преговорима с которским кнезом, цариник Радослав, „singulo mense ducatos duos in vita sua ad beneplacitum nostri dominij“. Већ сутрадан, 21. јула, дужд је издао дукал, привилегију за цариника Радослава, којим му се одређује месеч-

³¹ Ljubić, *Listine IX*, 390–394; AAV XXI, № 5716. Примерак намењен которском кнезу, чији се препис налази у Бизантијевом зборнику (АХАЗУ, II b 21, pag. 176–182), издат је тек 5. августа, а регистрован у Котору 21. августа.

на провизија у висини 2 дуката из которске благајне. Тај документ сачувао се само у препису у Бизантијевом зборнику (АХАЗУ, II b 21, pag. 175–176) и до сада није публикован или коришћен:³²

[p. 175] Priuilegium Radoslauri dattierij Vaiuodę Stephani Zarnoeuich.

+Franciscus Foscari Dei gratia Dux Venetiarum etc. Uniuersis, et singulis p̄sentes nostras litteras inspecturis denotamus. Quod infamati relatione oratorum fidellissimę communitatis nostrę Cathari quanta cum dilligentia, studio, et prudentia Egre[p. 176]gius uir Radoslauus datarius Magnifici Vaiuodę Stephani Zarnoeuich laboratus, et operatus est ut idem Vaiuoda nobiscum ad pacem, et concordiam deueniret, gratam habentes affectionem, et fidem dicti Radoslauri, et uolentes erga eum pro laboribus, et operationibus suis ut gratuitate et ad seruitia nostra feruentius animetur delliberauimus ex auctoritate nostri Consilij Rogatorum quod idem Radoslauus habeat et habere debeat de Camera nostra Cattari singulo mense ducatos duos de pecunijs nostris in uita sua ad beneplacitum nostri Dominij. Mandantes Comiti nostri Cattari, et successoribus suis quatenus has nostras litteras obseruent, et faciant inuiolabiliter obseruari.

Data in nostro Ducali Palatio die. Vigesimo primo mensis Iulij. Indictione xiiij. MCCCCLI.

Recepta die sabbathi. xxi. Mensis augusti MCCCCLI.

Стефаница ипак није журио да ратификује споразум и званично се стави под заштиту крилатог лава. С једне стране, нису сви млетачки поданици, а по свој прилици ни Дубровчани, радо гледали на његово приближавање Венецији, а с друге стране, нагло уздизање његова угледа и богатства поново је отворило старе суревњивости међу Црнојевића браћом.³³ Стефаница је без колебања настојао да покаже Млечима да неће трпети никакве изливе нетрпељивости и непријатељства од њихових поданика на јужном Јадрану, а нарасло незадовољство браће, у коју ни сами Млечани нису више полагали велике наде, искористио је да се с њима коначно обрачуна. Дубровчани су, притиснути од херцега, настојали да са Стефаницом имају што боље односе. Допуштали су његовим посланицима да купују у Дубровнику тканину без царине, али им је једну такву пошиљку отео потестат Будве. Стефаница је на то прикупио 1000 пешака претећи да ће опустошити околину Будве. Забринути да не покваре односе са зетским војводом, Млечани су наложили будванском потестату 6. септембра 1451, под претњом казне од 200 злат-

³² У издању овог и остала три документа задржани су инвентар слова и интерпункција изворника.

³³ ИЦГ, 2/2, 224.

них дуката, да врати отете тканине или надокнади њихову вредност, а которском кнезу да о томе пише Стефаници што прикладнијим речима.³⁴ Не може се проверити колико има истине у оптужбама которског кнеза да су Дубровчани по једном свештенику послали новац Стефаници не би ли га окренули против Котора, јер су ови у писму дужду, 2. октобра 1451, то порицали.³⁵

Упоредо с натезањима у Приморју, Стефаница се коначно обрачунао с браћом Ђурашином и Којчином, али о том сукобу и његовом исходу можемо да судимо само према чињеници да су из текста новог уговора о његовом ступању у млетачку службу, који је обелодањен 7. децембра, изостављена Стефаничина браћа у корист његових синова. Пошто је учврстио свој положај и одлагањем ратификације уговора с Венецијом (а тиме и оружане акције у Грбљу) још једном дао доказа уверењу колико је његово пријатељство драгоцено, ново которско посланство отиснуло се пут Венеције да посредује у његово име. Которски изасланик Никола Трифунов Болица појавио се пред Сенатом 3. децембра и молио да Венеција прими Стефаницу у службу под измењеним условима, који су били написмено срочени и прикључени писму которског кнеза, а садржани и у посланичком упутству које им је сам Болица предочио писмено и усмено. Болица је, осим питања која су се непосредно тичала Котора, молио и да се царинику Радославу повећа месечна провизија на три дуката и да потестат Будве врати тканине које је одузео Стефаничиним људима, из чега се види да то питање још није било решено.³⁶

Истог дана срочена је нова привилегија за Стефаницу и унета не у *Libri Commemorali*, као она од 17. јула, већ у књиге *Senato Mar*, где су записиване одлуке у вези с прекоморским поседима Венеције.³⁷ Формална дуждева исправа, вероватно у два примерка, један намењен Стефаници, а други которском кнезу, издата је 7. децембра, и њен се препис такође сачувао у Бизантијевом зборнику.³⁸ Нова привилегија понавља мање-више све тачке из старе, и уз то недвосмислено озваничава исход борбе међу Црнојевићима на штету Стефаничине браће, потврђујући њему и његовим синовима све поседе и приходе од солана. Потврђено му је и право на пет катуна које је добио још 1441. од херцега Стефа-

³⁴ Ljubić, *Listine* IX, 399–400; AAV XXI, № 5742. Из почетка новембра исте године потиче податак да је Стефаничиним посланицима одобрен извоз из Дубровника шест печа тканине без плаћања царине (N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au xve siècle* II, Paris 1899, 457).

³⁵ *Ibidem*, 458.

³⁶ Ljubić, *Listine* IX, 406–407; AAV XXI, № 5776.

³⁷ Ljubić, *Listine* IX, 407–410; AAV XXI, № 5777.

³⁸ АХАЗУ, II б 21, pag. 185–187.

на и тек у ову привилегију укључена је одредба, коју су сенатори одбили још 2. јула, о обостраној обавези ускраћивања прибежишта побуњеницима и бегунцима и њиховог изручења. Као и код млетачког и которског примерка старије привилегије и овде има одступања исте врсте и учесталости:

AAV XXI, № 5777

redire (p. 124. l. 11)
 receperimus (p. 124. l. 13)
 patentibus literis (p. 124. l. 14)
 dignaremur (p. 125. l. 3)
 prelibato (p. 125. l. 10)
 Catonos (p. 125. l. 27)
 faciat (p. 125. l. 37)
 hosrigne, beri, gogliemade,
 gorizane, Crussi³⁹ (p. 126. l. 3–4)
 prefatos (p. 126. l. 33)
 venetiarum (p. 126. l. 34)
 gentium (p. 127. l. 4)
 lucrare (p. 127. l. 10)
 spectet (p. 127. l. 33)

АХАЗУ, II b 21, pag. 185–187

uenire
 accepimus
 patentibus litteris et priuilegijs
 dignemur
 predicto
 Catijones (sic)
 faciant
 Orisgnia, Berigo, gliamad,
 Gricane, Crusi
 prefatum
 uenetos
 partium
 currere
 spectant

Након белешке о гласању сенатора о предлогу текста привилегије, у млетачком примерку је дописано: „Facta in forma die vij decembris 1451.“ У которском примерку текст се завршава уобичајеном датацијом: „Data in nostro Ducali Palatio die vij. mensis Decembris indictione XV. MCCCCLI. / Recepta die primo Ianuarij. eiusdem Millesimi, et indictionis.“

Два дана након свечане привилегије за Стефаницу Црнојевића, дужд је издао још два дукала. Један је био намењен которском кнезу Алвизе Бафу, и у њему су срочене само оне одлуке донете 3. децембра које је кнез требало да спроведе у дело према упутству из Венеције. Онде где је у одговорима 3. децембра саопштавана кратка формула о прихватању молбе („Quod fiat ut petitur“), овде су такве одлуке образложене у појединостима. Све одлуке донете 3. децембра поводом молби Николе Болице у име Стефанице и цариника Радослава унете су у овај дукал и наложено је кнезу да управо Болицу има послати Стефаници с примерком привилегије, да би је овај ратификовао. Други дукал упућен је царинику Радославу и у њему је саопштена одлука о повећању месечне про-

³⁹ Катуну које је Стефаница добио од херцега Стефана: Озринићи, Бери, Гољемаде, Горичане и Круси.

визије са два на три дуката. Осим уводних и завршних формула, преузет је без измена текст одлуке из дукала намењеног которском кнезу. Оба дукала сачувана су у Бизантијевом зборнику,⁴⁰ а Радослављев и у сарајевском „Рукопису А“, одакле га је објавио Грегор Чремошник.⁴¹ Дукал которском кнезу овде се објављује први пут:

+Franciscus Foscari dei gratia Dux Venetiarum etc. Nobilibus, et sapientibus Viris Ludouicho Baffo de suo mandato comiti Cattari, et successoribus suis fidelibus dilectis salutem, et dilectionis affectum. Fuit ad presentiam nostram fidelis subditus noster Nicolaus Triphonis de Bolliza orator illius fidelissimę communitatis nostre, et nobis porrexit nonnullas additiones, et correctiones, quas Stephaniza Jurasceuich petebat addi in priuilegio superioribus mensibus sibi per nos concesso. Quas additiones, et correctiones supplicauit predictus Nicolaus pro parte prefatę communitatis nostre ut ipsi Stephanizę concedere dignaremur. Nos verò prompti, et optimè ad commoda illorum fidelium nostrorum ciuium inclinati cum nostro Collegio habente à Consilio nostro Rogatorum apertissimam libertatem priuilegium antedictum sicut videre poteritis cum predictis correctionibus, et additionibus refici mandauimus. Quod ad uos per predictum Nicolaum committimus, ut ipsum ad predictum Stephanizam mittere ualeatis, et procurete quod nobis adhereat in zupam, et alia loca nobis rebellia ad nostram obedientiam reducat, et conuincet. Et similes patentes litteras ipse faciat eius bulla munitas, ut sicut obligationes reciproce sunt, ita scripture appareant, et sint pro maiori nostra certitudine.

Supplicauit insuper predictus Nicolaus quod Radoslao douanerio, et secretario prefatı Stephanizę addere dignaremur de prouisione mensuali in mense ducatum unum, ita quod habeat ducatos tres in mense de prouisione ab illa camera nostra. Quod cum predicto nostro Collegio habente à Consilio nostro Rogatorum necessariam libertatem facere, et concedere contenti fuimus. Et sic auctoritate predicta uobis mandamus ut obseruetis, et obseruari faciatis.

Petijt etiam Nicolaus predictus ut concedere dignaremur predictę fidelissimę communitati nostre quod expensę occurrentes quando necessarium est ut Oratores mittans (*pro*: mittantes) ad presentiam nostram, uel in similibus rebus soluantur per cameram nostram. Nos uerò cum predicto nostro Collegio auctoritate suprascripta sibi concedimus quod contenti eramus ut si quid ipse orator expendet ultra ducatos triginta, quos habuisse dicit pro

⁴⁰ АХАЗУ, II б 21, pag. 184 (за которског кнеза); pag. 187 (за Радослава; заведен у регистру под датумом 19. децембар).

⁴¹ Чремошник, *Kotorski dukali*, № XXXIX. Између сарајевског и которског преписа нема одступања.

hoc suo aduentu ad presentiam nostram, et redditu domum tam in barcha, quam in quacumque re necessaria; id etiam de pluri uos soluere debeatis de denarijs illius camerę nostrę pro hac uice tantum. Sicque auctoritate predicta uobis mandamus ut obseruetis, et obseruari faciatis.

Ceterum de facto illarum uiginti pannorum aliai (sic) ablatarum per Potestatem Buduę illis hominibus Stephanizę et de Zenta, quos ut nobis exposuit suprascriptus Nicolaus illa fidelissima Communitas nostra pro maiori dampno, et inconuenientijs uitandis soluere coacta fuit. Vos auisamus deliberaue scribere Potestati nostro Buduę ut sub pena ducatorum ducentorum ipsos pannos uel restituat, uel soluat sicut per introclusam copiam uidere poteritis. Litteras autem dirrectiuas ipsi Potestati presentibus alligatas sibi mittere debeatis. Et sollicitare quod cum effectu faciat uel restitutum uel satisfactum antedictam.

Data in nostro Ducali Palatio die. nono decembris. Indictione XV. MCCCCLI.

Recepta die primo Ianuarij. eiusdem Millesimi, et Indictionis.

Овиме су најзад савладане све препреке које су стајале на путу Стефаничиној коначној одлуци да призна власт Венеције и у њено име ослободи Котор грбальске море, која је трајала безмало три и по године. Најважнији формални корак који је преостао био је да Стефаница изда повељу којом ће ратификовати све одредбе млетачке привилегије од 7. децембра и закунути се на верност Млетачкој републици. У досадашњим приказима Стефаничиних акција на угушењу грбальске буне само се претпостављало да се то и збило, на основу вести о његовом деловању у Котору и Грбљу фебруара 1452, али је та празнина у изворима остала непопуњена. У молбама Котора Венецији, које је пред сенаторе 27. јула 1452. изнео већ помињани Никола Трифунов Болица, излаже се потанко о Стефаничинима акцијама против побуњених Грбљана.⁴² На самом почетку те својеврсне приповести каже се да је војвода Стефаница у фебруару стигао у Котор, примио капетанску палицу и заставу од которског кнеза, као и свечану повељу млетачког дужда (дукал од 7. децембра), те да је положио заклетву верности Сињорији, „some per so priuilegio arar“. Овакво формално признање његова ступања у млетачку службу могло је једино следити издавању повеље о ратификацији, тј. одласку Николе Болице на Стефаничин двор са млетачком привилегијом, како је наложено у дукалу которском кнезу од 9. децембра 1451. Стефаничин боравак у Котору почетком фебруара 1452. и преговори с кнезом потврђени су и у једном позном овереном препису тер-

⁴² Ljubić, *Listine* IX, 436–440; AAV XXI, № 5871. Сачувано и у форми дукала, издатог которском кнезу 12. августа (АХАЗУ, II б 21, pag. 254–259).

минације которског кнеза Алвизе Бафа издате селима Михољског збора, 9. фебруара 1452.⁴³ Осетивши, ваљда, шта се спрема, представници села Метохије Св. Арханђела молили су да их Венеција поново прими под своје скуте, а та им је привилегија издата у епископском двору у Котору, у присуству Стефанице Црнојевића, који је, како стоји у документу, тада приводио крају преговоре с которским кнезом (вероватно у вези с умирењем Грбља). Штавише, на интервенцију зетског војводе девет Луштичана било је трајно ослобођено обавезе плаћања годишњег пореза которском кнезу.

Ипак, захваљујући Бизантијевом преданом раду сачувао се и препис повеље којом је Стефаница Црнојевић, у присуству которских посланика, свога сина Ђурђа и најближих дворана, међу којима је био и цариник Радослав, 9. јануара 1452, у тврђави Соко,⁴⁴ ратификовао уговор с Млечанима издат месец дана раније. Као што је и наложено которском кнезу, Стефаница је упућен Никола Трифунов Болица у пратњи Луке *de Saco* и Јована *de Luxia*, которског канцелара, с примерком дужде привилегије. Вероватно је у питању био препис, послат с циљем да се Стефаница упозна са садржином уговора, јер је свечани примерак добио од кнеза Алвизе Бафа, тек када је сишао у Котор у фебруару. Осим уопштених формула о ступању у млетачку службу и израза верности, Стефаница свечано изјављује да прихвата и да ће поштовати све одредбе дужде привилегије, чији је текст у целости пренет. Бизантига, у своје препису с правом изоставља, јер га је према оригиналу већ преписао у књигу на претходним страницама („Tenor priuilegij Ducalis scriptum est ante fol.“). У завршној формули наведена су имена присутних сведока и име писара Богдана. Исправа је написана на италијанском, али сва је прилика, као и у случају осталих исправа зетских господара сачуваних у Млечима или њима упућених, да је оригинал био писан на ћирилици.⁴⁵ Није искључено да је превод извршио у Котору сло-

⁴³ Оверени препис из почетка XVII века у једној рукописној књизи (Историјски архив Котор, DIL, fasc. XI, ркп. бр. 80; *Историјски архив Котор*, 293). У препису је грешком наведена 1450. година, али је 15. индикт исправан – одговара 1452. години. Превод: П. Шеровић, Књига привилегија „Пет села збора Св. Михаила“ на Превлаци, *Историјски записи* 11, 1–2 (1955) 362–369.

⁴⁴ Остаци су и данас видљиви, изнад села Штитара, између Цетиња и Подгорице (П. Мијовић, М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд – Улцињ 1975, 137–138; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 242–243.

⁴⁵ Такве су, на пример: исправа којом Ђурађ Страцимировић даје Млечанима слободу трговине у својој земљи, Улцињ, 28. фебруар 1388 (Ljubić, *Listine* IV, № CCCLI; AAV II, № 380); исправа којом Јелена, удова Ђурђа Страцимировића, и син јој Балша III овлашћују Никиту Топију и Пјетра Аримонда, драчког бајила, да могу као њихови опуномоћеници преговарати о миру с млетачким представницима, Бериславићи, 6. мај 1408 (Ljubić, *Listine* V, 119; AAV V, 138–139), исправа којом Јелена и син јој Бал-

венски канцелар Стефан Калођурђевић.⁴⁶ Ово је, заправо, једина сачувана исправа Стефанице Црнојевића, ако не рачунамо дипломатско упутство за његовог секретара и цариника Радослава, изасланика у Млецима, регистровано у преводу на италијански 27. јула 1452.⁴⁷ Сачувана је у два преписа – старији у Бизантијевом зборнику (АХАЗУ, II б 21, pag. 188–189) и млађи у рукопису мешовитог садржаја с преписима которских дукала и повластица, под насловом *Privilegii della Citta di Cattaro*, такође у АХАЗУ, I d 83, св. XIII, № 443.

[p. 188]

[In margine:] 1452, 9. zenaro Ratificatio priuilegij Vaiuodę Stephani Zarnoeuich.

+Al nome de Dio potentissimo Padre, Figlio, e spirito sancto. Nell' anno de la natiuità de Christo Mille quattrocento cinquanta dò adi Domenega nuoue del mexe di zenaro. In la città de Socho. Ala illustrissima, et potentissima Signoria de Venexia. al Magnifico signor Doxe de Venexia Miser Francesco Foscari. et al suo Magnifico, e Potentissimo conseio: Vaiuoda Stephano Zarnoeuich Vostro fidelissimo fiuol, et seruidor, cum li sui fiuoli humile recomendation. A cadauna persona sia manifesto che questa nostra scriptura e breuelegio facto. como el Magnifico, e Nobele Miser Alouise Baffo honoreuole conte, e capitaneo de Cattaro mandò dà nui per ser Luca de Saco, per ser Zuanne de Luxia cancellario del comun de Cattaro, et per ser Nicolò de Tripico de Boliza: el breuelegio, e la scriptura de la Illustrissima signoria de Venexia, per la quale la preřata signoria accepta nui, e nostri fiuoli in la gratia soa per suoi fiuoli fidelissimi cum accordio, e pacti, e promesse de trambe parti, como in pređicto preuilegio (sic) scriue, e contien. Per lo qual domanda nui Miser lo conte pređicto. che nui acceptamo predicto priuilegio; et che debbiamo far sacramento de fedeltà alla prefata signoria. Et nui Vaiuoda Stephano Zarnoeuich, e nostri fiuoli uoiando esser fidelissimi fiuoli, e fedelissimi alla Illustrissima Signoria de Venexia gratiosamente el predicto breuelegio per nui, et per li nostri fiuoli acceptemo, promettendo nui, et nostri fiuoli cum sacramento, e zuremo per Dio uiuo, e per la santa, e uiua croxe, e santa Maria, e tutti i santi che debbia io esser fiuol

ша III објављују да су склопили мир с Млечанима, Године, 9. новембар 1408 (Ljubić, *Listine V*, № CXLIII; AAV V, № 1383) или уговор између горњозетских племена и Венеције, Врањина, 6. септембар 1455 (Ljubić, *Listine X*, № LXXXVIII; AAV XXIII, № 6344).

⁴⁶ Као што је априла 1439, по наређењу кнеза, капетана и судија Котора, превео „de sclauo in latinum“ повељу Балше III о оснивању манастира Прасквице: (М. Антоновић, Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру Светог Николе на Прасквици, *Стари српски архив 5* (2006) 209).

⁴⁷ Ljubić, *Listine IX*, 434–436; AAV XXI, № 5870.

fidelissimo della soa Signoria cum li mie fuoli. Et che sempre mai debiamo mantegnir el suo stado. Et che mai non debiamo attender, ne pensar contrà la soa Signoria: Accepto che sempre debiamo attender, e far quello che se contien in questo priuilegio. Del qual questo hè el tenor. Tenor priuilegij Ducalis scriptum est ante fol. Conclusio sui Priuilegij. Et io Bogodan (sic), cancellier per commandamento del Vaiuoda Stephano sopradetto scrissi [p. 189] questo soprascritto priuilegio, e scripture. Testimonio ad questo Zorzi fuolo del Vaiuoda Steffano, e Nouacho Radeglich, et Coicin Hostoich, e Radoslauo Duannier. Et presente ser Zan de Luxia, cancellario del comunità de Cattaro. ser Luca de Saco, e ser Nicolò quondam ser Tripico de Bolliza. In Castello Socho. bolata cum la nostra bolla usata.

Препис у I d 83 има наслов: „Ratificatio Privilegij antescripti facta per Voivodam Stephanum Zernoevich“. Између преписа нема суштинских одступања, изузев ситних правописних и фонетских варијанти типа dicto : detto; breuelegio : priuilegio; vaiuoda : voiuoda; Bogodan : Bogdan; hè : e; ad : a; usata : usada и томе слично. Бројеви су исписани римским цифрама. Уместо Бизантијевог уметка: „Tenor priuilegij Ducalis scriptum est ante fol. Conclusio sui Priuilegij“ стоји само „Tenor priuilegij Ducalis scriptum est supra proxime“.

Као млетачки капетан Стефаница је те 1452. године имао пуне руке посла и показало се да је сваки дукат уложен у њега донео вишеструку корист Сињорији. Грбаљска буна угушена је брзом и немилосрдном акцијом, а до почетка јесени Стефаница је у два наврата потукао деспотове војске.⁴⁸ За све то време није престајао да подсећа Млечане на основни разлог који га је навео да се стави под њихову заставу, а то је помоћ и посредовање у настојањима да ослободи сина Ивана из талаштва у рукама херцега Стефана Вукчића. То је уосталом била једна од тачака и уговора од 17. јула и онога од 3. децембра 1451. године. На то су их подсетили 27. јула 1452. и Стефаничин цариник и секретар Радослав⁴⁹ и которски посланици,⁵⁰ који су заједно пошли у Млетке с молбама и захтевима. После великих победа зетског војводе, Сенат је крајем септембра широкогрудо наложио да му се набави скупоцепог броката у вредности 200 дуката и да му се напише свечано писмо са изразима захвалности и честиткама за победу,⁵¹ али права и дуго очекивана награда за верност Сињорији стигла је месец дана доцније, када су Стефаничи-

⁴⁸ ИЦГ, 2/2, 226–229; Милошевић, *Ставови грбаљских побуњеника*, 42–43.

⁴⁹ Ljubić, *Listine IX*, 434–436; AAV XXI, № 5870.

⁵⁰ Ljubić, *Listine IX*, 436–440; AAV XXI, № 5871. Одговарајући дукал за которског кнеза издат је тек 12. августа; препис у АХАЗУ, II б 21, pag. 254–259.

⁵¹ Ljubić, *Listine IX*, 450–451; AAV XXI, № 5894.

ни посланици пристигли у Млетке да испрате оцу његовог, нешто раније ослобођеног, сина Ивана.⁵²

Стефаница је до своје смрти остао веран Венецији, али је често био принуђен да опомиње и подсећа дужда и чланове Сената на њихову обавезу да омогуће несметано остваривање права и прихода који му по уговору припадају. Проширио је власт Венеције, макар номинално, на Горњу Зету, изузимајући Медун, који је прешао у турске руке, и улазио у мање окршаје с херцеговим снагама, осокољен чињеницом да му је син ослобођен. Највеће недаће задавао му је турски заповедник Медуна, који је периодично насртао на млетачке поседе. Положај Црнојевића постао је нарочито тежак 1460. Притиснут од медунског војводе, без људства и довољно хране, Стефаница је опремио посланство у Млетке да тражи и оно што му припада уговором и ванредну помоћ. Сенатори су 5. маја разматрали његове молбе,⁵³ а једна од њих била је да му се пошаље 30 људи за посаде у тврђавама Соко и Жабљак. Стефаница се позивао на обавезу Млечана, утврђену уговором, да му притекну у помоћ у случају ратне опасности или друге невоље: „Item chome appar nel mio priuilegio el me concesso per la signoria vostra, che sempre, che me veda ala streta, rechiedando a i vostri rectori de Cataro, el me mandi per mio bisogno homeni 30 etc.“ Сенат је донео одлуку да се изађе у сусрет Стефаничином захтеву и наложи ректорима Котора и Скадра да по потреби пошаљу тражене људе у Стефаничине тврђаве. У вези с тим је и четврти документ који се овде објављује – дукал которском кнезу Антонију Донату, издат 23. маја 1460.⁵⁴ Саопштава се кнезу да су се Стефаничини посланици, који су недавно били у Венецији, жалили да се не поштује одредба из уговора од 7. децембра 1451. према којој су млетачки ректори од Котора до Љеша, у случају рата против зетског војводе, дужни да му пруже помоћ и да ускрате уточиште његовим непријатељима. Речена одредба преноси се у целости и налаже кнезу да је без резерве примењује.

[p. 227]

Pasqualis Maripetro dei gratia Dux Venetiarum etc. Nobilibus, et sapientibus Viris Antonio Donato de suo mandato comiti Cathari, et successoribus suis fidellibus dillectis salutem, et dillectionis affectum. Per Oratores Magnifici Stephani Cernoeuich, qui nuper [p. 228] ad nostram fuerunt presentiam nostro dominio expositum est suprascripto domino suo non obseruari capitulum tenoris infrascripti, quod ei de MCCCCLI. Vii.

⁵² Ljubić, *Listine* IX, 451–454; AAV XXI № 5900–5902, 5904.

⁵³ Ljubić, *Listine* X, 150–154; AAV, XXIV, № 6916.

⁵⁴ АХАЗУ, II б 21, pag. 227–228. Препис и у рукопису АХАЗУ, I д 83, св. XIII, № 450.

decembris cum nostro Consilio Rogatorum concessimus, cuius tenor talis est. Item scribemus, et mandabimus omnibus Rectoribus nostris à Cattaro usque ad Alessium quod omni casu, quo contra eum, uel filios suos aliqua guerra mota esset, nullum receptum dare debeant hostibus suis, imò ipsi Magnifico Stephano, et filijs præbeant auxilia, et fauores nostrarum gentium, et teneatur versa vice præfatus Magnificus Stephanus recepto presenti priuilegio nostro cum filijs suis se adherere nostro dominio, de qua re maximam admirationem habuimus, nec scimus cur capitulum ipsum nostrum à uobis non sit exequutum (sic). Quamobrem mandamus uobis efficacia quanta possumus, ut capitulum ipsum prorsus exequi debeatis, quia sic est penitus intentio nostra.

Data in nostro Ducali Palatio mensis xxij. Maij. MCCCCLX. Indictione. viij.

Recepta die xi. mensis Iunij. MCCCCLX.

Đorđe BUBALO

A FEW DOCUMENTS ABOUT STEFANICA CRNOJEVIĆ, THE DUKE OF ZETA

Summary

The Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb contain a collection of document copies pertinent to the history of Kotor from 809 to 1715 made by Antonio Bisanti (1683–1742), a jurist and historian from Kotor. This manuscript book, known as Bisanti's Code, contains a number of copies of decisions and orders addressed by the Doge of Venice to the Count of Kotor, as well as copies of charters issued to the city of Kotor by South Slavic rulers and regional lords. These include four hereto unknown documents pertaining to the Duke of Zeta Stefanica Crnojević. The first three are directly concerned with Stefanica's entry into Venetian service in 1451–1452, while the fourth deals with the implementation of the provisions of the agreement between the Duke of Zeta and Venice:

1) The Doge's charter to Stefanica's customs officer Radoslav (21 July 1451), who was considered the most responsible for the favorable outcome of the negotiations on Stefanica's entry into Venetian service on 17 July 1451. By this charter, Radoslav was entitled to a monthly provision of 2 ducats.

2) The Doge's order issued on 9 December 1451 to the Count of Kotor about the implementation of the provisions of the new agreement reached on 7 December 1451 between Venice and Stefanica.

3) An Italian translation of the charter issued by Stefanica Crnojević on 9 January 1452 at the Soko Fortress, which ratified his agreement with Venice of 7 December 1451.

4) The Doge's order issued on 23 may 1460 to the Count of Kotor, which informs him that he must come to Stefanica's aid if the latter should find himself under military threat, in accordance with the provisions of the agreement between Venice and the Duke of Zeta dated 7 December 1451.

Saša BRAJOVIĆ*

NJEGOŠ, BAJRON I BAJRONIZACIJA ITALIJE

ABSTRACT: This text presents observations on relationship of Petar II Petrović Njegoš, bishop and poet of Montenegro, to Byron – based on the portrait of English poet in the main room of Njegoš's residence at Cetinje, the capital of Montenegro, as well as Njegoš's records in his notebook. The text points to the crucial importance the English poet made in shaping the reception of Italy and its art in the first half of the 19th century, as well as the echo of Byron's verses in Njegoš's meditation on Italy. Special attention was paid to the Njegoš's thoughts on the Colosseum and other ruins of Rome, which were colored by the phenomenon of Byronised Italy.

KEY WORDS: *Njegoš, Byron, portrait, Biljarda, Rome, ruins, Colosseum*

Bajronov portret u Biljardi

Njegoš je, poput mnogih evropskih intelektualaca prve polovine 19. veka, poštovao Bajrona (George Gordon Byron). O tome svedoči, najpe, Bajronov portret u Biljardi.

Podizanjem rezidencije 1838. započet je Njegošev naum da Cetinje oblikuje kao modernu urbanu prestonicu Crne Gore. U glavnu, veliku salu svoga „novog dvora“, kako su njegovi savremenici zvali zgradu koju je sazi-dao, doneo je 1839. bilijar, po kojem je kasnije i dobila ime.¹ I pored veoma ograničenih sredstava kojima je raspolagao, izbor nameštaja iz Trsta i pred-meti koji su krasili prostorije Biljarde nije bio slučajan. Oni su birani da iska-žu Njegošev ukupni državnički autoritet, herojstvo, duhovnost i intelektual-nost. Sudeći prema opisima, rezidencija je bila prepoznata kao amblem vred-nosti oličenih u Njegošu, i mesto građanske pristojnosti, udobnosti i sklada.

* Vanredni profesor, Filozofski fakultet, Beograd.

¹ R. Dragičević, *Članci o Njegošu*, Cetinje: Narodna knjiga, 1949, 128-147.

Zato se može tvrditi i da je izbor portreta u njoj bio promišljen. Portreti u rezidencijama su personifikacije ideja, inkarnacija vlasti i samoprezentacije. Oni su bili vizuelna evidencija konsolidacije države, procesa koji je, naročito od ranog modernog doba, veoma personalizovan. Portret je aktivni je činilac u oblikovanju države. Pošto je bilijarska soba crnogorske rezidencije bila istovremeno sala za audijencije, trpezarija, soba za razonodu, ovaj nukleus države koja se borila za svoju samostalnost bio je prostor za ispisivanje institucionalnih i političkih poruka. Njegoš je izborom portreta kreirao vrstu alegorijskog sistema kojim je prezentovao svoje državničko usmerenje.

Pored portreta ruskog cara Nikolaja I, Napoleona i Karadžića, Njegoš je imao i Bajronov portret, kako svedoči putopis ruskog slaviste Sreznjevskog (Измаил Иванович Срезневский), koji je bio na Cetinju 1841. Engleski geograf i putnik Paton (Andrew Archibald Paton), koji je na Cetinju boravio 1846, zapisuje da su Bajronov i Napoleonov portret bili u nekoj grafičkoj tehnici, dok su portreti Petra Velikog i Karadžića bili u tehnici ulja na platnu. Bajronov portret u velikoj bilijarskoj sobi potvrđuje i *Reiseberichte über die Niederlande, Istrien, Dalmatien und Montenegro und das südöstliche Deutschland* iz 1850-1852, nemačkog putopisca, istoričara i geografa Kola (Johann Georg Kohl). On piše da su u sobi, pored Bajronovog, i portreti „sadašnjeg kralja Saksonske“ i Petra Velikog, kao i oružje iz bojeva.²

Portreti ruskih careva, Petra Velikog i (ili) Nikolaja I, svedoče o Njegoševim trajnim i mnogostrukim vezama sa Rusijom i, verovatno, o tome da su bili dobijeni na dar.³ Portret saksonskog kralja Fridriha Augusta II vezan je za kraljevu posetu Crnoj Gori i susret sa Njegošem krajem maja 1838.⁴

² R. Dragičević, op. cit., 141; J. M. Milović, *Njegoš u slici i riječi*, Titograd: Grafički zavod, 1974, 103-104.

³ Njegoš ruskom caru posvećuje odu *Na dan rođenja sverusijskog imperatora Nikolaja prvoga*, u kojoj pronalazi prigodne mitološke asocijacije utemeljene na tradicionalnom alegorijskom sistemu što proslavlja vladara. Ruskog cara Njegoš upoređuje sa Marsom, „gromovrščem“ Zevsom, Apolonom, koji ga, kroz pretka Petra Velikog, obasjava mudrošću vladanja: P. Petrović Njegoš, *Pjesme*, priredio R. Lalić, u: *Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša*, knj. I, uredili N. Banašević, R. Bošković, R. Lalić, V. Latković, P. Perović, M. Stevanović, Beograd: Prosveta, 1967, 68-72.

⁴ Saksonski kralj posetio je Crnu Goru u svojoj botaničkoj ekspediciji, u pratnji italijanskog botaničara iz Trsta, Bjažoleta (Barolomeo Biasoletto), koji je opisao kraljevo putovanje. I sam kralj je u svom dnevniku zabeležio svoj susret sa Njegošem: V. Latković, N. Banašević, *Savremenici o Njegošu*, Beograd: Novo pokolenje, 1951, 48-59; J. M. Milović, „Posjeta kralja saksonskoga Fridriha Augusta vladici Radu 1838”, *Istorijski Zapisi* III/1-2 (1949), Cetinje: Glasnik Cetinjskog Istorijskog Društva, 1949, 50-60; V. Kilibarda, *Njegoš i Trst. Italijski pisci i putopisci o Vladici-pjesniku. B. Bjažoleto. P. Đenerini, F. Dal Ongaro*, Podgorica: CID, 2000, 40-56, 111-162. Njegoš je saksonskog kralja proslavio pesmom *Kralju Fridrihu Avgustu II*, u kojoj njegovu posetu „ratničkoj zemlji Skita“ predočava kao „dan radosti i svetkovanja“, čin hrabrosti na kojem mu je zahvalan: P. Petrović Njegoš, *Pjesme*, 242.

Njegošev *representatio* suštinski je izražen portretima heroja romantizma – Napoleonovim, Bajronovim i Karadordevim. Izbor Karadordevog lika imao je naročitu etičku i emocionalnu vrednost. *Prahu Oca Srbije* Njegoš posvećuje svoje najslavnije delo, *Gorski vijenac*, kao i pesme *Sablji besmrtnog vožda (knjaza) Karađorđija (koju sam kupio u Beču 1. julija 1837. godine)* i *Pod slikom Karađorđevom*.⁵ Prikazujući Napoleona, Njegoš izražava romantičarski duh viteštva, divljenje prema detetu Revolucije, ratniku, borcu za pravdu, reformatoru i stradalniku. Predstavljajući onog koji je prema Napoleonu imao najslojevitiji odnos – Lorda Bajrona, Njegoš se samodefiniše kao pripadnik istog herojskog etosa i pesničkog Olimpa.⁶

Kao što se u Biljardi preplitao zvanični i privatni prostor, tako su i portreti u njoj reflektovali fasete Njegoševog identiteta. Najizrazitija samorefleksija, reklo bi se, bila je ona bajronovska.

Poznavanje Bajrona

U Njegoševoj biblioteci postoji knjiga *The Works of Lord Byron. Complete in five volumes* koju je objavio izdavač Tauhnic (Bernhard Tauchnitz) u Lajpcigu 1842.⁷ Nije sačuvan drugi tom u kojem se nalazi *Childe Harold's Pilgrimage* (kao i *The Giaour, The Corsai, Lara. A Tale, The Siege of Corinth, Parisina, The Prisoner of Chillon, Mazeppa, Beppo. A Venetian Story*). Ne može se tvrditi da je postojao, ni da ga je Njegoš čitao. Sem toga: „Bajrona, na kojem jeziku je čitao?“⁸ Engleski nije znao, mada su gramatika engleskog na italijanskom jeziku, kao i englesko-nemački rečnik, bili među knjigama u njegovoj biblioteci.

U Njegoševoj biblioteci sačuvao se katalog petrogradskog knjižara Smirdina (Александр Филиппович Смирдин) u kojem su neke knjige podvučene, a sudeći prema sadržaju knjiga, može se pretpostaviti da ih je „podvlačio Vladika Rade“. Ne zna se da li ih je nabavio, jer od njih nije ni jed-

⁵ P. II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, priredio A. Mladenović, *Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka*, uredili N. Vuković, S. Kalezić, M. Milošević, V. D. Nikčević, M. Pantić, M. Pižurica, G. Čelebić, Cetinje: Obod, 1996, 43-45; P. Petrović Njegoš, *Pjesme*, 138, 234.

⁶ Tom krugu pripada i Puškin (Александр Сергеевич Пушкин), što Njegoš iskazuje posvećujući mu svoje delo *Ogledalo srpsko*. Na početku ove antologije nalazi se prolog *Sjeni Aleksandra Puškina*, u kome Njegoš slavi poetski dar i viteške podvige ruskog pesnika: P. Petrović Njegoš, *Ogledalo srpsko*, priredili R. Bošković, V. Latković, u: *Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša*, knj. V, 9. Njegoševo verbalno izražavanje poštovanja romantičarskim herojima ovim navodom nije iscrpljeno.

⁷ D. Vuksan, „Biblioteka vladike Rada“, *Cetinje i Crna Gora*, Beograd 1927, 192-219, 216; V. Vujačić, „Pokloni iz Hrvatske za Njegoševu biblioteku“, *Arhivski zapisi* 2 (2012), Cetinje: Državni arhiv Crne Gore, 2012, 117-154, 135.

⁸ I. Sekulić, *Njegošu. Knjiga duboke odanosti*, Beograd: Srpska književna zadruga, kolo XLVI, knj. 315, 1951, 75.

na sačuvana. Među njima bile su Bajronov *Daur* i *Abidoska nevesta*, na ruskom, izdate u Moskvi 1818. i Sankt Peterburgu 1826. godine.⁹ Iz carinskog popisa sastavljenog prilikom Njegoševog povratka iz Rusije 1833, koji broji nešto manje od četiri stotine knjiga, saznaje se da su, pored prevoda antičke književnosti, starije i novije ruske literature, tu bila i dela Getea, Bajrona, Igoa, Lamartina i Šilera.¹⁰

Milorad Medaković, Njegošev sekretar i biograf, zapisuje da je Njegošu, koji se „mnogo koristio“ grčkim klasicima, bila „naimilija poezija pa rado čitaše Lamartina, Lorda Birona, Danta i Petrarku“, jer su to sve „poete visokog poleta“. Njihove stihove nije mogao „dobro razumeti zato što su pisana na jezicima, sa kojim on mogaše govoriti, ali ih nepoznaše korenito“.¹¹

Njegoš je Bajrona čitao na jezicima koje je znao, ili se njima koristio – gotovo sigurno na ruskom, možda i na italijanskom, francuskom ili nemačkom.¹² U literaturi je ukazano da se neki delovi Njegoševog pesničkog stvaralaštva mogu uporediti sa Bajronovim, kao i to da je Njegoš vodio dijaloge sa odabranim velikim duhovima, među kojima je bio i engleski pesnik.¹³ Iskazano je mišljenje da se crnogorski pesnik, pored Bajrona i Leopardija, „ima ubrojati u najrečitije pesničke predstavnike pesimizma“.¹⁴

U svakom slučaju, Njegoš je dobro *znao* Bajrona. I bio mu je veoma važan.

⁹ D. Vuksan, op. cit., 218-219.

¹⁰ V. Osolnik, *Istorija književnosti o Petru II Petroviću Njegošu*, Podgorica: CANU, Njegošev institut, knj. 3, 1999, 35.

¹¹ V. M. G. Medaković, *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Novi Sad: Knjižopечатija A. Paevića, 1882, 174.

¹² O Njegoševom učenju i poznavanju stranih jezika: N. Banašević, „Njegoševo učenje stranih jezika“, *Zapisi* III, knj. V, sv. 4 (1929), 193-202; V. Latković, N. Banašević, *Savremenici o Njegošu*; S. Perunović, „Njegoševo poznavanje i učenje stranih jezika“, *Stvaranje XVI-II*, br. 9-10 (1963), 255-268; A. Šmaus, *Studije o Njegošu*, priredio M. Krivokapić, Podgorica: CID, biblioteka Posebna izdanja, urednik D. K. Vukčević, 2000, 63-105 (tekst je prvobitno objavljen u: *Glasnik Etnografskog muzeja*, knj. III, Cetinje 1963, 29-63); S. Vukmanović, „Njegoš na Toploj, u školi Josifa Tropovića“, *Letopis Matice srpske*, knj. 403, sv. 1 (1969), 105-115; Idem, „Petar II Petrović Njegoš u Herceg Novom“, *Boka* 13-14 (1982), 327-348; K. Spasić, *Njegoš i Francuzi*, Zaječar: Kristal, 1988; V. Kilibarda, „Italijanske teme u Njegoševom životu i djelu“, *Matica*, jesen 2013, 87-106; Eadem, „Njegoševo poznavanje italijanskog jezika“, *Lingua Montenegrina* 11, god. VI/1 (2013), 197-207; Eadem, „Njegoš i Dante“, *Lingua Montenegrina* 12, god. VI/2 (2013), 89-97; Eadem, *Njegoš i Italija*, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost, 2014, 13-69.

¹³ O sličnosti Sotone iz *Luče mikrokozma*, koji je po „gordosti i prkosu ravan“ Miltonovom Sotoni iz *Izgubljenog raja* i Bajronovom Luciferu iz *Kaina*, kao i o Njegoševim dijalozima sa Danteom, Petrarkom, Igoom, Lamartinom, Puškinom i Bajronom: A. Šmaus, op. cit., 126.

¹⁴ B. Petronijević, *Filozofija u Gorskom vijencu i Luči mikrokozma*, Beograd: S. B. Cvijanović, 1924, 8.

To se potvrđuje i njegovim izvodima iz pročitanih knjiga u *Bilježnici*. Kada je birao stih iz Igoove (Victor Hugo) pesme *Navarin*, objavljene u zbirci *Les Orientales* (VII: 6), prepisao je stih:

*La Grèce est libre, et dans la tombe
Byron applaudit Navarin.*¹⁵

Bitka kod Navarina (Pilosa) na Peloponezu 1827, u kojoj su se sukobile otomanska i flota britanskih, francuskih i ruskih saveznika, nakon koje je sloboda Grčke postala izvesna, bila je poznata i važna Njegošu, vladaru naroda koji se i sam borio za svoju slobodu. Izbor stihova „Grčka je slobodna i Bajron iz groba aplaudira Navarinu“ ukazuje da je u Njegoševoj percepciji grčkog rata za slobodu, kao i u percepciji francuskog pesnika i mnogih evropskih intelektualaca, Bajron bio jedna od najmarkantnijih figura. Bajrona je, posebno kao heroja, veoma cenio i Lamartin (Alphonse de Lamartine), koga je Njegoš voleo.¹⁶ Lamartin je engleskog pesnika nazivao „Mikelandelom poezije“ (*Michel-Ange des vers*), a Igo je, mesec dana nakon Bajronove smrti, u *La Muse française* napisao da mu je, u trenutku kada je objavljena, „izgledalo kao da je deo naše budućnosti ukraden“.¹⁷

Njegoš u *Bilježnici* upisuje i završne stihove prve strofe Igoove pesme *Prezir (Dédain)*, koja je deo zbirke *Jesenje lišće (Les feuilles d'automne)*.¹⁸ Pisma je posvećena Lordu Bajronu: *à lord Byron en 1811*. U stihovima koje Njegoš prepisuje Bajron je opisan kao simbol pesnika koji „vedra čela“ stoji iznad besa, strasti, oluje i rike:

*Combien de passions, de fureurs, de tempêtes,
Grondent autour de toi, jeune homme au front serein!*

Odmah ispod toga Njegoš beleži i poslednji stih strofe na kraju prvog dela ove Igoove pesme, u kojoj se Napoleon i Bajron slave kao veliki ljudi i „religija budućnosti“, a u samom stihu Bajrona naziva sveštenikom boga Napoleona:

*... Napoléon, ce dieu dont tu seras le prêtre;
Bajrona imenuje Potam /popom/, Napoleonovim.*¹⁹

¹⁵ *Njegoševa bilježnica*, redakcijski odbor J. Jovanović, P. Šoć, R. Dragičević, J. Milović, M. Vušković, Cetinje: Istorijski institut NR Crne Gore, 1956, 156. O prepisu Igoovih *Orientaliki* u *Bilježnici* u kontekstu Njegoševog interesovanja za kulturu Orijenta: M. Flašar, *Njegoš i antika*, Podgorica: CANU, Njegošev institut, 1997, 335.

¹⁶ O Njegošu i Lamartinu: A. Šmaus, op. cit., 49-58.

¹⁷ J. Wilkes, „Infernal Magnetism: Byron and Nineteenth-Century French Readers“, *The Reception of Byron in Europe*, Vol. I, R. A. Cardwell ed., London – New York: Thoemmes Continuum, 2004, 11-30, 17, 28. O predstavama Grčke u francuskoj kulturi: J. Nikčević, *Les représentations de la Grèce de 1780 à 1830. Des modèles esthétiques et politiques classiques à l'exaltation de la Grèce en lutte pour sa liberté*, Paris: Éditions Le Manuscrit, 2011, 129-158.

¹⁸ *Njegoševa bilježnica*, 158.

¹⁹ Na grešku u štampanju Njegoševe kratke beleške umetnute u francuske stihove – reči „potam“ umesto „pop“, pažnju je skrenuo: M. Flašar, op. cit., 292.

Čitajući francuske pisce u originalu, Njegoš je znao koliki je ugled među njima uživao Bajron. Dok je Bajron u Britaniji često viđen kao isprazni dendi i kralj sentimentalnih stihova bez dubine, evropska publika osećala ga je kao otkrivaoca najdubljih tajni imaginacije, borca za istinu i pravdu. Ona je prepoznavala Bajronove revolucionarne ideale i čitala *Čajlda Harolda* kao vrstu političkog manifesta u slavu potčinjenih naroda, jer je Harold svoj glas dao španskim pobunjenicima protiv Napoleonove invazije, Grcima u sukobu sa Turcima, Italijanima koji teže svom preporodu i, posredno, Ircima u sukobu sa engleskom upravom. Predstavnicima malih, porobljenih naroda, u Bajronu su videli herojsku figuru pesnika koji je stradao za njihovu slobodu.

Ne može se znati da li je Njegoš osećao da Bajron nosi *svetski bol* (*Weltschmerz*) snažno i dosledno, „više i celovitije ga unoseći u svoje pesničko *ja*“ od svih drugih pesnika.²⁰ Međutim, može se tvrditi da mu je Bajronova pesnička, herojska i stradalnička figura bila veoma bliska. Bajronova ličnost najpreciznije je izražavala egzistencijalne i simboličke fenomene tog vremena. Idejni i ideološki stavovi mnogih pesnika prve polovine 19. veka, pa i Njegoševi, bili su kondenzovani u njemu. Bajron je, za sve one koji nisu pristajali na zadate okvire, ili bili prinuđeni da sa njima raskinu, bio simbol nepristajanja i junaštva, a njegovo pesništvo, lutanje i smrt oblik vlastite katarze. I za Njegoša on je bio vrednosni normativ i identifikaciona figura. Bez obzira na to što se Njegošev pesnički jezik ne može jednostavno nazvati romantičarskim, jer se izgrađivao kroz tri stilske formacije – klasicizam, preromantizam i romantizam,²¹ on sam bio je inkarnacija romantičarskog junaka. Može se reći: „Ako je lord Bajron bio jedan od Njegoševih junaka, lako je zamisliti da bi Njegoš, da je Bajron znao za njega, takođe mogao da bude jedan od Bajronovih junaka.“²²

Dok su se mnogi trudili, i u tom trudu delovali patetično, da budu poput Bajrona, Njegoša su drugi prepoznavali kao Bajrona. To posebno dokazuje tekst u firentinskim novinama iz maja 1851. godine.

Pišući o zajedničkoj poseti Firenci tokom maja 1851. godine, Ljubomir Nenadović beleži kako Vladika nije nosio „ni crnogorske haljine, ni crnogorsku kapu“, da bi „ostao nepoznat“ i takav mogao „vazdan hodati po varoši i gledati znamenitosti“. Međutim, i pored toga, „sutradao po dolaku našem cela je varoš znala da je on tu“. Novine su javile da je stigao, a „go-

²⁰ Z. Paunović, „Džordž Gordon Bajron: bolno odrastanje Čajlda Harolda“, Dž. Gordon Bajron, *Čajld Harold*, priredio Z. Paunović, prevela N. Tučev, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005, 7-31, 14.

²¹ V. Vukićević Janković, *Njegoševi umotvori (prilog poetici i estetici)*, Novi Sad: ITP „Zmaj“, 9-10.

²² E. Denis Goj, *Sablja i pjesna. O Gorskom vijencu*, preveli J. Levinger-Goj, E. Denis Goj, Podgorica: Oktoih, 2000, 25.

mile sveta svagda je bilo pred gostionicom kad smo izilazili da sednemo u kola. Svak je želeo da vidi 'principa od Montenegra'.“ Toj radoznalosti, nastavlja Nenadović, veoma je doprineo jedan dugi dopis iz Rima, koji je pred njihov dolazak izašao i u firentinskim novinama. U njemu se sa „najlepšom hvalom govori o junačkoj Crnoj Gori i o njenom vladaocu, koji je u svojoj zemlji: 'glavar vojske, pravice, crkve i književnosti'.“ U članku Njegoš se na više mesta „sравnjuje s egleskim pesnikom Lordom Bajronom, koji se u ovim krajevima Italije duže vreme bavio i o kome se i danas pogdešto priča“. Krešendo ovog teksta bilo je poređenje Njegoša sa Bajronom: „Bije puškom kao Bajron, pravi lako stihove kao Bajron, ljubi Italiju kao Bajron, sumoran je kao Bajron“.

Nenadović se sa ovim poređenjem ne slaže, tvrdeći da svako ko poznaje Vladiku zna da „izmeđ njega i Bajrona nema nikakve druge sličnosti do te: što su obojica, svaki u svom narodu, i svaki na svoj način, veliki pesnici“. On smatra da je Bajron „lakomisleno, ćudljivo, raskošno, sujetno stvorenje, najveći poetski dar, razmažen bogatstvom i gospoštinom svoje rodbine“. ²³ Nenadović je bio trinaest godina mlađi od Njegoša, univerzitetski obrazovan u Hajdelbergu i racionalan i, velikim delom, baš iz tog uporišta sklon čistim obrisima koje je prepoznavao u Crnogorcima. U poređenju sa Njegošem, kojeg je doživeo kao plemenitog i uzvišenog, Bajrona je predstavio kao mrzovoljnog i frivolnog. ²⁴ Ali je Njegoš, sudeći prema portretu u Biljardi, knjigama i zapisima u *Bilježnici*, osećao Bajrona kao herojskog pesnika nepokolebljivo spremnog da živi i umre za svoje ideale.

Bajronizacija Italije

Italija je za Bajrona bila egzemplarni *locus* poetske meditacije i slobode. ²⁵ U svojim dnevnicima, pismima, poemama, pretvarao je lične vizije Italije, delom oblikovane tradicionalnim engleskim fantazijama o njoj, u dra-

²³ Lj. Nenadović, *Pisma iz Italije*, u: *Odabrana dela*, Novi Sad – Beograd: Matica srpska, Srpska književna zadruka, 1959, 152-153.

²⁴ Mora se napomenuti da je Nenadović, svega četiri godine ranije, putujući po Švajcarskoj, istim putevima kao i Bajron kada je pisao dramu *Manfred* 1816, citirao engleskog pesnika u opisu prirodnih lepota ove zemlje: *Pisma iz Švajcarske*, Beograd: Štamparija zadruge štamparskih radnika 1882, 103-104. Divio se poeti sa „divnom fantazijom, koji je onako nezadovoljno i nestrpljivo sa svojim razdrobljenim srcem po Evropi putovao, koji je upravo od samog sebe bežao, koji je, premda sa čistom svešću – sve dane svoga života nemirno provodio i nestrpljivo smrt očekivao“. O promeni Nenadovićevog odnosa prema Bajronu, izazvanoj susretom sa Njegošem, kada je „novo božanstvo srušilo staro“: M. Popović, *Romanizam 2*, Beograd: Nolit, 1975, 245, 250.

²⁵ C. Thorpe, „The Poetics of Travel in Byron and Shelley: Translating Italian Experience into Artistic Distinction“, *Travels and Translations. Anglo-Italian Cultural Transactions*, A. Yarrington, S. Villani, J. Kelly eds., Amsterdam –New York: Rodopi, 2013, 181-204.

matične i koloritne prezentacije. One su najizrazitije u poemi u četiri peva-
nja, *Childe Harold's Pilgrimage*, publikovanoj od 1812. do 1818. godine.
Objavio ju je izdavač Marej (John Murray), jedan od rodonačelnika novog
žanra putopisne literature – vodiča, čiji su *priručnici za putnike* uskoro obu-
hvatili gotovo ceo svet.

Čajld Harold je prvi pravi *bajronovski heroj*, „hipnotički fascinantan“.²⁶
Teatarska rezonanca Bajronovog speva poništavala je granice između pesni-
ka i njegove publike, naročito zbog toga što Harold/Bajron svoje stihove
stvara na mestima koja opisuje, ponekad i stojeći pred njima, što im daruje
neposrednost i deskriptivnu preciznost.

Bajronova literarna slava, tada neuobičajen itinerer – putovanja po Pi-
rinejskom poluostrvu i istočnom Mediteranu, kao i ono po Italiji koje je opi-
sao kao opasno, neudobno i puno patnje i, posebno, smrt u Grčkoj 1824,
oblikovali su snažnu figuru poete-putnika. Ovaj amblem hrabrosti i nezavi-
snosti, sociološkog i kulturološkog razlikovanja, ustanovljen u realnosti, iz-
građen je posredstvom medija, verbalnih i vizuelnih.²⁷

Sve što je činilo Bajrona formiralo je pogled na Italiju u 19. veku. U
tome su pomagale i džepne edicije *Čajlda Harolda*, štampane da bi se čita-
le *in situ*, kao i knjiga Bajronovog prijatelja Hobhause (John Cam Hobho-
use), *Historical Illustrations of the Fourth Canto of Childe Harold* iz 1818,
koja ima odlike turističkog vodiča. U *bajronizaciji* Italije naročito je bio de-
lotvoran Marejev *A Handbook for Travellers to Central Italy* iz 1843.²⁸ Usko-
ro, ova vrsta „reklame“ italijanskog putovanja postala je odlika svih evrop-
skih vodiča.

Njogoš i bajronizacija Italije: „razvaline velikog Rima“

Njogoš je Bajronove opise Italije, verovatno, znao iz *Čajlda Harolda*.
Međutim, Bajronov itinerer po Italiji, kao i način na koji je svojim stihovi-
ma ovu zemlju pretvarao u mit, Njogošu su mogli biti poznati iz raznorod-
nih izvora.

Bajronovsko oblikovanje Italije u jedinstveni fenomen prirode, este-
tike i narativa, blisko je Njogoševim opisima ove zemlje. U pismu Dimitri-

²⁶ J. McGann, *Byron and Romanticism*, J. Soderholm ed., Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 25.

²⁷ C. Thompson, *The Suffering Traveller and the Romantic Imagination*, Oxford: Clarendon Press Oxford, 2007, 1-31.

²⁸ Termin *bajronizacija* Italije korišćen prema: B. Schaff, „Italianised Byron – Byronised Italy“, *Performing National Identity. Anglo-Italian Cultural Transactions*, M. Pfister, R. Hertel eds., Amsterdam – New York: Rodopi, 2008, 103-122. O Marejevom doprinosu ovom fenomenu: J. Buzard, „The Uses of Romanticism: Byron and the Victorian Continental Tour“, *Victorian Studies* 35/1 (1991), 29-49.

A. Willmore (ili J. Tibbets Willmore), Lord Bajron meditira o Koloseumu
Bibliothèque des Arts Decoratifs, Paris

ju Vladislavljeviću, pisanom iz Napulja 31. januara 1851, Njegoš kaže: „Da, zbilja, lijepa Italija. Nad njom se blogosloveno, lijepo i blagodatno nebo širi i smije; u njoj je jogunasta priroda u svojoj divoti, u svojoj prelosti vječno okrunjena i vesela: zemlja klasičeska, kolijevka veličija rimskoga. Ah, Rim, Veličestveni Rim! Te razvaline velikog Rima. Kada čovjek u njemu dođe, ne znade ali ga udivlenije potpiri u više ushićenje, ali mu žalost više dušu ugasi i opečali nad grobnicom veličija svijetskoga. Doista su se kod mene ova dva elementa borila kao zla svekruva sa dobrom snahom kad se za kose uhvate i bore se okolo starješinstva u kući pri kojoj će ostanu.“ Razvaline drugih gradova „ništavne su prema razvalinah rimskih“. Čak ni „opustošajući užas“ prizora strašnih snežnih usova koji se „otisnu strmenicama velikijeh planinah“ i obruše na jele i borove, pretvarajući ih u „grdnu masu“ što „korenjem k nebu dubi“, „ne učini tako strašno i žalostvno vpečatljenije na dušu čovječesku kao razvaline velikoga Rima!“²⁹

Ove rečenice otkrivaju podrhtavanje Njegoševe duše pred umilnim italijanskim predelima i veličanstvenošću Rima. U njima se, osim sile Nje-

²⁹ P. II Petrović Njegoš, *Izabrana pisma*, priredili B. Banjević, J. Milović, Titograd: Biblioteka „Luča“, 1967, 322–323.

goševe moći vizualizacije, otkriva sukob, ali i prožetost, estetike pitoresknog i estetike sublimnog. Sudeći prema knjigama iz Njegoševe biblioteke, obe estetike bile su dobro poznate crnogorskom vladici. Obe estetike odavno su uobličile predstave Italije.³⁰ Ali, njihova udružena podvojenost kod Bajrona je bila najizrazitija.

Italija je za Bajrona, naročito u *Čajldu Haroldu*, bila *pitoreskni univerzum*, čiji su centralni motiv ruine. One oslikane u četvrtom pevanju poeme – koje opisuje put od Venecije do Rima – naročito rimske, a posebno Koloseuma i Foruma, simbol su prolaznosti ljudi, civilizacija i samog junaka, *A ruin amidst ruins*, „ruine među ruinama“ (IV/XXV/3).³¹ Bajronov „ukus ruina“ deo je literarne i vizuelne tradicije koja seže do 18. veka, koju je i Njegoš poznao. Međutim, strašni događaji koji su gradili generacije romantičara, naročito Francuska revolucija i Napoleonovi ratovi, pretvorili su ruine u simbol stanja duše. Istovremeno oduševljen time što ruševna zdanja integrišu različite faze istorije u koherentno jedinstvo i ophrvan tom zastrašujućom moći, Bajron/Harold zna da će, kao i velike civilizacije što su nestale, kao da ih nikada nije ni bilo, nestati i on.

Kao i Bajron/Harold, pred ruinama opsednut prolaskom vremena, i Njegoš meditira nad razvalinama rimske slave. U pismu Vladislavljeviću zapisuje: „Vrijeme je silno, strašne zube ima, ono je srazilo i svemogućemu nebu akamoli kukavnoj zemlji, đe se sve lako krši, đe sve na slabome temelju stoji. Dan današnji na rimskijem razvalinama dube hramovi katoličkog mira.“

Slične misli o vremenu prožimaju Njegoševu refleksivnu poemu *Misao*,³² kao i njegova najznačajnija dela. One su izraz kontinuirane zaokupljenosti crnogorskog pesnika i vladike ontološkim statusom vremena i večnosti, njihovim uzajamnim odnosom, „bezuspješnim trčanjem vremenskog za vječnim, konačnog za beskonačnim“.³³ Kada o vremenu piše Vladislavljeviću, Njegoš je osvojen njegovom sublimnom moći destrukcije. Poput grofa De Volneja (Comte de Volney), čiju je knjigu *Les ruines, ou méditations*

³⁰ O ruinama kao centralnom motivu estetike pitoresknog i sublimnog u drugoj polovini 18. veka: S. Brajović, T. Bošnjak, *Imaginarni vrtovi Ibera Robera*, Beograd: Narodni muzej 2012, 56–67. O ruinama u engleskom pesništvu romantizma: T. Mc Farland, *Romanticism and the Forms of Ruin: Wordsworth, Coleridge, and Modalities of Fragmentation*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1981.

³¹ *Childe Harold's Pilgrimage: The Complete Poetical Works of Lord Byron*, Vol. II, J. J. McGann, B. Weller eds., Oxford: Clarendon Press, 1981.

³² „Vrijeme je tebe vrat zakleti, vječno/ ono ti sljeduje, ono tvoja djela/ nemilosno ruši, ono tebe čini/ te si nepostojna, ono tebe čini/ te današnju svetost popljuješ sutra./ No i tvoja sila moguća je dosta; /ne gledajuć pustoš što vrijeme čini,/ dižeš nove stvari na razvale palih,/ tvom pripravljajući vragu... da šta rušiti ima! P. Petrović Njegoš, „Pjesme“, 158-162, stihovi 99-107. O ovoj komparaciji: R. V. Ivanović, *Njegoševa poetika i estetika*, Novi Sad: ITP „Zmaj“, 2002, 204.

³³ S. Tomović-Šundić, *Njegoš – pjesnik i mislilac*, Novi Sad: ITP „Zmaj“, 2006, 192.

sur les révolutions des empires iz 1781. imao u biblioteci i, naročito, Bajrona, Njegoš pred rimskim ruševinama oseća strahopoštovanje. Uzvišena lepota „veličanstvenih razvalina“ izazvala je Njegoševo „ushićenije“ i, istovremeno, gašenje duše u toj „grobnici veličija svijetskoga“. U toj grobnici on se mogao, kao i Bajron, osećati kao „ruina među ruinama“. Utoliko pre što je bio smrtno bolestan.

Njegoš u pismu Vladislavljeviću gorko primećuje da se nad prošlošću Rima lamentuje kao što „sirota familija kuka nad oružjem, odorom i ostaci- ma velikoga i mogućega oca“. Svestan je da su rimske ruine pomodno pro- žele poeziju njegovog vremena kad mu piše: „neko se moli i klanja rimskije- ma razvalinama da ga zadahnu duhom poezije, da se pokaže na poprištu svi- jetskome“. Ipak, one su ga, kao manifestacije materijalne kulture u kontinu- umu vremena i istorije, i razbijena slika bivše slave, osvojile.

Osećanje sublimnog, koje je proisticalo iz Njegoševog bića, ali i knji- ga koje je imao u svojoj biblioteci, potvrđeno je i zapisima iz Nenadovićevih *Pisama iz Italije*. U XII, XIII i XIV pismu iz Rima, aprila 1851, Nenadović zapisuje kako su se „odmarali na usamljenim razvalinama Koloseuma“, po- red kojeg nikada nisu mogli proći a da se ne zaustave i gledaju ga. Posle jed- ne šetnje kolima, proveli su večer u njemu: „Popeli smo se na najviše njegove ostatke i tamo smo sedeli. Ispratili smo sunce, dočekali smo zvezde... Vladi- ka je bio zamišljen; iz gdekoje reči, kojom je svoje ćutanje prekidao, videlo se da je o ljudskoj prošlosti mislio. A o čemu bi drugom nego o prošlosti mo- gao misliti na razvalinama Koloseuma, pored koga Rim, taj veliki balsami- rani mrtvac, leži.“ Nenadović je zapisao da putnici rado posećuju Koloseum noću, jer tada izgleda drugačije: „Suton daje mu neku tužnu poetsku sliku, a noć ga pretvara u crno strašilo“. Dok su te noći Njegoš i on sedeli tamo, oko- lo je bilo još ljudi, i svi su ćutali „kao aveti“.³⁴

Iako je „prekrasni prizor“ Koloseuma na mesečini izazvao snažnu im- presiju kod Getea (Johann Wolfgang von Goethe), koji je zapisao „Kad se to pogleda, sve drugo se tad učini majušno: ovo je toliko veliko da se ta slika ne može zadržati u duši“,³⁵ glavni kreator obreda posmatranja Flavijevskog am- fiteatra noću bio je Bajron.

Koloseum noću, kad „s mesečevog roga zrak prikladan pada“ što „raz- mišljanja budi; naspram noćne tmine“, izazvao je eskalaciju Bajronovih/Ha- roldovih osećanja (stihovi IV/128).³⁶ Naročito stihovi: „Al’ kad Luna kre-

³⁴ Lj. Nenadović, *Pisma iz Italije*, 120, 125, 133.

³⁵ Gete je opisao prizor Koloseuma na mesečini u pismima od 11. novembra 1876. i 2. februara 1877: V. J. Gete, *Putovanje po Italiji*, preveo B. Živojinović, Sremski Karlovci-Noví Sad: Izdavačka kuća Zorana Stojanovića, 2013, 188–189, 230–231.

³⁶ Dž. Gordon Bajron, *Čajld Harold*, priredio Z. Paunović, prevela N. Tučev, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.

ne nebom da se vere/ Do vrha svog luka, i tu mirno bdije;/ Kad kroz obruč vremena zvezde zatrepere,/ I razvigor noćni po vazduhu vije.../ U areni mrtvi tad ustaju svi:/ Tu junaci hodili su gde stupamo mi“ (IV/144), doživeli su ogromnu popularnost. Slično je o Koloseumu Bajron pevao i u *Manfredu*, gde je opisao „glavnu relikviju svemogućeg Rima“ dok je meka svetlost Mesece pretvara u „religiju“, a srce podrhtava od tihog poštovanja mrtvih suverena što još „vladaju našim duhovima iz svojih urni“. Tu noć, *Twas such a night!* (III/IV, 10–45),³⁷ želeli su da dožive svi posetioци Koloseuma. Džon Marej, u *Priručniku po centralnoj Italiji* iz 1843, i pored izjave da ne želi da utiče na impresije putnika, već samo da ih snabde činjenicama „korisnim u proučavanju ruina“, navodi da se „jedno od najimpresivnijih mesta na svetu“ mora videti na mesečini, jer je to jedini dostojan način posmatranja „čuda zvanog Koloseum“, i citira Bajronove stihove.³⁸

Njegoš kao da oseća da je Bajronovo ushićenje među rimskim ruševinama pretočeno u vulgarnu masovnu praksu, kada piše Vladislavljeviću: „Neko opisuje Rim sa kartinama da novaca dobije, neko opisuje karneval rimski (Rim), te pretvara hramove u teatre, neko se moli i klanja rimskijema razvalinama da ga zadahnu duhom poezije, da se pokaže na poprištu svijetskome, neko plače za jazičeskijem hramovima a hvali hristijane, neko plače za Cezarom a hvali Bruta, te ni sam ne znade šta radi.“ Ipak, i on, poput Bajrona, piše stihove u kupoli Svetog Petra. I noću sedi u Koloseumu, zajedno sa mnogima koji žele da prožive bajronovsko iskustvo, u tišini. Mirno je sedeo i kada je njegovo društvo iz hotela, koje je platilo malu zabavu u amfiteatru te noći, počelo da se grabi „oko hladna pečenja i punih čaša“, kako zapisuje Nenadović.³⁹

Vladika, pesnik i mislilac, svoje je „ritualno“ ponašanje u Koloseumu odredio prema svom dostojanstvu. Na njega se pripremao čitajući enciklopedije i putopise, verovatno i Bajrona samog. Možda ga je na noćnu posetu Koloseumu naveo i Nenadović. Srpski putopisac, koji zna Getea, upoznat je i sa Bajronovim stihovima. Na početku svojih *Pisama iz Italije* beleži kako zbog lepote Napulja ne stiže da čita knjige koje je poneo: „Moj Bajron i Dante, koji su mi najmiliji drugovi na ovom putovanju stoje netaknuti.“⁴⁰ Sem toga, Nenadović poznaje Bajrona i posredstvom bedekera, koji, prema sopstvenom zapisu, nije ispuštao iz ruku.⁴¹ Upoređujući Rim i Koloseum sa crnim strašilom, balsamovanim mrtvacem, „lešinom kakvoga giganta“, on

³⁷ *Manfred: A Dramatic Poem. The Complete Poetical Works of Lord Byron*, Vol. IV, J. J. McGann ed., Oxford: University Press, 1986.

³⁸ J. Murray, *A Handbook for Travellers in Central Italy. Part II. Rome and its Environs*, London: John Murray, 1853, 59.

³⁹ Lj. Nenadović, *Pisma iz Italije*, 134.

⁴⁰ *Ibid.*, 51.

⁴¹ *Ibid.*, 53.

kao da ponavlja Bajronov/Haroldov opis Rima – „kostura titanskog tela“, pretvorenog u „crni prah“ (IV/46, 81). Nenadovićev opis Koloseuma noću, kada „uobraženje nema granica“, a aveti Rimljana promiču kroz nju, svojevrsni je eho Bajronovih stihova iz *Manfreda*.

U svakom slučaju, Vladika i putopisac zajedno proživljavaju ovaj bajronovski ritual, svaki na svoj način, i svaki sa svojim mislima.

Bajronovim stihovima i fenomenom *bajronizacija Italije* prožete su i neke druge Njegoševe *italijanske slike*. To su, naročito, one venecijanske, posebno o Mostu uzdaha (*Ponte dei Sospiri*), zatvorima (*Piombi*), nedostatku portreta dužda Marina Falijera u *Sala del Maggior Consiglio* u *Palazzo Ducale*.⁴²

Saša BRAJOVIĆ

NJEGOŠ, BYRON AND THE *BYRONISED ITALY*

Summary

Petar II Petrović Njegoš, bishop and poet of Montenegro, had a portrait of Byron in the main room of his residence at Cetinje, the capital of Montenegro. His library included books by Byron and his contemporaries claim that he was fond of reading the works of the English poet. In his notebook he wrote the verses of Hugo which extol Byron. Byron's heroic, poetic and tragic figure was very close to him. While others strove to look like Byron and were pathetic in those attempts, Njegoš was seen by others as Byron: he „shoots a gun“, „writes verse“, „loves Italy“ and is „gloomy“ like Byron. Njegoš was familiar with Byron's, i.e. Childe Harold's itinerary through Italy. The manner in which Njegoš writes about Roman ruins stems from his innate feeling of the sublime as well as from Byron's poetry and from phenomenon of *Byronised Italy* which colored the perception of Italy during the first half of the 19th century. Njegoš's night visit to the Colosseum is a sort of ritual practice established by Byron, and underlined by all guide books, not only the English. Njegoš's perception of Venice was also very Byronesque: the experience of *Ponte dei Sospiri*, Venetian jails, the decoration of *Sala del Maggior Consiglio* in *Palazzo Ducale*.

⁴² O tome u knjizi ove autorke: *Njegošovo Veliko putovanje. Meditacije o vizuelnoj kulturi Italije*, Podgorica: CANU, u štampi.

Юрий П. АНШАКОВ*

КНЯЗЬ ДАНИЛО – САМОВЛАСТНЫЙ ПРАВИТЕЛЬ ЧЕРНОГОРИИ**

ABSTRACT: The paper analyzes some of the events from the reign of Prince Danilo Petrovic (1851-1860). The emphasis is on foreign policy of Montenegro in this period and the aspirations to free Montenegro of Russian influence and patronage. It sets out the circumstances that led to the change of Prince Danilo's foreign policy; plans for Montenegro to nominally recognize Turkish suzerainty and try to get other European countries recruited for these plans, whose implementation would mean a shift from pro-Russian policy. Special attention was paid to the battle of Grahovo (1858), territorial expansion that followed the demarcation with Turkey

KEY WORDS: Prince Danilo Petrovic, Montenegro, Russia, Paris Conference, battle of Grahovo

В октябре 1851 г. в Цетинье скончался митрополит Петр II Петрович Негош (1813-1851), незаурядный государственный деятель, бывший также выдающимся поэтом, чье творчество высоко ценилось в славянском мире. По хранившемуся в российском консульстве в Рагузе (Дубровнике) завещанию владыки его преемником становился племянник покойного митрополита Данило Станков Петрович Негош. 1/13 марта 1852 г. в Цетинье состоялась скупщина, где обсуждался вопрос об изменении формы правления Черногории. Скупщина приняла решение о провозглашении Черногории княжеством и установлении в ней светской наследственной княжеской власти. Целесообразность такого

* Доктор исторических наук, профессор, директор Поволжского филиала Института российской истории Российской академии наук.

** Статья выполнена при финансовой поддержке РГНФ в рамках научно-исследовательского проекта №15-11-63009 „Черногория в освободительной борьбе на Балканах (1711-1860 гг.)“

решения аргументировалась тем, что правящему с 1697 г. в Черногории дому Петровичей грозит пресечение рода по причине безбрачия митрополитов, а это, в свою очередь, может вызвать „разные возмущения и распри“ в стране. Князем был утвержден Данило Петрович Негош, а функции высшего духовного лица (епископа или архиепископа) было решено ограничить только делами церкви¹. Провозглашение Черногории княжеством явилось для страны эпохальным событием, но понадобилось еще некоторое время, чтобы черногорское общество реально ощутило на себе его неоднозначные последствия.

Путь Данилы к единоличной власти в Черногории не был безоблачным. Она досталась ему в тяжелой борьбе с ближайшими родственниками, из которых главным соперником Данилы был его дядя Перо Томов Петрович. Сам Данило во время этих судьбоносных для Черногории событий находился проездом в Вене по пути в Петербург. Данило и его сторонники сочли нужным, чтобы скупщина проходила в его отсутствие, под знаком народной инициативы, дабы в дальнейшем избежать каких-либо упреков со стороны соперников в оказании давления на принятие решения об избрании Данилы князем.

Стремясь заручиться поддержкой русского двора в признании за ним княжеского титула, Данило в марте 1852 г. прибыл в российскую столицу. В письменном обращении к императору Николаю I, ссылаясь на желание народа, он просил утвердить его в княжеском достоинстве. Эта просьба была воспринята с полным пониманием. В докладе канцлера К.В. Нессельроде Николаю I отмечалось, что Россия как держава-покровительница имеет право давать советы черногорскому народу, но она „едва ли может противиться“ тем мерам, какие касаются внутреннего устройства Черногории. Учтено было и то обстоятельство, что изменение формы правления, как тогда полагали в российском руководстве, не меняет внутреннюю и внешнюю политику страны, а подчиненность церковной власти светской пресекает саму возможность конфликтов между двумя ветвями власти. Также был учтен и молодой возраст Данилы и отсутствие у него желания к посвящению в монашеский сан. Приведя эти доводы Николаю I, К.В. Нессельроде предложил императору поддержать желание народа и черногорского правительства „на изменение нынешнего образа правления в Черногории“ и на принятие Данилой Петровичем Негошем наследственного княжеского титула². Николай I согласился с этим предложением, о чем он лично со-

¹ Доклад „По делам Черногории“ К.В. Нессельроде Николаю I, 8/20 апреля 1852 г. // Хитрова Н.И. Россия и провозглашение Черногории княжеством (1852) // Славяно-балканские исследования. М., 1972. С.345.

² Там же. С.346-348.

общил Даниле во время встречи русского императора и черногорского князя. Заметим, что признание Россией права черногорского народа самому решать проблемы государственной власти по сути дела являлось отрицанием претензий Порты на ее сюзеренные права в отношении к фактически независимой Черногории.

В Стамбуле, разумеется, крайне негативно восприняли решение скупщины. Позиция Австрии в этой ситуации была двойственной. С одной стороны она не хотела из-за изменения формы правления портить отношения с Черногорией и Россией, поэтому австрийское правительство демонстрировало свое расположение к Даниле, а в апреле 1853 г. по личному приглашению императора Франца-Иосифа князь посетил Вену, где ему был устроен торжественный прием с военным парадом в его честь³. Вместе с тем, не желая осложнять отношений с Портой, венский кабинет в австро-турецких отношениях в дальнейшем придерживался концепции признания формального сюзеренитета султана над Черногорией.

Утвердившись во власти, князь Данило стал проводить активную внешнюю политику. Черногория при нем переходит к новой форме борьбы с турецкой агрессией – освободительным войнам. Во внешнеполитической деятельности черногорский правитель, следуя по пути своих предшественников, поначалу ставил следующие задачи: добиться международного признания независимости Черногории и расширения границ княжества, получения утраченного еще в начале XVIII века выхода к Адриатическому морю.

Постепенно князь Данило стал фактически распространять свое управление на пограничные области Герцеговины. Первоначально это произошло с Грахово, где черногорское влияние издавна было сильным, затем и с другими территориями (Зубцы, Ускоки, Пива и др.). Антитурецки настроенное население этих областей считало себя подданными князя. Здесь Данило утвердил органы местной власти, которые вершили суд на основе черногорских законов. Отказывая в уплате налогов мусульманским землевладельцам, население этих районов платило налоги в казну княжества⁴.

С начала 50-х годов резко активизируется борьба сербского населения Герцеговины. Центром освободительного движения стала область Зубцы, где борьбу возглавил „капетан“ (начальник округа) Лука Вукалович. Опорой этих восстаний стала Черногория, ставшая источ-

³ Распоповић Р. М. *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*. Подгорица-Београд, 1996. С.247-248.

⁴ Хитрова Н.И. Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50-70-х годах XIX века. М., 1979. С.95.

ником всесторонней помощи повстанцам. Отсюда тайно поставлялось оружие, черногорские четы проникали в Герцеговину и пополняли боевые ряды повстанцев, герцеговинские беженцы находили в Черногории надежное убежище. Приступая к реализации внешнеполитической программы, направленной на присоединение к княжеству приграничных территорий, Данило решил нанести первый удар по Северной Албании, и в ноябре 1852 г. черногорцы овладели крепостью Жабляк. В ответ на эту военную акцию черногорцев шкодринский визирь Осман-паша издал приказ о мобилизации всего населения Северной Албании, способного поднять оружие. В свою очередь князь Данило также объявил всеобщую мобилизацию мужского населения Черногории, вплоть до 70-летних стариков.

В декабре 1852 г. бои шли в горах вблизи Скадарского озера. Черногорцам удалось захватить горные перевалы, и они не позволили противнику приблизиться к Жабляку и деблокировать его. Однако вследствие вмешательства западных держав и следуя российским рекомендациям, направленным на прекращение кровопролития, черногорцы оставили Жабляк. В конечном итоге конфликт из-за Жабляка, активное вмешательство Черногории и ее правителя в события в Герцеговине – все это привело к зимней черногорско-турецкой войне 1852-1853 гг., в которой атакованные с нескольких сторон черногорцы оказали упорное сопротивление войскам султана под командованием Омера-паши.

В конце января 1853 г. турецкое наступление все же выдохлось, неприятель присмирел, но угроза оккупации Черногории сохранялась. В дело была вынуждена вмешаться дипломатия. России, используя австро-турецкие противоречия в Далмации, удалось убедить Австрию выступить с совместным демаршем перед Портой в защиту Черногории. Это в конечном итоге заставило Турцию прекратить наступление, а затем вывести свои войска из Черногории. Однако жестокая и кровавая „Омер-паши година“ надолго запала в народную память. Князь Данило высоко оценивал роль России в ходе черногорско-турецкой войны. Эта мысль явственно присутствует в благодарственном послании князя русскому императору, где он выражал признательность за помощь и поддержку в войне с Турцией⁵. Таким образом, первая попытка князя Данилы присоединить к Черногории пограничный район Северной Албании закончилась провалом, а начавшаяся вслед за тем война едва не привела к оккупации Черногории. После ее окончания на рубежах Черногории установился относительный мир.

Надо сказать, что провозглашение Данилы наследственным кня-

⁵ Князь Данило – Николаю I, 20 марта / 1 апреля 1853 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. 1853 г. Д.334. Л.122-123.

зем, признание и поддержка русским правительством нового черногорского правителя – все это усилило позиции Данилы в стране, но все-таки внутренняя оппозиция власти князя оставалась. Проявив себя еще во время борьбы Данилы за престол, эти силы не были намерены капитулировать перед князем, покорно следовать его курсу. Оппозиция была представлена двумя течениями, каждое из которых возглавлялось братьями покойного митрополита Петра II Петровича Негоша. Наиболее активной была группировка во главе с президентом сената Перо Томовым Петровичем. Кроме Перо Томова ее лидерами являлись сердар и сенатор Мило Мартинович, сенатор Стеван Перович Цуца. Возглавляя более двадцати лет созданный еще Петром II сенат, Перо Томов имел и там своих единомышленников, недовольных новым правителем. Другая ветвь оппозиции во главе с вице-президентом сената Георгием Петровичем включала его ближайших родственников – братьев Машана и Вука, племянника Крсто, влиятельного священника, попа Пунишу Павичевича и Тодора Кадича. Обе группировки противостояли не только князю, но и друг другу, что облегчало Даниле борьбу с ними. Политические противники князя выступали против авторитарных методов управления Данилы, которому, как замечал находившийся тогда в Черногории российский дипломат Н.Д. Ступин, все явственнее „хотелось быть беспрекословным деспотом“⁶. Оппозиция рассчитывала урезонить князя, но реальная власть была на стороне Данилы, в руках которого сконцентрировались основные рычаги государственного управления и военные силы.

В конечном итоге главный политический оппонент Данилы Перо Томов вместе со своими сторонниками и родственниками в ноябре 1853 г., спасаясь бегством, укрылись в австрийских владениях в Которе. Практически сразу беглецы обратились в российское посольство в Вене с жалобой на то, что Данило управляет страной „подобно Неронам и Калигулам Римским“⁷. Они обвиняли князя в несправедливых гонениях и преследованиях, подготовке убийства Перо Томова и его сторонников, чем и было вызвано их бегство⁷. В свою очередь князь обвинил своих родственников-оппозиционеров в государственной измене, намерении свергнуть его с престола, чтобы потом передать бразды правления Перо Томову⁸. В Котор был направлен Мирко Петрович

⁶ Николай Ступин. Из путевых заметок // Черногорско-руски односи 1711-1918. Подгорица-Москва, 1992. Књ.1. Руски извори о Црној Гори од краја XVII до средине XIX вијека. С.275.

⁷ Перо Томов Петрович Негош, М. Мартинович, С. Цуца и др. П.К. Мейендорфу, Котор, 20 ноября / 2 декабря 1853 г. // АВПРИ. Ф. ГА. V-A2. 1853 г. Д.334. Л.226-227.

⁸ Надо сказать, что эти обвинения Данилы не были совсем голословными. Так, Перо Томов и Мило Мартинович, когда Данило в 1852 г. направлялся в Россию, организо-

с предложением эмигрантам вернуться на родину и опровергнуть выдвинутые обвинения, однако это предложение князя было отвергнуто. Тогда сенат, идя на поводу у Данилы, приговорил Перо Томова и двух его ближайших сторонников – Мило Мартиновича и Стевана Перовича Цуцу – „как предателей своего государя и отечества“ в случае их появления в Черногории к смертной казни, как, впрочем, и любого черногорца, давшего им убежище⁹. В это „семейное дело“ вмешался находившийся тогда в Черногории со специальной миссией многоопытный в черногорских делах Е.П. Ковалевский. Пользуясь своим влиянием на князя, он добился от него разрешения вернуться на родину Перо Томову. Однако ему не суждено было вернуться в Черногорию, так как в январе 1854 г. в возрасте 65 лет Перо Томов Петрович скончался в Которе. Его прах был перенесен на родину в селение Негуши. Другие политические оппоненты князя, находясь в эмиграции, продолжили вести активную политическую агитацию против Данилы.

Одновременно с оппозицией в высшем руководстве страны князю Даниле пришлось вести борьбу с сепаратизмом отдельных племен. При правлении князя Данилы было несколько крупных выступлений в сепаратистски настроенных пограничных нахиях, подавлявшихся силой оружия. Сепаратистские тенденции обуславливались не только противодействием части старейшин, выступавших против ограничения князем их власти и привилегий, но и экономическими причинами, в частности, введением подоходного налога, который должно было платить каждое семейство в зависимости от имущественного положения. Противники введения налога обращались к черногорцам со следующими словами: „Если мы туркам ничего не платим, почему мы должны платить Данилу Станкову, голодранцу с Негушей, который хочет нас обобрать и ограбить как будто он паша?“¹⁰.

Первыми против намерения князя ввести подать в декабре 1852 г. восстало брдское племя Пипери. Здесь предводителем выступил Радован Мрчарица, открытый противник Данилы. Мятеж был быстро подавлен военным путем. Р. Мрчарица и некоторые другие предводители мятежников сбежали в Шкодру, а 14 человек были расстреляны¹¹. Народные возмущения происходили не только из-за сопротивления госу-

вали на него покушение с целью убийства (Никчевић Т. Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку (Отпор стварању државе). Цетинье, 1958. С.189).

⁹ Князь Данило – П.К. Мейендорфу, 18/30 ноября 1853 г. // АВПРИ. Ф. ГА.V-A2. Д.334. Л.225-225об.; Павићевић Б. Данило I Петровић Његош... С.173.

¹⁰ Јовановић Ј. Стварање црногорске државе и развој црногорске националности. Цетинье, 1951. С.243.

¹¹ Там же. С.243-244; Никчевић Т. Политичке струје у Црној Гори ... С.189-190.

дарственным реформам, но и явного произвола княжеской власти. Так произошло в Белопавличах (Брда) в июле 1854 г., когда князь Данило со свитой посетил Острожский монастырь, где присутствовал на церковных торжествах. Его перьяники с попустительства князя совершали всевозможные насилия и бесчинства над населением Белопавличей. Злодеяния княжеских перьяников можно лишь сравнить со схожими бесчинствами опричников царя Ивана Грозного (1530-1584 гг.). Им не хватало только привязанных к седлам коней собачьих голов и метлы в знак того, что они как псы грызут царских лиходеев и метут Россию. В ответ жители Белопавличей взялись за оружие. Около 700 человек приняло участие в восстании, главную роль в котором играли некоторые старейшины из рода Бошковичей. Прибывший из Катунской нахии отряд разбил повстанцев. По распоряжению князя Данилы дома Бошковичей были сожжены, их имущество конфисковано, а сами Бошковичи вынуждены были бежать из Черногории и укрыться в Шкодре. Непродуманная и жесткая политика князя привела к тому, что в этом стихийном бунте принимали участие и те старейшины, которые являлись сторонниками реформаторской деятельности князя, но не принимали его авторитарных методов правления¹². Находившийся тогда в Вене Е.П. Ковалевский, узнав о подавлении восстания в Белопавличах, пытался увещевать князя и призывал „ради Бога щадить кровь православных и не прибегать к крутым мерам“¹³.

Наибольший сепаратизм во время правления князя Данилы проявляло брдское племя Кучи. Тесные торговые связи, поддерживаемые населением этого племени с турецкими владениями, способствовали определенной экономической и политической обособленности этой территории. Турецкие власти стремились поддерживать сепаратистские тенденции племени, оказывали ему материальную поддержку. Население племени Кучи не платило подати турецким властям и не хотело платить ее черногорским, как это с 1853 г. делали другие племена Черногории и Брды. Князь Данило решил „огнем и мечом“ покончить с проявлениями сепаратизма, окончательно подчинить это племя своей власти. С этой целью были предприняты две карательные военные экспедиции (в мае 1855 г. и июле 1856 г.). Во втором из них приняло участие, по различным оценкам, от 3,5 до 10 тыс. человек¹⁴, цифра

¹² Павићевић Б. Стварање црногорске државе. Београд, 1956. С.395-398; Јовановић Ј. Стварање црногорске државе и развој црногорске националности... С.259-260.

¹³ Е.П. Ковалевский – князю Даниле, 9/21 июля 1854 г. // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (далее – ОР РНБ). Ф.356 (Е.П. Ковалевский). 1852-1854 гг. Д.59. Л.72.

¹⁴ Павићевић Б. Данило I Петровић Његош... С.233.

впечатляющая по черногорским масштабам. Перед походом князь отдал приказ не щадить никого, даже грудных младенцев. Оба раза экспедиционные силы возглавлял Мирко Петрович, в жестокости мало уступавший Даниле. После первого похода в Кучи число убитых составило около 80 человек. Среди них были старики и дети, виноватые и правые (среди жертв были Зеко Йованович, Радован Станков и другие „старые турецкие кровники“). Второй поход по численности жертв превзошел первый. В нем было убито свыше 200 человек, среди которых оказалось только 17 способных носить оружие. Было сожжено 13 селений и ограблено около 800 домов, угнано множество голов скота¹⁵. После этой кровавой расправы племена Черногории и Брды стали платить налог¹⁶.

Ликвидация остатков сепаратизма и какого-либо сопротивления привела к установлению князем Данилой режима жесткого государственного централизма. Достигнуто это было кровавыми и жестокими мерами, что возбуждало в народе страх и ненависть к князю Даниле и его окружению, особенно в тех местах, где прошли карательные акции, чрезмерная суровость которых не находит оправданий. Прибегая к чрезмерному и бессмысленному террору, иногда направленному против его потенциальных сторонников, князь хотел тем самым утратить всех черногорцев, подавить даже самую возможность возникновения какой-либо серьезной оппозиции его деспотическому режиму. Князь Данило, человек чрезвычайно крутого нрава, был истинным реформатором и по-своему справедливым: он хотел, чтобы всем было одинаково плохо. И, надо признать, это у него получилось.

Борьбой с внутривосточной оппозицией и сепаратизмом не исчерпывались меры, направленные на укрепление авторитарного режима правления князя. В 50-х гг. были проведены преобразования вооруженных сил Черногории, на смену народному ополчению пришло „крестоносное войско“, получившее это название за жестяной крестик на головном уборе воина. Войско было поделено на десятки, сотни и тысячи, также было учреждено элитное подразделение – гвардия в сос-

¹⁵ Павићевић Б. Стварање црногорске државе... С.401; Он же. Историја Црне Горе. Књ.4. Сздање црногорске националне државе. 1796-1878. Подгорица, 2004. С.344.

¹⁶ В 1857 г. Данила вдвое увеличил пошлину и налогообложение. Однако „единогласный ропот“ против увеличения налогов заставил князя на время приостановить их сбор. Данила также выручал деньги от продажи отобранных им монастырских имений, а также от конфискации и продажи земель и имущества тех черногорцев, которые были убиты по его приказу или бежали из Черногории. Кроме того, через посредничество Мирко Петровича и сенатора Иво Ракова Радоница он ссужал черногорцам деньги под большие проценты или продавал им за двойную цену купленный в Которе хлеб (Записка П.Н. Стремоухова. 1857 г. // Црногорско-руски односи 1711-1918. Подгорица-Москва, 1992. Књ.1. Руски извори о Црној Гори од краја XVII до средине XIX вијека. С.292).

таве 1 тысячи человек. Верховным главнокомандующим был князь. Военнообязанными считались мужчины в возрасте от 18 до 50 лет, другие возрастные группы могли служить в войске, но исключительно на добровольных началах¹⁷. Такой облик вооруженные силы Черногории сохраняли до 1903 г., то есть до создания регулярной армии. Данило упразднил должности кнезов, поскольку князь должен был быть в Черногории один, и даже чисто фонетическое сходство слов не устраивало Данилу. Функции кнезов перешли к „капетанам“, каждый из которых на территории своего племени являлся высшим должностным лицом, выполнял военные и судебные обязанности.

С утверждением княжеского абсолютизма значение и роль скупщины как органа народного представительства практически сошла на нет. Она стала представлять собой сравнительно узкий круг лиц – высших государственных функционеров. Созыв и роспуск скупщины происходил по распоряжению князя, представлявшего на ее рассмотрение свои указы и постановления, которые беспрекословно утверждались скупщиной. Вместе с тем Данило не решился пойти на упразднение скупщины, поскольку это было бы явным покушением на вековые традиции черногорского общества.

Жесткая самодержавная система правления делала власть князя практически безграничной. Принятый в 1855 г. „Законник князя Данилы“ объявлял князя лицом неприкосновенным, „как святыня для каждого черногорца и брдянина“, за оскорбление „личности или достоинства“ князя полагалась смертная казнь¹⁸. Законник фиксировал права и обязанности государственных органов власти, предусматривал строгие наказания за государственную измену, злоупотребление служебным положением, нарушение общественного порядка. Законник был приспособлен к условиям жизни Черногории середины XIX в., в нем учитывалась специфика общественных отношений, его законоположения соответствовали уровню правосознания черногорского общества того периода¹⁹.

¹⁷ Никчевић Т. Политичке струје у Црној Гори ... С.206.

¹⁸ Бојовић Ј.Р. Законик књаза Данила. Титоград. 1982. С.52; Аншаков Ю.П. Становление Черногорского государства и Россия (1798-1856 гг.). М., 1998. С.341.

¹⁹ Ст.1 Законника провозглашала равенство всех жителей Черногории перед законом, а ст.2 гарантировала им „по унаследованной и до сего времени сохраняемой свободе... ныне и впредь честь, имущество, жизнь и свободу“. Эти принципы, декларирующие основное конституционно-правовое начало, сложились не под влиянием европейских революций 1848-1849 гг. и якобы последовавшего затем проникновения в черногорское законодательство некоторых норм буржуазного права, как полагает ряд исследователей (См. например: Павићевић Б. Данило I... С.225-226; Формирование национальных независимых государств на Балканах (Конец XVIII - 70-е годы XIX в.). М., 1986. С.193; История южных и западных славян. МГУ, 1979. С.242; Исто-

Данило сознавал, что проводимые им государственные преобразования должны сопровождаться просвещением народа. С самого начала своего правления князь проявлял заинтересованность в развитии школьного образования, однако учрежденные им несколько школ практически сразу прекратили свое существование из-за недостатка средств. Во время правления Данилы продолжала функционировать только школа в Цетинье, открытая еще в 1834 г. митрополитом Петром II, где в свое время получил образование и сам князь. Цетинская школа на время прервала обучение в 1852 г., когда Омер-паша вторгся в Черногорию и все ученики ушли на войну, „в старую школу черногорскую“, но уже в 1855 г. учебный процесс в ней возобновился, во многом благодаря стараниям княгини Даринки, ставшей в этом году женой князя. Надо сказать, что черногорские дети проходили обучение и вне пределов тогдашней Черногории. Так, в Подгорице с 1851 года под руководством и во многом за счет учителя-черногорца функционировала начальная школа, где в конце 50-х гг. богословию, чтению, правописанию, азам арифметики обучалось 65 мальчиков. До получения более глубоких знаний, и, в частности, по сербской истории, большинство школьников не доходило, так как их родители после того, как дети „научились подписывать свое имя“, забирали их из школы, чтобы не платить за обучение. Первоначально из-за противодействия турецких властей обучение проходило

рия Балкан: Судьбоносное двадцатилетие (1856-1878 гг.). М., 2012. С.134). Не соглашаясь с подобными суждениями, имевшими место еще в прошлом веке, П.А. Ровинский аргументированно утверждал, что начала, основанные на принципах равенства, присущи черногорцам с незапамятных времен, и они постоянно старались их отстаивать в упорной борьбе (Ровинский П.А. Имущественный законник Черногории 1888 г. и его отношение к народной жизни и обычному праву. // Юридический вестник. М., 1892. Т. XII. Кн.4. С.505). Собственно говоря, схожие принципы присутствовали и в Законнике 1798-1803 гг. Так, например, ст.23 также предусматривала равенство всех черногорцев перед законом и предполагала отрешение судьи от должности, если „он сторону неправую в суде начнет держать ради какой-либо дружбы или характера знатности“ (Бојовић Ј.Р. Рукопис Законика митрополита Петра Првог Петровића. // Исторіјски записи. 1992. Св.1-4. С.45). Затем эта статья была объединена со ст.22 и в откорректированном виде перекочевала в Законник князя Данилы (ст.6), согласно которой судья должен был помнить присягу и судить „по правде малому и великому“. Поскольку буржуазные отношения в их классическом виде в 50-х годах XIX века в Черногории отсутствовали, то и предполагать наличие норм буржуазного права в Законнике, на наш взгляд, неуместно. Содержащийся в нем принцип равенства перед законом обусловлен устоями традиционного общества, так как родовое начало и тогда, и значительно позже было еще сильно в Черногории. Это, например, в начале XX века отмечал русский военный агент в Черногории Н.М. Потапов (Н.М. Потапов. Руски војни агент у Црној Гори. Т.І. Извјештаји, рапорти, телеграми, писма 1902-1915 гг. / Отв. редакторы А.Н. Сахаров, Р. Распоповић. Составители: Н.И. Хитрова, Р. Распоповић, Л.И. Цвижба, С. Распоповић, Л.П. Колодњикова. Подгорица-Москва, 2003. С.657. Прим. д.).

не в самой Подгорице, а в ветхой церкви, расположенной неподалеку. С открытием в 1857 г. русского консульства в Скутаре и благодаря деятельности консула А.Е. Сученкова школа стала легально функционировать уже в самой Подгорице. Однако проблемы, в основном финансовые, оставались, и педагог рассчитывал на получение помощи из России, чтобы „содержать школу нашу в должном порядке“²⁰.

С начала Крымской войны 1853-1856 гг. князь Данило заверял в готовности черногорцев по первому призыву России „ударить на пограничного неприятеля веры и закона нашего“²¹. Однако реализовать эту масштабную военную операцию помешало враждебное отношение Австрии к вступлению черногорцев в войну против Турции, а также отступление русской армии за Дунай. На протяжении Крымской войны Данило высказывал пожелание победы России в войне. Так, в мае 1855 г. в письме к находившемуся тогда в Крыму Е.П. Ковалевскому замечал: „Вы теперь в Севастополе! В месте, где ежедневно сражение приключается для обороны православной веры, для чести и славы империи всероссийской... Если бы все европейские народы бросились противу России, я надеюсь в Господа Бога, что Россия опять будет победителем“. Далее он замечал, что „каждую победу единоверных и единоплеменных нам руссах сообщая народу, который над подобным ликует, яко над своей собственной“²².

Во время Крымской войны и сразу после нее усилились попытки западных держав установить свое влияние в Черногории и ослабить

²⁰ Письмо учителя из Подгорицы российскому консулу в Скутари А.Е. Сученкову // Журнал Министерства народного просвещения. 1860. Июнь. Отд. 7. С.150-151.

²¹ Князь Данило – Е.П. Ковалевскому. 6/18 мая 1854 г. // ОР РНБ. Ф.356 (Е.П. Ковалевский). Д.276. Л.22-21.

²² Князь Данило – Е.П. Ковалевскому. 6/18 мая 1855 г. // ОР РНБ. Ф.356 (Е.П. Ковалевский). Д.276. Л.30. Князь Данило снабдил одеждой и деньгами на проезд до Вены захваченных в Крымскую войну двух русских пленных – подпоручика Украинского егерского полка Синдоровского и юнкера Украинского резервного полка Кузминского. В августе 1855 г. они были освобождены из турецкого плена благодаря стараниям черногорца Нико Лекича, который, заплатив 300 талеров за проезд на австрийском пароходе „под именем черногорцев“, доставил их в январе 1856 г. из Константинополя в Черногорию. Затем офицер и юнкер в сопровождении Н. Лекича отбыли в Россию, где в марте 1856 г. военный министр князь В.А. Долгоруков представил Лекича Николаю I. За свой „доблестный поступок“ Лекич был награжден золотой медалью на Владимирской ленте и Похвальным листом „с описанием в нем оказанных услуг“. Все денежные затраты Лекича, включая обратный проезд, были компенсированы российским военным министерством (АВПРИ. Ф.ГА I-14. 1856 г. Д.2. Л.13, 15-15об, 18об.). Дальнейшая судьба Н. Лекича также связана с Россией. 1 августа 1857 г. он поступил на военную службу в Кабардинский пехотный полк, где, участвуя в боевых действиях на Кавказе в 1858 г., стал унтер-офицером (Н. Лекич – Е.П. Ковалевскому, 12/24 декабря 1861 г. // ОР РНБ. Ф.356 (Е.П. Ковалевский). Д.252. 1861 г. Л.1).

или вообще уничтожить влияние России в ней. Австрия традиционно на протяжении многих десятилетий стремилась заменить русское покровительство своим. С открытием в 1853 г. своего вице-консульства в Скадаре начала активизировать свою политику в Черногории и Франция. В апреле 1855 г. князь Данило согласился на посреднические услуги вице-консула Иясента Геккара (Negquard) в налаживании мирных отношений на турецко-черногорских границах. Геккар, а также учитель французского языка Анри Деларю, ставший впоследствии при Даниле секретарем князя по иностранным делам, всячески старались убедить князя, что только французский император Наполеон III в настоящее время способен помочь „утвердить независимость Черногории“²³. Тогда же от имени французского правительства князю было обещано признание независимости Черногории со стороны западных держав и увеличение ее территории. Под их влиянием князь стал склоняться к мысли принять покровительство Франции над Черногорией. После поражения России в Крымской войне князь обратился к поиску нового союзника, способного, как он считал, помочь в реализации его внешнеполитических планов. В мае 1856 г. Данило, игнорируя при этом Порту, направил через своего адъютанта Данилу Вуковича европейским правительствам, чьи представители являлись участниками Парижского конгресса, меморандум, где выдвигались требования о признании независимости Черногории, расширении ее территории в сторону Герцеговины и Албании, определении границ Черногории с Османской империей и присоединения к ней Адриатического побережья вплоть до Бара²⁴.

Россия, чьи возможности сузились, Черногории здесь ничем помочь не могла, зато из Парижа Наполеоном III и министром иностранных дел Ф.А. Валуевским было заявлено, что Франция готова оказать помощь Черногории в решении территориального вопроса, но с одной существенной поправкой: князь Данило должен вступить в переговоры с Портой и согласиться признать сюзеренитет султана.

И. Геккар обещал Даниле спокойствие на рубежах страны, выход на Адриатику, официальное признание Портой его княжеского титула, и все это за номинальное, как его пытались уверить, признание турецкого подданства черногорцами²⁵. Щедрые посулы консула Геккара,

²³ А.Е. Влангали – Е.П. Ковалевскому, 16/28 сентября 1858 г. // АВПРИ. Ф.ГА Политотдел. 1858-1860 гг. Д.1. Л.74.

²⁴ См. текст меморандума: Хитрова Н.И. Черногория в национально-освободительном движении... С.113; Јовановић Р. Црна Гора и велике силе 1856-1860. Титоград, 1983. С.21; Павићевић Б. Данило I Петровић Његош... С.252, и др.

²⁵ Рыжова Р.И. Из истории русско-черногорских отношений (Дипломатическая борьба 1857-1858 гг. вокруг вопроса о независимости Черногории // Исторические записки. М., 1958. Т.63. С.131.

а именно он стал главным проводником этой идеи, его заверения, что Черногория взамен признания номинального сюзеренитета приобретет реальные политические выгоды, расширит территорию, приделись по душе Даниле. Наряду с Геккаром сильнейшее давление на князя оказывали его жена Даринка и А. Деларю. Князь Данило, несмотря на возражения противников подчинения Черногории Турции внутри страны, таких как Георгий Петрович, секретарь князя Милорад Медакевич, сенатор Новица Церович и др., вступил в переговоры с Портой.

Данилой была разработана новая внешнеполитическая программа Черногории, которая в окончательном варианте была представлена в документе, озаглавленном „Договор, по которому князь черногорский и брдский со своей точки зрения на независимость соглашается признать номинально сюзеренитет Оттоманской Порты“. В нем излагались условия, исполнением которых князь обуславливал свое согласие стать номинальным вассалом Турции. Князь, помимо присоединения к Черногории приграничных районов Герцеговины, Албании и Адриатического побережья с Баром, установления там своего правления, добивался от Порты права продавать и обменивать эти земли. Всю полноту верховной власти, включая административный аппарат, финансы, вооруженные силы, князь желал сохранить в своих руках. Кроме того, Данило выдвигал требования о присвоении ему королевского титула, наследственной власти для династии Петровичей Негошей, права чеканить свою монету, сохранения герба в виде двухглавого орла, назначения дипломатического представителя в Константинополь и пр.²⁶

Абсолютно не искушенный в тонкостях большой европейской политики, убаюканный беспочвенными, обнадеживающими заверениями французской дипломатии, князь Данило, искренне веривший в реальность этих планов, добивался для Черногории полной автономии во внутренних делах и внешней политике²⁷. По сути дела он хотел получи-

²⁶ Павићевић Б. План књаза Данила за регулисање односа с Портом 1856 године // Историјски записи. 1960. Књ. XVII. Св.1. С.54-56; Хитрова Н.И. Черногория в национально-освободительном движении... С.118-119; АВПРИ. Ф.ГА V-A2. 1856 г. Д.714. Л.10-11 об. Позднее адъютант князя Данилы Л. Влахович замечал по этому поводу, что Данила согласился пожертвовать независимостью Черногории только временно, чтобы затем, воспользовавшись „первым случаем“, объявить независимой не только Черногорию, но и Герцеговину. Сам Влахович считал эту затею князя безрассудной (К.Д. Петкович – Л.М. Горчакову, 27 апреля/9 мая 1858 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1858 г. Д.718. Л.62об.).

²⁷ Покойный академик Бранко Павичевич, с которым я был лично знаком и которого считаю одним из своих учителей, безусловно, являлся наиболее выдающимся специалистом по самым различным аспектам черногорской истории и истории русско-черногорских взаимоотношений, автором превосходной монографии о князе Даниле. Вместе с тем он, на наш взгляд, чрезмерно идеализирует личность Данилы, ког-

ть от Порты признание фактической независимости страны взамен сугубо декларативного признания сюзеренитета султана. При этом князь действовал и в интересах укрепления своей власти, так как получал бы право неограниченно распоряжаться земельными владениями, войсками и финансами страны. Естественно, что Порта не могла принять эти условия, поскольку такой статус Черногории не оставлял в руках султана фактически никаких рычагов власти, не давал ему контроля над страной, а расширение территории Черногории приводило к распространению такого же положения и на новые земли.

Вместе с тем, даже если гипотетически предположить согласие Стамбула на проект Данилы, князь, а вместе с ним и Черногория вступали в слишком рискованную для себя политическую комбинацию. Номинальный сюзеренитет султана над Черногорией, широковещательно признаваемый перед всеми европейскими державами, мог превратиться и во вполне реальный. Черногория в течение долгого времени упор-

да представляет его как создателя государства, способного очень рационально разбираться в наисложнейших проблемах европейской политики. Б. Павичевич утверждает, что Данило быстро осознал, что Крымская война показала всю гнилостность и немощь крепостнической России „подобно раку, разъедающему организм великой империи”. Князь без всякого труда видел все то, что наносило „смертельный удар Священному союзу и его политической системе, которой верно служил Николай I, тратя драгоценное время служению европейской реакции”. Именно такая политика, по мнению Б. Павичевича, заставила князя Данилу „освободиться от петербургских прихотей” и искать опору в другом европейском государстве, сохраняя при этом тактичность и дипломатичность, дабы не вызвать гнев „старой покровительницы” (Павићевић Б. Историја Црне Горе. Књ.4. Саздање црногорске националне државе... С.347). На наш взгляд, в отличие от своих предшественников, митрополитов Петра I и Петра II Петровичей Негошей, которые действительно весьма хорошо ориентировались в большой европейской политике, князь Данило поначалу не обладал этим качеством, действовал зачастую под влиянием эмоций, скоропалительно и опрометчиво. Его планы с помощью Франции добиться признания независимости Черногории, а затем согласия признать номинальный сюзеренитет султана в обмен на включение в состав княжества приграничных земель были абсолютно нереальны в условиях той международной обстановки, какая сложилась в Европе после окончания Крымской войны. Сам Данило со временем убедился в этом. Действительно, принципы Священного союза в угоду сохранения мира и стабильности в Европе исключали поддержку национально-освободительных движений, принося тем самым в жертву интересы народов, борющихся за свободу и обретение независимости. Однако заметим, что именно поражение в Крымской войне заставило российское руководство пересмотреть свою внешнюю политику, сосредоточить внимание на славянском вопросе с целью всесторонней поддержки славян. Свидетельством тому, помимо прочего, являлось назначение на пост директора Азиатского департамента, в сферу деятельности которого входило все, что связано с Балканами, Е.П. Ковалевского – человека, принимавшего близко к сердцу нужды славян и особенно черногорцев. Попутно отметим, что вряд ли князь Данило сколь-нибудь глубоко разбирался в проблемах крепостного права в России, чтобы хоть как-то рассуждать о его гнилостности.

но отстаивала и доказывала Европе свою независимость и вольно или невольно приучила европейские державы выделять ее среди других стран, чья вассальная зависимость от султана не вызывала каких-либо сомнений. Правительства и дипломатическое руководство Австрии, Англии, Франции знали реальное положение фактически независимой Черногории, но, заинтересованные в сохранении целостности Османской империи, не желая осложнять свои отношения с Портой, не шли на признание независимости Черногории в любой форме, а, наоборот, поддерживали претензии Порты на Черногорию. Отказываясь официально от суверенитета, Черногория лишалась своего главного козыря. Поле ее дипломатической игры, маневра значительно сужалось. При удобном случае по тому или иному поводу Турция могла организовать крупномасштабные военные действия против Черногории, которые могли привести к полной ее оккупации. При этом у черногорцев и их правителя исчезал шанс даже жаловаться на турецкую агрессию, как это было, например, в черногорско-турецкую войну 1852-1853 гг. Султан мог, не опасаясь мнения Европы, покарать непокорных подданных, а в случае обращения князя Данилы к европейским дворам он бы услышал, что Черногория сама добровольно признала сюзеренитет султана, и никто бы не стал вникать в то, насколько он должен быть номинален.

Русское правительство ни в коей мере не желало выпускать Черногорию из сферы своего влияния, а угроза этого становилась все очевиднее. И. Геккар в беседе с генеральным консулом в Рагузе П.Н. Стремоуховым откровенно заявил, что признание князем Данилой турецкого сюзеренитета реально и об этом уже было заявлено великим визирем Али-Мехмет-пашой²⁸. Геккар „и все лица, действующие в его смысле“ обещали Даниле обеспечение полного спокойствия в Черногории, расширения ее границ, порт на Адриатике, официального признания Портой за Данилой его княжеского титула, и все это взамен признания лишь номинального турецкого владычества. Взамен этих блестящих перспектив Стремоухов мог посоветовать Даниле только „сохранять невыносимый для него status quo“²⁹. Понятно, что Данило, абсолютно веривший Геккару, безоговорочно принял предложение французского дипломата, хотя уже тогда „уважаемые старейшины черногорские умоляли его не доверять обещаниям Геккара и не отдаляться от России“³⁰.

²⁸ П.Н. Стремоухов – Е.П. Ковалевскому, 18/30 сентября 1856 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1856 г. Д.714. Л.5.

²⁹ П.Н. Стремоухов – Е.П. Ковалевскому, 7/19 ноября 1856 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1856 г. Д.714. Л.13.

³⁰ Записка П.Н. Стремоухова 1857 г. // Црногорско-руски односи 1711-1918... С.289.

Приступая к реализации своих планов, князь Данило объехал все нахии, где различными способами и средствами старался приготовить народ к одобрению его замыслов. „На массу народа князь и его агенты, действуя обманом, уверяя всех, что получивши от Турции Герцеговину и часть Албании, Черногория делается столь сильною, что в самое короткое время не только будет в состоянии объявить себя вполне независимым государством, но даже предписать султану какие захочет условия, как эти условия не нелепы“, – замечал по этому поводу П.Н. Стремоухов³¹.

Князь Данило вступил на путь конфронтации с Россией. Когда вследствие плохого урожая в Черногории Даниле был предложен русский хлеб, то князь через Геккара предпочел закупить его в Турции. Александр II обусловил выплату ежегодной субсидии Черногории отказом Данилы от всех переговоров о сюзеренитете султана, на это Данило демонстративно заявил с полным пренебрежением, что сумма, выделяемая Черногории русским правительством, не может уравновесить той огромной выгоды, которую получит его страна от Турции с помощью западных держав³². Князь добился своего: в ноябре 1856 г. русское правительство временно приостановило выплату установленной еще при митрополите Петре II Петровиче Негоше (1837 г.) ежегодной государственной субсидии Черногории в размере 80 тысяч рублей. Князь Данило был чрезвычайно уязвлен и поклялся никогда не позабыть слов, якобы сказанных его адъютанту Д. Вуковичу, направленному князем в Париж в мае 1856 г., тогда еще послом в Вене А.М. Горчаковым: „Черногория не должна забывать, что существует милостынею России“³³. П.Н. Стремоухов утверждал, что эти слова являются выдумкой самого Вуковича³⁴ Вряд ли такой опытный дипломат, каким был Горчаков, мог позволить себе что-то подобное. Но если такое высказывание высокопоставленного российского дипломата все же имело место, то оно не украшало его, не способствовало налаживанию русско-черногорских отношений и, безусловно, больно задело самолюбие князя. Вместе с тем следует сказать, что именно за счет субсидий России как по государственной, так и по церковной линии Цетинскому монастырю (1 тысяча червонных через два года на третий) погашались расходы на содержание государственного аппарата и оборону. Доходы Черногории,

³¹ П.Н. Стремоухов – Е.П. Ковалевскому, 26 января/7 февраля 1857 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1857 г. Д.716. Л.11об.

³² Рыжова Р.И. Из истории русско-черногорских отношений... С.131.

³³ Там же.

³⁴ П.Н. Стремоухов – Е.П. Ковалевскому, 16/28 ноября 1856 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1856 г. Д.714. Л.19.

включая обе российские субсидии, составляли в рублевом эквиваленте 25 тысяч червонцев, или 250 тысяч рублей в год, а расходы – 50 тысяч рублей³⁵. Однако излишки доходов государственного бюджета шли не на улучшение жизни черногорского народа, а на выплату долгов разорившейся родни княгини³⁶, да и сама Даринка не отличалась бережливостью.

Во время встречи Данилы в ноябре 1856 г. с П.Н. Стремоуховым князь произнес длинный монолог, в котором самым негативным образом отозвался о русской политике относительно Черногории. Он безапелляционно утверждал, что Россия никогда ничего не делала „для пользы Черногории, что все советы ее клонились ко вреду этой страны“. Российский консул отмечал, что Данило преувеличивает значимость Черногории и строит воздушные замки, направленные на основание „сперва сербского королевства, а потом и огромной империи“. В его суждениях консул заметил противоречивость – князь заверял русского дипломата, что помнит благодеяния императора Николая I и лично предан России, а через четверть часа заявлял, что Россия „постоянно обманывала Черногорию“³⁷. Тем самым князь откровенно провоцировал консула, еще более заострял конфликтную ситуацию.

Все попытки русофильской группировки в Черногории, и в первую очередь Георгия Петровича и Милорада Медаковича, отговорить князя Данилу от внешнеполитической переориентации и готовности подчинить страну Порте не давали положительных результатов. Старейшинам, разделявшим взгляды князя относительно Турции, Данило „обещал золотые горы, а тем из них, которые осмеливаются противоречить или только напомнить о России с признательностью и уважением, грозит немедленным лишением мест, изгнанием и даже смертью“³⁸. П.Н. Стремоухов сообщал о том, что одного слова со стороны любого черногорца в защиту России достаточно, чтобы „подвергнуть сказавшего всей немилости князя“. Отношения Данилы с русским консулом обострились до такой степени, что князь, по мнению Стремоухова, замышлял его физическое устранение³⁹. В письме к священнику русской православной церкви в Вене М.Ф. Раевскому консул, не стесняясь в выражениях, писал следующее: „Черногорию, кажется, оконча-

³⁵ Записка М. Медаковича. 1857 г. // Црногорско-руски односи 1711-1918... С.309.

³⁶ К.Д. Петкович – В.П. Балабину, 1/13 марта 1859 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1859 г. Д.719. Л.31-31об.

³⁷ П.Н. Стремоухов – Е.П. Ковалевскому, 16/28 ноября 1856 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. 1856 г. Оп.181/2. Д.714. Л.18об.-19об.

³⁸ П.Н. Стремоухов – Е.П. Ковалевскому, 26 января/7 февраля 1857 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1857 г. Д.716. Л.11об.

³⁹ Записка П.Н. Стремоухова 1857 г. // Црногорско-руски односи... С.290.

тельно губит сумасшедший негодяй Данило, совершенно отдавшийся в руки французским агентам и интригантам и думающий только об обогащении себя какими бы то ни было средствами, а свобода отечества и православие для него совершенно пустые слова. Все мои усиленные старания направить его на путь истины остались тщетными, и он до того вооружен против всего русского и так неприлично показывает это на вид, что я должен был прервать с ним все сношения. Все в воле Господней, но если не произойдет какой-либо благоприятной перемены, то эта страна окончательно погибнет и в политическом и в религиозном отношении⁴⁰. Заметим, что открытая конфронтация между российским дипломатом и черногорским князем лишь усугубляла и без того сложную ситуацию в русско-черногорских отношениях. Этим, в свою очередь, умело пользовались Геккар и Деларю, усиливая свое влияние на Данилу⁴¹.

В Петербурге под влиянием развития событий было принято решение прекратить вообще выплату государственной денежной субсидии, если Черногория признает сюзеренитет Порты. В то же время предлагалось сделать ее бессрочной, если князь Данило откажется от своих намерений⁴². Французскому послу в Петербурге графу Шарлю Морни во время беседы в российском министерстве иностранных дел было замечено, что консул Геккар явно превышает в Черногории свои полномочия⁴³. В условиях начавшегося русско-французского сближения из-за обоюдного недовольства, хотя и по разным причинам, австрийской внешней политикой Морни убеждал министра иностранных дел Ф.А.

⁴⁰ Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М.Ф. Раевского. 40-80-е годы XIX века. М., 1975. С. 415.

⁴¹ А.Е. Влангали – Е.П. Ковалевскому, 16/28 сентября 1858 г. // АВПРИ. Ф.ГА Политотдел. 1858-1860 гг. Д.1. Л.74. В определенной мере этот конфликт напоминал ситуацию, сложившуюся в русско-черногорских отношениях в начале XIX века, когда митрополит Петр I Петрович Негош в 1802 г. попытался переориентироваться на Францию, рассчитывая, что она вступит в войну с Османской империей. Для нейтрализации возможности распространения французского влияния и для вызова митрополита в Россию на суд Синода в Черногорию был направлен российский эмиссар генерал-лейтенант М.К. Ивелич, у которого явно не сложились отношения с черногорским владыкой (См. об этом: Аншаков Ю.П. Становление Черногорского государства и Россия (1798-1856 гг.). М., 1998. С.76-91; Распопович Р. Россия и Черногория в начале XIX века: русское консульство в Которе в 1804-1806 гг. СПб., 2009. С.65-106). Для того чтобы нормализовать русско-черногорские отношения, Ивелич был заменен опытным дипломатом С.А. Санковским, а на смену П.Н. Стремоухову вскоре придет К.Д. Петкович, более дипломатично выстраивавший свои отношения с Данилой.

⁴² Шифрованная секретная депеша МИД А.Ф. Будбергу с резолюцией Александра II „Быть по сему”, 6/18 ноября 1856 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. 1856 г. Оп.181/2. Д.714. Л.132.

⁴³ Там же. Л.139.

Валевского в нецелесообразности портить отношения с Петербургом из-за второстепенного, с точки зрения французских интересов, черногорского вопроса⁴⁴. Заметим, что, добиваясь содействия Франции в черногорском вопросе, правительство России с самого начала дало понять парижскому кабинету, что не согласится ни на какие компромиссы, которые могли бы закрепить французское влияние в Черногории, изменить ее политический статус в отношении Турции.

Действия российской дипломатии принесли свои плоды, и князю Даниле вскоре пришлось в этом лично убедиться. Произошло это во время визита Данилы в Париж в марте-апреле 1857 г. Перед поездкой князь направил в Вену Д. Вуковича с целью „узнать по сему предмету мнение австрийского правительства и посланников российского и французского“. Все вышеназванные высказались против вояжа Данилы в Париж, но каждый по-своему аргументировал это. Российский посол А.Ф. Будберг отмечал, что визит Данилы не отвечает как интересам России, так и черногорского народа. Бесплезным путешествием считал это австрийский премьер-министр и министр иностранных дел К.Ф. Буоль. Вместе с тем он не видел для Черногории иного пути, кроме как „признать сюзеренство Порты и покровительство западных держав“. Схожее мнение высказал и французский политик барон Буркене⁴⁵. В итоге адъютант князя оказался более прозорливым, нежели Данило. Поэтому, возвращаясь из Вены, Вукович заехал в Рагузу, где при встрече со Стремоуховым поинтересовался у него, каким способом Данило может вновь вернуть „благосклонное расположение России“, обещая при этом отговорить князя от поездки во Францию. Ответ Стремоухова был прост и прямолинеен. Это станет возможным, как только князь „чистосердечно откажется от замышляемого им уничтожения свободы Черногории и начнет управлять ею сообразно с истинными ее пользами“⁴⁶. Вукович застал Данилу в Которе, на пути в Париж, но все его попытки переубедить князя оказались бесполезными. Уверенный в полном успехе своего визита, Данило продолжил путь во Францию. Более того, перед своим отъездом он многолюдно объявил, что всякий из черногорцев, который посмеет произнести хотя бы одно слово „в пользу России и ее правительства, будет сочтен изменником и казнен смертью“⁴⁷. Получалось так, что смерти заслуживает и его адъютант Вукович, который, конечно, не осмеливался категорично заявля-

⁴⁴ Никитин С.А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70 годы XIX в. М., 1970. С.160.

⁴⁵ Записка П.Н. Стремоухова 1857 г. // Черногорско-русски односи ... С.290-291.

⁴⁶ Там же. С.291.

⁴⁷ Там же.

ть князю о бессмысленности и вреде разрыва отношений с Россией, но понимал это.

Поскольку на визит Данилы не было дано официального согласия руководства Франции, он вместе с женой и свитой отправился в путь как „Катунский воевода“. В Париже первая, хотя и неофициальная встреча на высоком дипломатическом уровне состоялась у Данилы с русским послом во Франции П.Д. Киселевым. Князь, излагая свои планы, заявил, что у Черногории есть только два выхода из существующего положения. Это признание европейскими державами независимости Черногории от Турции с предоставлением ей различного рода субсидий, либо при условии территориального расширения Черногории ее согласие на признание сюзеренитета султана. Ввиду нереальности первого выхода Данило выбрал второй. Выслушав князя, Киселев, не вдаваясь в подробности, заявил только, что его правительство недовольно поведением черногорского князя⁴⁸.

Однако и расчет Данилы на поддержку его плана Францией оказался излишне оптимистичным. Князю был оказан сдержанный прием Наполеоном III и Ф.А. Валевским. Валевский посоветовал князю непосредственно самому договариваться обо всем с Портой, обещая при этом содействие со стороны французского и русского посланников в Константинополе Тувенеля и Бутенева. Однако такой вариант не устраивал Петербург, поскольку российское руководство, и небезосновательно, сомневалось, что в Константинополе Англия и Австрия обойдут молчанием вопрос о признании верховенства Порты над Черногорией⁴⁹. Это было неприемлемо для России, но пока еще устраивало черногорского князя. В его апрельской ноте, направленной Наполеону III, выражалось согласие на признание сюзеренных прав Османской империи над Черногорией ради ее территориального расширения или выхода к морю. Князь также просил императора как „союзника Порты“ содействовать разграничению между Черногорией и Турцией, на что дано было согласие⁵⁰.

Пока князь Данило совершал свой парижский вояж, русская дипломатия активизировала деятельность в самой Черногории, где политика князя, направленная на компромисс с Портой и в ущерб независи-

⁴⁸ Рыжова Р.И. Из истории русско-черногорских отношений ... С.136.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Распоповић Р.М. Дипломатија Црне Горе. 1711-1918. Подгорице-Београд, 1996. С.252. Князь Данило заявлял, что при черногорско-турецком разграничении некоторые земли, которыми черногорцы владели уже несколько лет, придется отдать Турции, обещая, что через некоторое время они вновь вернуться к черногорцам. В народной среде это вызывало большое негодование и неверие в заверения князя (А.Е. Сученков – А.П. Бутеневу, 27 июля / 9 августа 1857 г. // АВПРИ. Ф. 180 (Посольство в Константинополе). Оп.517/2. Д.2390. Л.51).

мости страны, вызывала глубокое недовольство. Против князя был организован заговор, который возглавили Георгий Петрович и Милорад Медакович. Являясь сторонниками сохранения русского влияния в княжестве, и тот и другой были влиятельными политическими фигурами, имели несомненные заслуги перед страной, пользовались уважением в народе. В те дни П.Н. Стремоухов, явно сочувствовавший заговорщикам, информировал российское министерство иностранных дел о возможном восстании в Черногории с целью низвержения князя. Александр II, ознакомившись с донесением консула, сделал следующий вывод: „Если все население выступит против Данилы, оно может рассчитывать на нашу поддержку, так как мы не собираемся заботиться об этом несчастном“⁵¹.

Однако брат Данилы воевода Мирко Петрович сумел проникнуть в замыслы заговорщиков и оповестил о них князя. Из Парижа немедленно последовало отданное телеграфом распоряжение Данилы изгнать из Черногории всех родственников эмигрировавшего в Котор Георгия Петровича, их имущество подлежало конфискации. Князь также распорядился объявить народу, что Георгий Петрович и М. Медакович получили деньги от России, чтобы „возмутить народ“⁵².

Георгий Петрович, Милорад Медакович, который также бежал в Котор, направились отсюда в Вену, где Георгий Петрович намеревался просить австрийское правительство о создании международной комиссии для расследования положения в Черногории и путем коллективного вмешательства низложить Данилу. Однако эта идея не встретила поддержки в Петербурге, где сочли, что постороннее вмешательство в черногорские дела может осложнить ситуацию для России. Посол в Вене А.Ф. Будберг сумел убедить Георгия Петровича отказаться от его идеи, а взамен предложил, воспользовавшись отсутствием Данилы, возглавить восстание против князя, видя в этом единственное средство избежать закабаления страны Турцией. Будберг проинформировал Георгия Петровича, что субсидирование Черногории со стороны России будет продолжаться по-прежнему, но только в том случае, если скупщина провозгласит нового правителя. Георгий Петрович выразил готовность возглавить антикняжеское восстание, но при условии денежной помощи с русской стороны и предоставления убежища в России для себя и своих

⁵¹ Рыжова Р.И. Из истории русско-черногорских отношений ... С.137.

⁵² Павићевић Б. Данило I Петровић Његош ... С.287. По сведениям, которыми располагал П.Н. Стремоухов, князь Данило еще перед своим отъездом в Париж „поручил Мирке умертвить Георгия Савича, братьев его и племянника Крсто“ (Црногорско-руски односи 1711-1918... С.291). В дальнейшем М. Медакович эмигрирует в Россию, где станет служить на должности коллежского секретаря в Азиатском департаменте МИДа, а потом будет чиновником русского консульства в Белграде.

сторонников в случае его неудачи. Через консула Стремоухова все это было ему обещано Горчаковым⁵³.

Российское руководство, сам император рассчитывали, что низложение Данилы позволит разрешить черногорский вопрос не только в интересах России, но и самой Черногории, ее народа. В эти дни Александр II писал великому князю Константину Николаевичу: „Узнал, что кн. Данило успел всех восстановить против себя, и весьма вероятно, что черногорцы не впустят его обратно. Если Франция вмешается в это дело, то из этого опять может завариться каша, так как мы не оставим черногорцев на произвол западных держав и Турции“⁵⁴. В российском руководстве преемником князя Данилы видели либо Георгия Петровича, либо его племянника Крсто, которые безоговорочно были настроены пророссийски.

Казалось, что князь Данило обложен со всех сторон, но все оказалось тщетным. Нерешительность руководителей заговора свела на нет все усилия со стороны России заменить черногорского правителя своим ставленником. Данило вернулся из Парижа, момент для восстания был упущен, и князь подверг репрессиям всех, кого он подозревал в заговоре. „В Черногории царствует теперь совершенное спокойствие, за которое Данила должен быть благодарен деятельности Мирко и прочих своих приверженцев, потому что в последнее время захвачены и посажены под арест все сколь-нибудь влиятельные лица, мнения которых неблагоприятны политике князя, и народ решительно остался без руководителей“ – отмечал Стремоухов в письме к Е.П. Ковалевскому⁵⁵. Вместе с тем долго копившееся в народной среде недовольство внешней политикой князя стало нарастать. Российский консул в Скадаре А.Е. Сученков, ссылаясь на свои источники, информировал посланника в Константинополе А.П. Бутенева о том, что „народ ропщет на князя Данилу более, нежели когда-нибудь“⁵⁶.

Радикальный способ решения черногорской проблемы стал невозможен, и за дело вновь взялась дипломатия. Последовавшее в сентябре 1857 г. свидание русского и французского императоров в Штутгарте создало дополнительные возможности для разрешения черногорского вопроса в интересах России. В обмен на косвенное обещание Александра II занять нейтральную позицию в предстоящей франко-ав-

⁵³ Рыжова Р.И. Из истории русско-черногорских отношений ... С.138.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ П.Н. Стремоухов – Е.П. Ковалевскому, 26 апреля/8 мая 1857 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1857 г. Д.716. Л.26об.

⁵⁶ А.Е. Сученков – А.П. Бутеневу, 27 июля/9 августа 1857 г. // АВПРИ. Ф. 180 (Посольство в Константинополе). Оп.517/2. Д.2390. Л.51.

стрийской войне Наполеон III согласился уступить России в черногорском вопросе. Однако российской дипломатии, по словам Горчакова, пришлось „немало потрудиться“, чтобы на деле обеспечить себе содействие в этом французского правительства⁵⁷.

Таким образом, рушились непомерные надежды, возлагавшиеся Данилой на Францию, и опять Россия становилась той силой, на которую приходилось опираться смирившему свою гордыню и амбиции князю. К тому же, и это главное, сам Данила к этому времени стал прозревать и уже не верил, как прежде, обещаниям Геккара о расширении границ Черногории⁵⁸. Сменивший Стремоухова на должности генерального консула в Рагузе Константин Петкович в письме канцлеру А.М. Горчакову замечал, что „Данило начинает чувствовать тяжесть и невыгоды положения, в которые он себя поставил относительно к нам“⁵⁹. В свою очередь секретарь князя Данилы по внутренним делам Л. Влахович, находясь проездом в Которе и встречаясь с доверенными лицами К. Петковича, заявил: „Жизнь Черногории без России есть полужизнь, что князь готов сделать все, что от него зависит, чтобы загладить свое прошедшее и возобновить благоденственный для его края союз с Россией“⁶⁰. Данила был полностью готов сделать первый шаг к примирению. И в этом определенную положительную роль сыграл сербский литератор и публицист, русофил по убеждениям, родственник сербского князя Александра Карагеоргиевича Любомир Ненадович, прибывший в Черногорию в самом конце 1857 г. либо в начале января 1858 г. для организации в Черногории типографии и издательского дела. Он по поручению князя доставил российскому послу в Вене Будбергу письмо от князя Данилы, где выражалось его желание и черногорских властей восстановить традиционные политические отношения с Россией⁶¹. В свою очередь сам Данило через К.Д. Петковича направил письмо Александру II, в котором, именуя императора „великим покровителем и всегдашним благодетелем“, заявлял, что всегда был предан России, и просил о возобновлении покровительственных отношений⁶².

⁵⁷ Рыжова Р.И. Из истории русско-черногорских отношений ... С.141.

⁵⁸ П.Н.Стремоухов – А.П. Бутеневу, 26 октября/8 ноября 1857 г. // АВПРИ. Ф.180 (Посольство в Константинополе). Оп.517/2. Д.2390. Л.146.

⁵⁹ К.Д. Петкович – А.М. Горчакову, 9/21 февраля 1858 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1858 г. Д.717. Л.24-25.

⁶⁰ К.Д. Петкович – А.М. Горчакову, 11/23 февраля 1858 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1858 г. Д.717. Л.45.

⁶¹ См. о нем: Павићević Б. Данило I Петровић Његош ... С.325, 329-330; К.Д. Петкович – Е.П. Ковалевскому, 23 февраля/7 марта 1858 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1858 г. Д.717. Л.46об.

⁶² Князь Данило – Александру II, 23 февраля/7 марта 1858 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1858 г. Д.717. Л.292-293.

Однако Александр II по-прежнему не доверял Даниле. На утверждение князя о том, что его противники представляют Данилу „своему отечеству смертельным врагом“, император сделал следующую собственноручную помету: „Таким я его и считаю“⁶³. Одновременно князь Данила пытался воздействовать и на канцлера А.М. Горчакова, обращаясь к нему с просьбой „употребить все старания“, чтобы опять возобновить прерванные отношения с Черногорией⁶⁴. В июне 1858 г., впервые после разрыва отношений, К. Петкович нанес визит в Цетинье, где его ожидал самый радушный прием не только со стороны восторженных черногорцев, но и князя. Данила убеждал консула в желании сохранить „милость православного царя“ и свободу Черногории, заявляя, что черногорцы „жертвуют свою жизнь только за три вещи: свою веру, независимость и преданность к России“. Стремясь дезавуировать все то, что он сделал ранее, князь старался убедить К.Д. Петковича, что его план признания верховной власти Турции над Черногорией был вызван исключительно тем, чтобы „оправдать себя в глазах Европы миролюбивым желанием покончить вековые споры с турками“⁶⁵.

Спешить князя с нормализацией черногорско-русских отношений заставляло и то обстоятельство, что Порта вновь заняла угрожающую позицию в отношении Черногории. Случилось это после новой волны антитурецких выступлений летом 1857 г. в пограничных областях Герцеговины. Центром антитурецкого восстания в 1857-1858 гг. стало Грахово, населению которого черногорский князь запретил платить налоги местным феодалам. Под давлением австрийской и английской дипломатии князь Данило вынужден был официально провозгласить нейтралитет, заявив о невмешательстве Черногории в герцеговинские события. Однако в действительности черногорский правитель всячески содействовал разрастанию восстания в Герцеговине и закреплению там черногорского влияния. Он рассчитывал тем самым добиться фактического расширения территории княжества путем привлечения на свою сторону пограничного православного населения и перехода его в черногорское подданство. В Герцеговину скрытно просачивались боевые отряды черногорцев, их помощь повстанцам была эффективной, помогала одерживать победы в сражениях с турками. Князь упорно продолжал настаивать на своей непричастности к герцеговинским событиям, заявляя, что черногорцы-перебежчики (ускоки) действуют самостоятельно, последние также делали вид, что не имеют связей с Черногорией и ее правителем. Впрочем, этим

⁶³ Там же. Л.294об.

⁶⁴ Н.И. Хитрова. Черногория в национально-освободительном движении ... С.124.

⁶⁵ К.Д. Петкович – Е.П. Ковалевскому, 24 июня/6 июля 1858 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1858 г. Д.717. Л.104-105об.

заявлениям мало кто верил в Европе, а Порты не сомневалась, что в эпицентре герцеговинских событий находятся черногорцы и их князь. Присланные в Герцеговину комиссары Порты Камаль-эфенди и Кияни-паша (Джани-паша) были убеждены, что райи восстали не вследствие злоупотреблений со стороны османских властей, а были „возбуждены извне, то есть Черногорию“⁶⁶. Британский вице-консул в Мостаре потребовал от Данилы удаления черногорцев из Герцеговины.

В отличие от Англии, чья политика традиционно ориентировалась на поддержку всех требований Порты, Австрия вела более умелую и тонкую игру в Герцеговине. Российский консул в Мостаре А.С. Ионин информировал Петербург в январе 1858 г., что Австрия в начале восстания открыто снабжала христиан порохом и свинцом⁶⁷. В свою очередь К.Д. Петкович сообщал в российское министерство иностранных дел лишь об обещаниях со стороны Австрии оказать помощь повстанцам боеприпасами и даже войсками⁶⁸. Одновременно с этим австрийские власти призывали герцеговинское население принять покровительство Австрии и даже перейти в ее подданство путем получения австрийских паспортов, обещая им при этом избавление от турецкой власти, уплаты податей и несения повинностей⁶⁹. Как верно замечает российский историк-славист В.И. Косик, такая умная тактика позволяла Австрии осваивать Боснию и Герцеговину⁷⁰. И здесь Черногория и ее князь были как кость в горле для Вены, выступая как соперник габсбургской монархии, в значительной степени затрудняя и перекрывая пути ее проникновения в Герцеговину, препятствуя закреплению там австрийского влияния. Австрия, признававшая независимость Черногории в ходе черногорско-турецкой войны 1852-1853 гг., теперь вновь видела в ней лишь турецкую провинцию, поскольку считала именно ее главной виновницей активизации национально-освободительного движения на Балканах. Таким образом, сложившаяся обстановка и развитие событий существенно и негативным образом для Вены затрагивали австрийские интересы в здешнем регионе Балкан. Действия князя Данилы представляли угрозу, по крайней мере потенциальную, не только для Герцеговины и турецких владений на Адриатике, но и для австрийской Далмации, бывшей в то время австрийским захолустьем, слабо развитой в

⁶⁶ Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864. Документы. М., 1985. С. 162.

⁶⁷ Там же. С.108.

⁶⁸ Там же. С.136.

⁶⁹ Там же. С.378.

⁷⁰ Косик В.И. Австрийская политика в Боснии и Герцеговине (по материалам советско-югославской публикации документов)//Босния, Герцеговина и Россия в 1850-1875 годах: Народы и дипломатия. М., 1991. С.146.

экономическом и культурном отношении провинцией. Австрийские чиновники не высказывали желания служить в Далмации. По остроумному замечанию известного французского исследователя и путешественника К. Мармье, „Для жителя Вены ехать в Далмацию все равно что жителю Санкт-Петербурга в Иркутск“⁷¹. В перспективе присоединение к австрийским владениям Боснии и Герцеговины позволило бы Австрии, помимо прочего, укрепить и обезопасить положение Далмации, окруженной со всех сторон турецкими владениями, соседствовавшей с „разбойничьим гнездом“ – так австрийская пресса в те времена именовала Черногорию. Таким образом, вольно или невольно Черногория и ее князь вновь оказались в центре балканских событий.

Находившиеся в Герцеговине комиссары Порты призывали повстанцев сложить оружие, суля помилование тем, кто сделает это добровольно. Одновременно с этим Кемаль-эфенди предложил Даниле вступить в переговоры по поводу спорных территорий (Грахово, Зубцы, Баняны и др.), обещая удовлетворить территориальные претензии князя при условии признания им верховной власти султана. В этом случае Даниле были обещаны деньги на содержание правительства, церквей, школ и пр. Несмотря на настойчивые рекомендации со стороны Австрии Данило отказался от каких-либо переговоров о турецком сюзеренитете. „В первый раз можно его похвалить“, – так отзывался об этом решении князя Александр II⁷².

В конце апреля 1858 г. Турция, пользуясь молчаливым согласием Австрии, сконцентрировала войска вблизи черногорских границ и двинула их в сторону Грахова. Таким образом, турецкая оккупация Черногории становилась все более реальной. В дело была вынуждена вновь вмешаться дипломатия. И здесь франко-русское сближение по черногорскому вопросу вновь сыграло свою положительную роль. В эти тревожные для Черногории и князя дни Наполеон III заявил, что не потерпит вторжения Турции в Черногорию. Александр II, отказывая в турецких претензиях на Грахово, считал нужным выступить по этому поводу с демаршем перед Портой, а в случае его игнорирования император предлагал отозвать российского посла из Константинополя. Во французской прессе появилась статья, где высказывалось мнение, что: „хотя Парижский договор и гарантировал целостность Османской империи, но не ценою жертвования христианским элементом и населением, которое веками могло сохранять независимость“⁷³.

⁷¹ Из Парижа в Черногорье. Путевые заметки К. Мармье // Библиотека для чтения. 1854. Т.124. №3. Отд. III. С.18.

⁷² Рыжова Р.И. Из истории русско-черногорских отношений ... С.142.

⁷³ Там же. С.143.

Таким образом, серьезная дипломатическая атака на Порту была подготовлена. Произведенный затем совместно русско-французский демарш в категорической форме поставил перед Портой два вопроса, суть которых заключалась в том, намерена ли Турция вооруженным путем решать черногорский вопрос и обязуется ли она немедленно отвести войска от Грахова или намерена его оккупировать. Благодаря нажиму со стороны Франции к демаршу присоединилась и Великобритания. Это произвело ошеломляющее впечатление на Порту, привыкшую к британской поддержке, которая распространялась и на признание Черногории частью Османской империи. Одновременно Уайт-холл внес предложение создать международную комиссию из представителей пяти держав с участием представителей Черногории и Турции для обсуждения вопроса о разграничении Османской империи и Черногории⁷⁴. В Петербурге эта идея британского кабинета была воспринята без колебаний. Австрия, хотя и крайне неохотно, согласилась принять участие в переговорах о разграничении, но лишь в случае признания Черногорией вассальной зависимости от Османской империи. Более того, Австрия демонстрировала готовность совместно с Турцией оккупировать Черногорию⁷⁵.

Несмотря на такой беспрецедентный международный нажим трех ведущих европейских держав турецкие войска под командованием Хуссейна-паши все же вошли в Грахово, где 1/13 мая 1858 г. произошла знаменитая в черногорской истории Граховская битва, в ходе которой объединенные силы черногорцев и герцеговинских повстанцев под командованием Мирко Петровича наголову разбили турецкие войска. В граховском сражении приняло участие и „значительное число австрийских подданных“ из приграничных мест Далмации. Это были бокезцы, рисанцы, кривошеяне⁷⁶. Граховская победа упрочила военное положение Черногории, сделала ее менее уязвимой. Биограф князя Данилы академик Б. Павичевич справедливо замечал по этому поводу, что защита Грахова для Данилы являлась защитой Цетинье⁷⁷, поскольку оккупация Грахова создавала удобный плацдарм для нападения на Черногорию и проникновения в глубь ее. Граховская победа всенародно праздновалась в Черногории, в ее честь была отлита специальная медаль. Князь издал декрет о присвоении Мирко Петровичу почетного звания „Великий воевода“. Черногорская победа нашла широкий отклик в Европе,

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ Јовановић Р. Црна Гора и велике силе... С.80.

⁷⁶ Выписки из различных донесений в МИД секретаря консульства в Сараеве А.С. Ионина // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1858 г. Д.717. Л.219об., 222, 229.

⁷⁷ Павичевић Б. Данило I Петровић Његош ... С.336.

особенно в югославянских землях и „славянском мире“ в целом, где авторитет Черногории и ее князя необычайно возрос. Когда же участник многих политических событий того времени сенатор и воевода Иво Раков Радонич посетил находившийся под английским владычеством остров Корфу, то восторженная толпа греков прославляла черногорцев и выкрикивала: „Будем бить вместе турок и англичан“⁷⁸.

Поражение при Грахово, но главным образом весомая международная поддержка Черногории сделали Порту уступчивой. Турция прекратила военные действия, пошла на перемирие с герцеговинскими повстанцами, дала согласие урегулировать взаимоотношения с Черногорией и провести с ней разграничение. В свою очередь Россия и Франция усилили обоюдный нажим на Турцию, прибегнув даже к совместной военно-морской демонстрации в поддержку черногорских требований в конфликте с Портой. Появление у берегов Адриатики французских линейных кораблей „Альжесирас“ и „Эйлау“ и русского фрегата „Полкан“ из направленной в Средиземное море эскадры контр-адмирала Беренса произвело в Европе, особенно в Вене, надлежащее впечатление, возымело эффект и на Порту.

Командир русского фрегата капитан второго ранга Ф.О. Юшков с женой, тремя офицерами и сопровождавшим их консулом К.Д. Петковичем в конце сентября 1858 г. посетили Цетинье с трехдневным визитом. Черногорский князь произвел на Юшкова самое благоприятное впечатление: „Это человек с большими достоинствами, умеет владеть собою и обладает сильною энергиею, я заметил, что его любят и в то же время боятся. Разговор его привлекателен, когда он говорит, голубые глаза его (у князя глаза были зеленые. – Ю.А.) загораются, мысли его оригинальны, он говорит скоро и с жаром, но всегда очень ясно и убедительно, без сомнения, это человек необыкновенный“⁷⁹. Времена поменялись, ситуация стала иной. Теперь Россия и русские стали вновь в почете у князя. Ни слова упрека в адрес России не услышали русские офицеры за время пребывания в Цетинье. Князь – сама любезность, он наградил моряков орденами „За независимость Черногории“, княжна Даринка – умна, образованна и тактична, радушная хозяйка и очаровательная женщина. С такими впечатлениями Юшков покидал Цетинье, считая, что „эти три дня навсегда останутся запечатленными в нашей памяти“. Одновременно с этим навсегда покинул Черногорию и Анри Деларю. Однако французское влияние здесь еще пока сохраняло-

⁷⁸ К.Д. Петкович – К.В. Кноррингу, 25 ноября/7 декабря 1857 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1858 г. Д.717. Л.196об.

⁷⁹ Выписка из письма капитана второго ранга Юшкова, 23 сент./5 окт. 1858 г., Рагуза // Морской сборник. 1859. Т.XLI. №5-6. С.67.

сь. Впрочем, такого опасения, как ранее, оно уже не вызывало. Так, А.Е. Влангали считал, что для Черногории главный вопрос связан с ее независимостью, и в этом возможное теперь содействие французов „не может быть вредно“⁸⁰. И действительно, И. Геккар с пользой для дела плодотворно сотрудничал с А.Е. Влангали и К.Д. Петковичем при решении возникавших проблем черногорско-турецкого разграничения. Надо сказать, что Е.П. Ковалевский относился к личности И. Геккара с известной долей симпатии, поскольку Геккар, как и сам Ковалевский, „увлекся характером и духом Черногории, которая не на него одного имела столь обаятельное влияние“. Отмечая совершенную преданность Геккара Черногории, Ковалевский сомневался все же в его личной преданности князю Даниле⁸¹.

После проволочек, споров, конфликтов и компромиссов на конференции послов великих держав и Порты в Константинополе 27 октября/8 ноября 1858 г. была подписана конвенция о разграничении Турции и Черногории. Окончательно международная комиссия по разграничению, в состав которой входили и российские представители инженер-капитан А.Е. Влангали, которого в 1859 г. заменит консул Петкович, и топограф Быков, завершила свою работу лишь в апреле 1860 г., а последний пограничный знак был установлен в ноябре в районе Спича. Территория Черногории расширялась на западных и северо-западных рубежах в сторону Герцеговины и Шкодринского санджака. К ней были присоединены Грахово, Рудина, Ускоке, Никшичская Жупа, Тушина, Липово, около половины Дробняка, части Кучи, Додоше, Верхние Васоевичи. Территория Черногории увеличилась на 1500 км² и теперь составляла 4400 квадратных километров, а население увеличилось до 125-130 тысяч человек⁸². Однако страна по-прежнему оставалась отрезанной от моря, а без морского порта, как справедливо отмечал князь Данило, Черногория – тело без души. Кроме того, в результате разграничения вне пределов Черногории оказались Зубцы, Крушевицы, Баняны, Пива, часть Дробняка, Шаранцы, Нижние Васоевичи и Кучи Дрекаловичи. Положение этих областей теперь только ухудшилось, поскольку ранее власть Порты была здесь сугубо номинальной, господ-

⁸⁰ А.Е. Влангали – Е.П. Ковалевскому, 13/25 июля 1858 г. // АВПРИ. Ф.ГА Политотдел. 1858-1860 гг. Д.1. Л.58об.

⁸¹ Проект инструкции Е.П.Ковалевского А.Е.Влангали, 26 июня/8 июля 1859 г. // АВПРИ. Ф.ГА. Политотдел. 1858-1860 гг. Д.1. Л.39об.

⁸² Јовановић Ј. Историја Црне Горе. Подгорица, 2001. С.224; Н.И.Хитрова. Черногория в национально-освободительном движении ... С.137; Andrijašević Ž. M. Crna Gora od najstarijih vremena do Balkanskih ratova // Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. Podgorica, 2006. S.191; История Балкан: Судьбоносное двадцатилетие (1856-1878 гг.). М., 2012. С.134.

ствовали черногорские порядки и турецкие чиновники не осмеливались даже появляться в этих местах⁸³. Неслучайно, что вскоре население Банян, Зубцев и Крушевицы не захотело признать решение константинопольской конференции, заявив Порте, что оно считает себя черногорскими подданными⁸⁴. Таким образом, территориальные проблемы в черногорско-турецких отношениях сохранялись. Вместе с тем Черногория, присоединив герцеговинские области, стала существенно богаче лесами и пастбищами, значительно увеличила свои силы родным, тесно связанным с черногорцами населением.

Однако мир на новых границах Черногории все же не был прочен. Когда в ноябре 1859 г. Геккар от имени французского правительства советовал князю Даниле поддерживать мир на границе с Турцией, то Мирко Петрович ответил консулу следующее: „между Турцией и Черногорией не может быть мира до тех пор, пока ни одного турецкого воина не будет вблизи Черногории и пока наши братья не освободятся от турецкого ига и не обнимут друг друга как другие счастливые народы“⁸⁵.

Само по себе черногорско-турецкое разграничение с международно-правовой точки зрения следует воспринимать как нонсенс, поскольку Черногория вплоть до 1878 г. официально продолжала считаться частью Османской империи. Вместе с тем этим разграничением Черногория впервые в своей истории обрела четко очерченные границы, что свидетельствовало о неформальном признании Европой политических реалий, согласно которым черногорское государство являлось фактически независимым, а ее князь – суверенным правителем. Разграничение Черногории с Османской империей полностью отвечало интересам не только Черногории, но и России. Как отмечал в своем донесении сменивший Будберга на должности посла в Вене В.П. Балабин, „этой успешной развязкой достигается одна из важнейших целей нашей восточной политики, упрочением фактической независимости Черногории, законным отделением ее от турецких владений“⁸⁶. Это суждение высокопоставленного российского дипломата наглядно демонстрировало полное совпадение интересов России и Черногории, чего нельзя, за крайне редким исключением, сказать о политике других европейских держав относительно Черногории. На присоединен-

⁸³ К.Д. Петкович – Е.П. Ковалевскому, 27 декабря 1859 г./8 января 1860 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1859 г. Д.719. Л.257.

⁸⁴ Н.И. Хитрова. Черногория в национально-освободительном движении ... С.137.

⁸⁵ Јовановић Ј. Историја Црне Горе. Подгорица, 2001. С.224-225.

⁸⁶ В.П. Балабин – Е.П. Ковалевскому, 30 ноября /13 декабря 1859 г. // АВПРИ. Ф.ГА. Политотдел. 1858-1860 гг. Д.1. Л.160об.

ных землях князь Данило проводил политику веротерпимости, мусульмане были уравниены в правах с православным населением, им было гарантировано право собственности на землю. Следствием такой политики князя стало то, что мусульмане оттуда не захотели переселяться в Турцию. Более того, пограничное мусульманское население турецких владений, в основном имевшее славянские корни, переселялось в Черногорию, принимая черногорское подданство. Так поступили мусульмане из Никшича и других мест. Князь Данило наделял мусульман-переселенцев различными льготами⁸⁷. В связи с разграничением у Данилы возникали идеи, направленные на совершенствование условий жизни черногорцев. В беседе с К.Д. Петковичем он замечал, что теперь начинается для Черногории „новая эпоха жизни с новыми нуждами и потребностями“. Князь строил грандиозные по черногорским масштабам планы о переносе „столицы“ из Цетиньи в другое, более удобное место, о построении новых сел и городов, заведении хотя бы какой-нибудь промышленности, развитии торговли, мечтал об открытии новых школ, о строительстве хороших дорог, о разведении оливковых и тутовых деревьев. Во всем этом Данила надеялся на помощь со стороны России, ибо только она, отмечал князь, была в состоянии упрочить „счастье и будущее“ черногорского народа. Князь просил Петковича ходатайствовать перед русским правительством о присылке в Черногорию опытного инженера для выбора места „новой столицы“ и укрепления черногорских границ, а также просил оставить топографа Быкова для составления карты Черногории⁸⁸. В конце 50-х годов происходит усиление единоличной власти князя. „При посещении мною Черногории я не мог не удивиться покорности всех черногорцев разных нахий верховной власти князя и страху, не без уважения, который он умел к себе вселить. Все почти нахии вносят аккуратно подати, чего прежде многие слышать не хотели; споры между ними не обращаются в кровопро-

⁸⁷ Хитрова Н.И. Черногория в национально-освободительном движении ... С.140.

⁸⁸ К.Д. Петкович – Е.П. Ковалевскому, 1/13 декабря 1859 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1859 г. Д.719. Л.240-241об. Князь Данила по мере сил и возможностей старался улучшить положение дел в сельском хозяйстве. Благодаря его усилиям и поощрительным мерам в нахиях с благоприятным климатом стало развиваться шелководство. Черногорцы продавали шелковичные коконы и семена в Котор или у себя на местах, куда за ними приезжали перекупщики из Италии, преимущественно из Милана. От этих торговых операций в 1860 г. жители Црмницкой нахии выручили около 30 тысяч гульденов, а Риечской, где в первый раз были выведены шелковичные черви, – около 10 тысяч. Помимо этого Данило заключил двухгодичный контракт с итальянским агрономом для учреждения „образцовой фермы“ в Белопавличах. Из Венеции и Милана им были выписаны плуги и другие земледельческие орудия, „невиданные доселе в Черногории“ (К.Д. Петкович – Е.П. Ковалевскому, 5/17 декабря 1860 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1860 г. Д.721. Л.123-124).

литие и везде власть князя действительна“, – замечал по этому поводу А.Е. Влангали⁸⁹.

Внимание всех югославянских народов, находившихся под турецким владычеством, было приковано к Сербии и Черногории, поскольку на эти два княжества возлагались самые большие надежды в борьбе за освобождение. Поэтому от того, как складываются сербско-черногорские отношения, многое зависело. При князе Даниле они не были интенсивны и дружественны и носили в основном негативный характер. Сербия ничем не помогла Черногории во время войны с Турцией 1852-1853 гг. Явная проавстрийская политика Александра Карагеоргиевича (1842-1858 гг.) не устраивала князя Данилу, делавшего ставку на реставрацию на сербском престоле династии Обреновичей. В свою очередь в сербском руководстве было желание свергнуть Данилу и возвести на черногорский престол Стевана Перовича Цуцу, племянника митрополита Петра II⁹⁰, но этот наиопаснейший враг князя Данилы по его приказу в июне 1857 г. был убит в Константинополе, где незадолго до гибели он вел переговоры с великим визирем о положении дел в Черногории⁹¹. Вместе тем, когда Свято-Андреевская скупщина в 1858 г. низложила Александра Карагеоргиевича, то Данило, несмотря на все разногласия, руководствуясь принципом легитимизма, был готов направить в Белград 4-5 тысяч черногорцев для восстановления на сербском престоле низложенного князя как законного правителя Сербии⁹². Однако до этого дело не дошло. Кратковременность вторичного правления Милоша Обреновича (1859-1860) и смерть самого Данилы не позволили придать импульс развитию черногорско-сербских отношений, хотя он и направил в Белград сенаторов Иво Ракова Радонича и Петара Стеванова Вукотича с поздравлением Милоша в связи с его восшествием на престол. Им также предписывалось узнать планы сербского князя и его окружения относительно положения дел в Европе и какую роль могли сыграть Данила и Милош, если бы „интересы отечества вызвали на сцену также черногорцев и сербов“⁹³. И на излете правления князя Да-

⁸⁹ А.Е. Влангали – Е.П. Ковалевскому, 16/28 сентября 1858 г. // АВПРИ. Ф.ГА Политотдел. 1858-1860 гг. Д.1. Л.76об. Вместе с тем Влангали не идеализировал личность Данилы, характеризуя его следующим образом: „Князь по природе чистый черногорец, но полученное им полуобразование, чрезмерное честолюбие, увеличенное последними удачами черногорцев, несамостоятельность в идеях и вспыльчивость характера, стали причиной многих его поступков в последующие годы“ (Там же. Л.73).

⁹⁰ Распоповић Р.М. Дипломатија Црне Горе. 1711-1918... С.263.

⁹¹ Јовановић Р. Црна Гора и велике силе... С.47. Стеван Перович Цуца 10 июня 1857 г. во время его вечерней прогулки с секретарем российского посольства П.Е. Новиковым был застрелен Йоко Кусовацем (Симоновић Б. Зеко Мали. Београд, 2002. С.179).

⁹² Павићевић Б. Данило I Петровић Његош ... С.414.

⁹³ К.Д. Петкович – Е.П. Ковалевскому, 30 марта/12 апреля 1859 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2.

нили Черногория по-прежнему оставалась маяком для балканских народов, ведущих борьбу за национальное освобождение. В марте 1860 г. Цетинье посетил греческий генерал родом из Македонии, болгарин по национальности, Димитрий Карадаша. Этот, по словам Петковича, „старый клефт“, отличившийся в боях с турками, известил Данилу, что христиане в Фессалии, Эпире, Македонии и Болгарии готовы к восстанию против турок и в этом деле они надеются „на храбрых черногорцев“. Поскольку генерал не имел рекомендаций ни из Афин, ни с Корфу, князь не решился с ним откровенничать. Черногория была отправной точкой вояжа Карадаша, намеревавшегося также посетить Вену, Белград и Дунайские княжества. Откровенно беседуя с К. Петковичем по поводу предложений Карадаша, князь заметил, что его внимание обращено теперь на Сербию, поскольку именно она имеет возможность начать сейчас антитурецкую борьбу за освобождение славян. Сетуя на преклонный возраст князя Милоша, Данила высказал все же желание отправить к нему своего эмиссара с призывом „приступить к делу“. Данила при этом соглашался подчиниться Милошу как „простой воин“ и бороться до последней капли крови „за общее благо сербского народа“. Одновременно Данила считал, что Европа не будет мешать славянам „устроить свои домашние дела“. Свою беседу с Петковичем князь закончил следующими словами: „Наше дело – дело России, и мы питаем крепкую надежду, что она возьмет его в свои мощные руки и не оставит нас блуждать в неведении, обращать взоры к нашим ложным приятелям и искать защиты и опоры там, где ждет нас пропасть и неминуемая гибель“⁹⁴.

В условиях нарастания национально-освободительного движения балканских народов князь Данило усиливал военные приготовления. В 1860 г. в стране был введен особый налог для закупки военного снаряжения, согласно специальному распоряжению правительства

Оп.181/2. 1859 г. Д.719. Л.77об.-78.

⁹⁴ К.Д. Петкович – Е.П. Ковалевскому, 10/22 апреля 1860 г. // АВПРИ. Ф.ГА V-A2. Оп.181/2. 1860 г. Д.721. Л.88-89. Заметим, что Россия, безусловно сочувствуя „славянскому делу“, приступая в 60-е годы к проведению „Великих реформ“, в том числе и военной, не была еще готова к военной поддержке славян из-за риска оказаться втянутой неподготовленной в большую европейскую войну. Печальный опыт Крымской войны был тому примером. Без помощи и поддержки со стороны России анти-турецкие восстания на Балканах были обречены на неудачу, что, в частности, продемонстрировала черногорско-турецкая война 1862 г. В этой ситуации балканским славянам оставалось только надеяться и ждать. Однако успешный исход ожиданий наступит лишь в 70-е годы, когда очередной Восточный кризис увенчался русско-турецкой войной 1877-1878 гг., итогом которой, помимо прочего, стало международное признание суверенитета Черногории, расширение ее территории и обретение долгожданного выхода к Адриатическому морю.

каждый воин был обязан иметь свой запас патронов, в каждой нахии был создан резерв боеприпасов. Проводимые в стране преобразования, направленные на мобилизацию военных ресурсов, не могли не тревожить как Турцию, так и Австрию. Недовольна князем была и оппозиция. Причем если внутренние оппозиционеры вынуждены были молчать, то эмигранты ничем не были скованы. Находясь за границей, они публично, в том числе и в прессе, обвиняли Данилу во всех бедах Черногории. Черногорская эмиграция не была однородна, ее особое ответвление представляли поп Пуниша Павичевич и его шурин Тодор Кадич, последний в 1860 г. нашел прибежище в турецких владениях. Тодор Кадич и Пуниша Павичевич, помимо прочего, имели личные причины ненавидеть Данилу. Князь, чтобы поссорить их со своим противником, эмигрантом Мило Мартиновичем, выдал жену Павичевича при живом и законном муже вторично замуж за мужчину из семейства Мартиновичей, хотя согласно статье 69 Законника князя Данилы за это полагалась смертная казнь⁹⁵.

31 июля/12 августа 1860 г. находившийся на отдыхе с княгиней и свитой князь Данило прибыл в Котор, где в тот же вечер во время прогулки на него было совершено покушение. Тодор Кадич с расстояния „двух шагов“ выстрелом в спину смертельно ранил князя⁹⁶. На следующий день Данило скончался, успев назначить своим преемником племянника Николу Петровича Негоша, сына Мирко Петровича. Прах князя был переправлен в Черногорию и захоронен в Цетинском монастыре. Возможно, к покушению на князя Данилу каким-то образом были причастны австрийские власти, которым был известен Кадич, получавший от них денежную помощь. Однако на этот счет нет прямых доказательств, да и вряд ли они возможны. „Московские ведомости“ несколько позже сообщали, что все австрийские газеты утверждают, что убийство князя Данилы было не политическим актом, а личной мстью⁹⁷. Во вся-

⁹⁵ Јовићевић В.Д. Данилов Законик. Снага државе. Подгорица, 1994. С.94.

⁹⁶ Тодор Кадич по приговору суда был повешен 13 октября 1860 г. В ночном разговоре перед казнью с офицерами, священниками и иными лицами Кадич обвинял князя Данилу в гибели пяти его родственников, конфискации имущества, насильной выдаче его сестры вторично замуж при живом муже, в постоянном его преследовании со стороны Данилы и Геккара. Однако мысль об убийстве князя пришла к Кадичу лишь после того, как он узнал, что Данила назначил „варварскую цену“ в 500 форинтов за его голову. После этого Кадич решил „продать свою жизнь подороже“. Как утверждал Кадич, обо всем этом его известил албанец Алил Бегов Сулетич, у которого он ранее был в услужении. Именно Сулетичу предназначались 500 форинтов, выделенных Геккаром за принесенную как доказательство голову Кадича или выдачу его живьем князю, но такое „подлое предложение“ не прельстило Сулетича (Симановић Б. Зеко Мали... С.279-284).

⁹⁷ Московские ведомости. 1860. 10 сентября. №196.

ком случае смерть Данилы не повергла Вену в скорбь. Верно было то, что Данило являлся сильнейшей помехой австрийскому правительству, разделявшему мнение губернатора Далмации Л. Мамулы о князе Даниле, считавшем, что не будет мира в Черногории и Герцеговине, пока Данило „будет хозяином на Цетинье“⁹⁸.

Смерть черногорского князя с огорчением была воспринята в славянофильских кругах России. Так, находившийся в то время в Белграде И.С. Аксаков писал в Москву своей матери: „Вот и князя Данилу убили! Убил его не народ и даже не партия Георгия Петровича, изгнанная Данилою из Черногорья, а просто черногорец из личной мести... В настоящую минуту смерть Данилы очень некстати: он поддерживал восстание в Герцеговине и готовился к войне с Турцией. Хотя Данило был и неблагодарен относительно России и подпал под совершенное влияние Наполеона, но жаль его: у него была цель, к которой стремился, – идея, за которую он постоянно подвергал свою жизнь опасности; были честолюбивые мечты и планы за Черногорию. Ему не было и 30 лет (Даниле было 34 года. – Ю.А.), но он непременно присоединил бы к себе Герцеговину и создал бы из Черногории целую державу“⁹⁹.

Jurij ANSAKOV

PRINCE DANILO, A SELF-GOVERNING RULER OF MONTENEGRO

Summary

Prince Danilo Petrovic (1851-1860) left a significant mark in the history of Montenegro. His numerous reformist activities have contributed to the further development of state institutions in Montenegro. The separation of the secular authorities, activities directed towards the centralization of power, the liquidation of tribal separatism, further building legislation and the strengthening of military forces represent an important step on the path of modernization of Montenegrin society. In implementing these reforms Prince Danilo has encountered resistance but it was brutally eliminated. Change of the foreign policy in 1856-1857 was an important event in the history of Montenegro. A departure from the traditional pro-Russian policies and seeking support from the French rulers (the Paris Conference, 1856.) have been met with strong opposition both at home and at the official Russia.

⁹⁸ Јовановић Р. Црна Гора и велике силе... С. 244.

⁹⁹ И.С. Аксаков – О.С. Аксаковой, 7/19 августа 1860 г. // Государственный архив Российской Федерации. Ф.109 СА. Оп.4а. Д.399. Л.1-1об.

Plan for Montenegro to recognize Turkish suzerainty in exchange for large territorial expansion has also created a large opposition to Prince Danilo. By changing the attitude towards France Montenegro has again accepted the patronage of Russia. In such circumstances, the Montenegrin army took a significant victory over the Turks in the battle on Grahovo, in May 1858. This victory had long-term consequences for the position of Montenegro. Montenegro seized some areas and increased its territory, leading to a conference on border demarcation (in autumn 1858) when Turkey actually recognized Montenegro as an independent state.

др Жарко ЛЕКОВИЋ*

ПИВА И ДРОБЊАК У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ 1861-1878

ABSTRACT: *After the demarcation of 1858, tribe Lakes and Šaranci Piva remain under Turkish rule, which was so weakened that it was not even felt, and this limit will remain until the Berlin Congress in 1878, when the border between Montenegro and Turkey moves on the river Tara, and when that area became part of Montenegro. Piva area, ponds and Šaranci tribe were considered Turkish subjects, but they did not feel the same way, so that Montenegro gave a little tax, while Turkish tried to escape, striving with all his strength to join Montenegro. While still within the limits of the Turkish state are from 1858 to 1878 voluntarily pay taxes to the Montenegrin state.*

KEY WORDS: *Piva area, Drobnijak tribe, Lazar Soćica uprising, Lakes tribe, Šaranci tribe.*

Након 1858. године борбе у Дробњацима и Пиви нису престајале. Новица Церовић са Дробњацима 1860. године удара на Ограђеницу, на турске карауле зване „крваве турске кључанице”, спали их и разруши, а том приликом хајдучки харамбаша Јаков Потурак убије великог српског злотвора бега Боришића. У Пиви 1859. године, на мјесто погинулог војводе Шћепана Љешевића изабран је његов брат Жарко Љешевић. Жарку је било право име Тривко. Запопио се у 21-ој години живота. Међутим он се више бавио свјетовним пословима. Име Жарко узео је од неког старог хајдука Жарка Љешевића.¹

* Научни сарадник, Историјски институт Универзитета Црне Горе.

¹ Вукоман Шалипуровић, Устанак у западном делу Старе Србије 1875-1878, Ужице, 1968, 53. (Жарко Љешевић је рођен у селу Мратињу 1817. године. Његови преци били су племенски кнезови. Један његов предак био је патријарх у Пећи, а његов брат се потурчио и био турски паша. Жарко је завршио богословију и постао поп у своме крају. Учествује у херцеговачком устанку за вријеме Вукаловића и у турско-црногорском рату 1862. године.)

Крајем 1860. и почетком 1861. непрестано је пуцала пушка херцеговачка и црногорска од Таре до Суторине.² Турци су жељели да спријече зло још у зачетку. Исмаил-паша упутио је 17. јануара 1861. позив Пиви, Дробњаку, Бањанима, Зупцима и Казанцима, да пошаљу представнике у Мостар, да се покоре и да истодобно изнесу своје жеље и тужбе. Устаници на то просто не одговорише. Паша на то одлучно понови поруку и намисли у случају поновног пренебрегавања да отпочне са оштријим мјерама. Али прије њих, одмах иза Св. Саве, у узаврелој и кивној граници, учесташе сукоби.³ Крајем 1860. у Херцеговини је било 13 батаљона низама и 22 топа, спремних да спријече избијање устанка. Међутим, средином јануара 1861. уз помоћ црногорских оружаних снага, избио је устанак у јужној Херцеговини, а затим у Бањанима, Пиви, Шаранцима, Дробњацима и Васојевићима. Уз помоћ црногорских јединица, устаници су почетком фебруара, пресјекли везу са Никшићем, а мјесец дана доцније заузели туско утврђење у Суторини. Одмах послје првог Вукаловићевог напада на Суторину крајем јануара 1861. у Пиви, Дробњаку и Шаранцима формирају се устанички одреди. Један такав одред под командом Новице Церовића прешао је крајем јануара 1861. Тару, продро дубоко у турску територију, напао село Грдијевиће код Фоче, гдје су Турци имали 27 погинулих. О овом догађају Вук Поповић пише 10. фебруара 1861. да је Новица Церовић ударио преко Таре „Силни плијен шићарио, много Турака посјекао и до Сјенице допро”.⁴ Он, такође извјештава Вука Карацића из Котора 7. априла 1861. да се „Новица с војевања здраво и богато вратио. Допирао је до у Грдијевиће, 6 сати близу границе српске. Све је јарамазе турске обестрвио, а у мирна села није тицао”.⁵

До средине 1861. устанак у Херцеговини био је у знаку борбе за добијање аутономних повластица, а надаље за прикључење Црној Гори. Након безуспјешног настојања великих сила да поврате мир у Херцеговини, Омер-паша је одлучио да силом угуши устанак, који је у октобру 1861. попримио широке размјере. У то вријеме је војвода Лука Вукаловић са својим устаницима, с обзиром да је главнина турске војске била ангажована у борби против црногорских јединица и устаника, у рејону Пиве, посјео Шуму и Попово поље, а потом су његови одреди кренули ка Љубињу и Стоцу, са задатком да пресјеку комуникације, како би се омогућило усмјеравање тежишта борбених дејстава у рејону Стоца.

² Никола I Петровић Његош, Аутобиографија, Мемоари, Путописи, Цетиње, 1969, 49.

³ Владимир Ћоровић, Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852-1862. године, Београд, 1923, 92.

⁴ Вукова преписка, Књига седма, Београд, 1913, 380-383.

⁵ Вукова преписка, Књига седма, Београд, 1913, 383-387.

Током октобра и новембра 1861. црногорске и устаничке снаге, јачине око 4000 људи, дејствовале су на сектору Пиве против 12 батаљона низама и башибозучких јединица и биле принуђене да се отуда повуку.

Офанзива Омер-паше Латаса, који је 6/18. октобра 1861. године са 12 батаљона кренуо према Пиви, резултирала је заузимањем позиције у манастиру Пива. Успјеси одреда Луке Вукаловића против башибозука Махмуд-паше, као и напади устаника на амбаре у околини Љубиња, натјерали су Омер-пашу да свој план према Пиви коригује и врати један дио трупа према Гацку, како не би био одсјечен и како не би остао без снабдијевања. На то је утицао и напад око 300 устаника под вођством Шћепана Радојева на Невесиње и замашне акције Новице Церовића са својим ускоцима у рејону Пиве. Сам сердар – Екрем је изненада напустио рејон борби и вратио се у Мостар „у потпуности задовољан што је из тих битака извукао живу главу”.⁶

Најжешћи окршај одиграо се у близини Равног 25. октобра 1861, гдје су Турцима под командом Дервиш-бега Ченгића нанесени знатни губици. У бојевима у Пиви, по извјештајима руских конзула, те године турски губици су износили око 600 погинулих и близу 1000 рањених и заробљених војника, и ови подаци се могу узети као доста поуздани.⁷ Интересантно је да Омер-паша није давао права обавјештења о губицима за вријеме похода на Пиву. Говорио је о 200 убијених, иако је само из редова башибозука Дервиш-бега Ченгића било 1000 убијених или изгубљених. Низам је имао још веће губитке, што су потврђивале чињенице да су болнице у Гацку и Невесињу пуне и да су о томе говорили сами љекари. Тако велике губитке потврдио је и Богдан Зимоњић који је као мисионар Омер-паше ишао у Пиву с позивом устаницима да изјаве покорност. Хришћани у Пиви су имали 50 мртвих. Пивска експедиција је била по Турке готово страшнија од граховске.⁸ И Вук Поповић у писму Вуку Караџићу из Рисна 14. новембра 1861. наводи да је Новица Церовић с Морачанима ударио на Дедагу Ченгића код пивског манастира „и он је потукао самијех шишанџија близу 500, а изгубио је 40 друга, а толико је било и рањени.” Касније је ударио на Колашин и грдно пострадао, имао 250 мртвих и рањених.⁹

⁶ Ибрахим Тепић, Босна и Херцеговина у руским изворима 1856-1878, Сарајево, 1988, 301.

⁷ Бранко Павићевић, Црна Гора у рату 1862, Београд, 1963, 195.

⁸ Ибрахим Тепић, н. дј. 303. (Устаници су 1861. водили борбе у кланцу Муратовцу, на Равном, док је група устаника, њих око 80, предвођена Вулом Аџићем и Шундом Бајагићем напала Турке у Борју и Загоњу. До борбе на Равном долазило је и 9. новембра, као и 7. децембра 1861.)

⁹ Вукова преписка, Књига седма, Београд, 1913, 398-403.

Послије бојева у Пиви, Омер-паша је донио одлуку да се са главном снага повуче у правцу Гацка, рачунајући да ће 1000 турских војника остављених у караулама у Пиви бити довољна снага да заштити тај сектор херцеговачке границе. Године 1861. у Пиви је било 500 устаника, док је у једном дијелу Дробњака било 300, не рачунајући Језера и Шаранце.

Након ових догађаја црногорски ускоци отишли су у Црну Гору, што је турска команда искористила, пренијевши тежиште борбених дејстава у јужну Херцеговину, почетком 1862. године. Користећи сукоб Луке Вукаловића са званичним Цетињем и пометњу у устаничком вођству, почетком 1862, турска војска, јачине око 10.000 људи, заузела је Пољице, а село Бобовиште спалила, изградивши утврђења, након чега се устанак у Шуми и Поповом пољу нагло гаси. Устанак се и на даље одржао, уз помоћ Црне Горе, у Зупцима, Бањанима, Пиви, Шаранцима и Васојевићима.

Књаз се заједно са својим оцем припремао да започне са увођењем унутрашњих реформи, кад га устанак у Херцеговини, 1861. године примора да одложи овај посао, и да се позабави спољним збивањима. Побједа хришћана одушевила је Црногорце и они су тражили да се одмах зарати с Турском. Била је потребна велика умјешност књажева и неоспорни ауторитет његовог оца да би се Црногорци спријечили да се придруже Херцеговцима. Западне силе тражиле су, уосталом, да Црногорци не интервенишу.¹⁰

Преко зиме 1861/62. године у гранична турска утврђења према Црној Гори пристизала је нова турска војска, па су одмах у прољеће отпочели њени нови напади како с југа, из Скадра, тако и са сјевера, из Гацка.

Тих дана је Дедага Ченгић са око 500 Турака учинио и један упад из Дрине у Мратиње. Сељаци су се већином затекли код стоке у Барном долу, па Турци нијесу наишли ни на какав отпор. Попалили су неколико кућа, плијенили много крупне стоке и посјекли игумана Пивског манастира Теодосија Сочицу, који се ту затекао, а такође и Васиља Бјелогрлића, Риста и Бошка Радовића, Перишу Таласана и Пера Цијука.¹¹

Крајем 1861. и почетком 1862. године Дробњаци и Шаранци су били расејани по сјеверној Херцеговини. Они су заобилазили турске одреде, одузимали од њих провијант, разбијали им одјељења на дјелове. Турци су претрпјели неколико пораза али су се ипак задржали у Пиви. Устанак је у Дробњаку и Шаранцима већ био пустио најдубље коријене и непрекидно се одржавао већ четири године.¹²

¹⁰ Пјер Кокел, Историја Црне Горе и Босне, Подгорица, 1998, 354.

¹¹ Обрен Благојевић, Пива, Београд, 1971, 192.

¹² Ј. А. Писарев, М. Екмечић, Борба народа Босне и Херцеговине за ослобођење и Русија 1850-1864, Москва, 1985, 386-391 (Извјештај К. Д. Петковића – Н. П. Игнатјеву).

Почетком марта 1862. у Суторини су са турским властима одржали састанак Лука Вукаловић и Јован Васиљев Баћевић. Баћевић је тражио да га турска власт именује војводом Бањана, Пиве, Шаранаца и Дробњака који би добили пуну аутономију.¹³

У 1862. години избио је црногорско-турски рат. Турска је жељела да казни Црну Гору због помагања херцеговачких устаника и да је врати под своју власт. У току Омер-пашиног похода на Црну Гору устаници Пиве, Дробњака и Шаранаца били су веома активни посебно у правцу Колашина и Дуге.

Током црногорско-турског рата, од априла до августа 1862. један дио херцеговачких главара успјешно је водио локалне борбе против турских снага, а гро устаничких јединица се борио у саставу црногорске војске, док је Вукаловић, боравећи на Зупцима, мање-више, био пасиван. Ушавши у састав одреда војводе Петра Вукотића Дробњаци учествују у свим борбама тога одреда од априла до краја јуна 1862, а затим преузимају чување границе од Дурмитора до Таре.

У рубрици „Са бојног поља у Херцеговини” објављен је дуг извјештај у коме су опширно наведене околности које су довеле до боја у кланцу Дуге, 16. априла 1862, и току истог, уз истицање да су Црногорци и устаници из Бањана, Рудина, Пиве, Жупе и Бјеле извојевали значајну побједу, нанијевши Дервиш-пашиним снагама велике губитке.¹⁴

Снаге војвода Миљана Вукова и Новице Церовића, разбиле су у боју код Бијелог Поља, 19. априла 1862, Хусеин-пашин одред, заплијениле неколико топова и осујетиле намјеру непријатеља да продре у долину Зете, док су 28. априла код Будимља потукле одред Селим-паше, који је тамо погинуо.

Један чланак у „Тајмсу” од 18. априла 1862. на основу вијести из Мостара о догађајима у Херцеговини пише следеће: „Црногорско племе Ускоци и устаници из Пиве искористили су прелаз преко ријеке Таре близу Ограђенице и извршили крвави упад у правцу према Таслици. Да би спријечиле ове нападе турске трупе су саградиле стражарнице близу овог прелаза, посједнуте са око 400 припадника нерегуларних трупа под командом Дервиш-паше. Устаници су заузели село Наратин не би ли успјели спријечити подизање ових зграда. Дервиш-паша је прешао ријеку и напао их. Током боја предводник трупа из Пиве похитао је са својих 50 људи у помоћ устаницима. Борба се завршила повлачењем устаника, који су оставили једног свештеника и 11 људи мртвих на бојном пољу. Турски губици су били два мртва и шест рањених. У новоподигнутим утврђењима је остављена сасвим довољна турска посада.”¹⁵

¹³ Бранко Павићевић, н. дј. 259.

¹⁴ „Србске новине”, 45, 17/29. IV 1862.

¹⁵ Саша Кнежевић, Црна Гора и Велика Британија, Подгорица, 2001, 27, 28.

Наступање турске војске, односно Дервиш-пашина и Абди-Керим пашина офанзива кроз љешанску и ријечку нахију ка Ријечи Црнојевића, принудило је књаза Николу да упути писмо свим околним брдским и херцеговачким племенима са апелом да шаљу помоћ војводи Мирку за заштиту Цетиња. На позив су се одмах одазвали војвода Јоксим Кнежевић са Шаранцима, Новица Церовић са 1000 војника из Дробњака и поп Жарко Љешевић са 400 устаника из Пиве.

Новица Церовић се из рејона Језера и Шаранаца упутио са већим дијелом свог одреда у састав главнине црногорске војске. Церовићев одлазак брзо је запажен. Зато је у Пљевљима сакупљен један одред од 1000 башибозука под командом пљеваљског кајмакама Ибрахим-бега Алајбеговића. Са Ибрахим-бегом се налазило још неколико чета регуларне војске. Турски одред је 18. августа 1862. прешао на лијеву обалу Таре, са намјером да похара Шаранце, Језера и Дробњаке. Ибрахим-бег није претпоставио да се на овом сектору налази концентрисан један језерско-шаранси одред у јачини од око 400 људи. Устаничке снаге су биле размјештене по шумама и на висовима око Руданаца. Турске трупе су се нашле у замци, из које се нису могле извући. Пошто су исјекли Ибрахим-бегову пратњу, шарански устаници су предузели гоњење претрашених башибозука све до ријеке Таре. По извјештајима које је добио руски конзул у Дубровнику, једва ако се спасила половина читавог Ибрахим-беговог одреда. У борби су погинули злогласни санцак-барјактар Асан Дрнда и зликовац Кујо Мицановић.¹⁶ Била је ово побједа чисто четничког карактера и природно није могла да утиче на општи развој догађаја на главном црногорском бојишту.

Бој на Шаранцима, као и борбе које је Лука Вукаловић, вођа побуњених Херцеговаца, водио у љето 1862. године у кланцу Дуга, код Билеће и у Пиви изазвале су у Књажевини неописиво одушевљење. Устаници из Пиве и Дробњака су крајем августа напали у Дуги један турски одред који се кретао за Никшић.

У току читавог рата Пива, Дробњак, Језера и Шаранци пружали су Црној Гори помоћ, како у материјалном снабдијевању, тако и нападима из позадине на поједина турска одјељења. Тако је на примјер барјактар Јоле Никовић 1862. даривао књажевој војсци, кад се оскудијевало тајном, око 20 волова и крава јалових, и као залогу за џебану своје токе које је доцније откупио. Због њихових заслуга, Турци су тада називали куће Никовића – влашке карауле.¹⁷

¹⁶ И. Т. Томић – Дробњак, Бој на Шаранце 6. августа 1862. год., Глас Црногорца 9. новембра 1896. бр. 46.

¹⁷ Архив Државног музеја Цетиње, Никола I, 1911, 54.

Након склапања неповољног мира по Црну Гору, престале су устаничке акције у Херцеговини. Турске власти су прогласиле амнестију устаника и дале читавом устаничком подручју извјесне аутономне властице.

Вукаловић је у септембру 1862. упутио писмо пивском војводи Жарку Љешевићу казујући му у њему да се не боје што је Црна Гора с Турцима мир учинила. Дошли су му гласови од једне велике силе да ће им за неколико дана и војску у помоћ послати. Савјетује га да с Турцима никакав састанак не чине, а онда кад буде састанка чинит ће га сви заједно. Очигледно је да је писмо писано с намјером да устаници остану с њим у вези.¹⁸

Вукаловић је, међутим, већ 22. септембра 1862. након преговора у Дубровнику са херцеговачким мутесарифом Хуршид-пашом, потписао споразум, саобразно коме је издејствовао извјесне олакшице становништву, општу амнестију устаника, а себе обавезао да обавља функције бимбаша, због чега му је опао углед код народа. Призната му је титула бимбаше (војводе) са правом самоуправе у Зупцима, Крушевици, Драчевици са Суторином, Бањанима, Пиви и Дробњацима. Одређена му је плата 1500 пјастера, дато му да има 500 људи који би били наоружани и служили са чување границе према Црној Гори.¹⁹

Узалуд је Лука Вукаловић крајем октобра 1862. позвао код себе старјешине Бањана, Пиве, Гацка и Дробњака да се са њим „договоре о свом добру“ нико се није одазвао на тај позив. Истакнуте старјешине, њих 24, отпутовале су мјесто код Вукаловића право на Цетиње и изразиле оданост књазу Николи, оптужујући Луку „што се Турчину за господство продао“.

Почетком 1863. године турске власти су наступале доста опрезно. Мушир Абди-паша, желећи да испита расположење народа и устаничких старјешина, позвао је у јануару 1863. представнике Зубаца, Бањана, Рудине, Гацка, Пиве и Дробњака да се са њима договори о будућем положају устаничких племена. Средином јануара (28. по новом) 1863. године Абди-паша је објавио бујурулдију поглаварима Зубаца, Бањана, Рудина, Пиве и Дробњака састављену из 12 чланова, од којих су неки пренешене одредбе из прокламације Омер-паше из маја 1861. године. У члану 10 стоји: да се у Бањанима, Зупцима и Пиви изаберу

¹⁸ Владимир Ћоровић, н. дј. 131. Глас Црногорца, 16. август 1887, број 33.

¹⁹ Ибрахим Тепић, н. дј. 312. (Вукаловић је од турских власти издејствовао слободу да ова племена не плаћају арач за 7 година, а последице само 1 цекин на кућу. Такође да ће имати свога војводу који ће им судити са својим старјешинама, али и да морају скидати црногорска обиљежја са својих униформи. Вукаловић је постао бимбаша над свим побуњеним крајевима или најстарији заповједник од Суторине до Таре.)

војводе из реда „вјерних” и „праведних” људи. Амнестија се даје свима који признају „царску милост”. Турска власт ће додијелити плату војводама. Планови турских комесара Цевдет-ефендије и мушир Абди-паше су се подударали са жељама Луке Вукаловића који је тежио да буде турски господар над Зупцима, Крушевицом, Драчевицом, Суторином, Шумом и Поповим и војводе бањског Јована Баћевића који је тежио да буде турски господар над Бањанима, Коритима, Пивом, Шаранцима и Дробњаком.²⁰

Абди-пашина бујурулдија изазвала је велику узнемиреност становништва некадашњих устанничких племена, па се крајем фебруара састала поново скупштина у Косијереву. На скупштини су били присутни старјешине Зубаца, Бањана, Рудине, Гацка, Пиве, Дробњака и Шаранаца. Скупштина је једнодушно ријешила да се пошаљу у Мостар код Хуршид-паше два изасланика са писмом у којему су изложена сва безакоња турских власти, које су у међувремену без икакве основе смијениле Луку Вукаловића, стављајући на његово мјесто Михаила Спаића, старог турског сарадника, иначе без икаквог угледа у народу. Ово је био још један доказ да је народ устанничке Херцеговине желио по сваку цијену да сачува јединство и стечену аутономију.

Кнез Никола је 23. маја 1863. упутио которском начелнику војводи Богдана Зимоњића, војводу Жарка Љешевића и Станишу Лазаревића да преко аустријских власти дођу у везу с турским пашом у Мостару. Иако у миру с Турцима они су остали вјерни Цетињу, па да би расчистио тај однос позвао их је паша у Мостар и пријетио, ако се не одазову. Начелник им је препоручио, да свакако оду паши и тим даду доказ о својој лојалности, а за личну сигурност обећао им је интервенцију аустријског конзула. Три дана доцније под Острогом, именовано је кнез попа Богдана, главним војводом општина Бјелица, Рудина, Бањана, Дробњака и Пиве и дао му је почасну сабљу.

Кнез Никола упутио је и једно недатирано писмо херцеговачким главарима, у коме им је јављао, да је за њихове поглавице поставио војводе и попове Богдана и Жарка, Јосифа Кнежевића, Сима Васиљева Богићевића и игумана косијеревског Теодосија Мишковића. Они ће имати дужност, вели се у писму, да управљају рајом у споразуму с Турцима. „Будући да је поп Богдан највише с Турцима живио, он ће се најбоље с њима и споразумјети” и он с тога има да буде главни пред-

²⁰ Архив Државног музеја Цетиње, Приновљени рукописи, 1863. (У бурунџији или бујурулдији мушир Абди-пашиној из Мостара од 16/28. јануара 1863. стоји: „У Бањане, Зубце и Пиву изабраним народним и војводским именом по некога Мудир-већила, да се стави, и да им се по колико буде му насип плаћа, то је наређено, па који је веран и праведан једнога човека избрати, па да прикажете амо да се одобри и стави.”)

ставник устаника према њима. То је била очита демонстрација против Вукаловића.²¹

Крајем августа 1863. Абди паша се жалио руском конзулу Безобразову на књаза Николу, који је дозволио црногорском сенатору Вулу Ацићу да крстари по Пиви. Абди паша је оптуживао књаза Николу јер је и даље додјеливао ратни материјал оним становницима Херцеговине, који су учествовали у устанку.

Шаранци и Језерци су у јулу 1863. имали збор на Међужваљу. Под притиском Црне Горе њих 10-15 оду у Сарајево. Тамо напишу пандуре, завојводе Трипка Џаковића а за помоћника му одреде Милутина Остојића. Одред 12 људи за меџиз у Пљевљима, по 6 из Језера и 6 из Шаранца. У Пљевља су ишли по двојица на мјесец дана. Из Језера и Шаранаца било је по 40 пандура. Имали су мјесечно 1 дукат и оку брашна дневно.²²

Увиђајући значај ових крајева турске војне власти посебну пажњу почињу посвећивати тврђавама које настоје да доведу у „одбрамбени положај”. Тврђаве као стратешки пунктови се граде и обнављају на границама према Србији и Црној Гори. Почиње се заправо велики рад на изградњи система утврђења у Херцеговини. Турци су намјеравали да и у Дробњаку подигну утврђења. Са овим плановима на вријеме је Новицу Церовића обавијестио Лазар Сочица, јузбаша, тј. старјешина српских пандура у Пиви, па је Церовић са неколико хиљада Црногораца онемогућио Турцима извођење овог плана.²³ Иначе турска власт и административни дјелокруг није се простирао даље од неколико кула, које су се са турском посадом у Дурмиторском предјелу налазиле до Комарнице, Безуја и Недајна. Становништво је задржало своју независност, док су турски војници излазили само да купе заостали харач.²⁴

Турци су хтјели да граде фортице односно куле и у Шаранцима и Језерима, а сврха им је била смјештај турске војске и одржавање реда. Да би добили пристанак Шаранаца и Језераца они су извршили притисак на њих и у Пренћане довели 18 табора војске. Валија позове главаре у Пренћане да их убјеђује, али га они одврате од те намјере образлажући му да ће се народ уплашити и разбјежати по горама. Да би избјегао заплете са Црном Гором валија одлучи да направи у Пренћанима и Вашкову 7 фортица – караула, на Левер Тари једну и мост на Тари са тврдом капијом и стражом која је трајно стајала на њему дан и ноћ.²⁵

²¹ Владимир Ћоровић, н. дј. 134.

²² Архив Србије, Збирка Андрије Лубурића, к. 14/323.

²³ Алманах-шешематизам Зетске бановине за 1931. годину.

²⁴ Др Курт Хасерт, Природне и политичке границе Црне Горе, Листак Гласа Црногорца 49, 2. децембар 1895.

²⁵ Вуле Кнежевић, Племена Шаранци, Београд, 1961, 110.

Горанско је још од септембра 1861. године па све до 1877. године са Никшићем било најјаче турско утврђење у овом дијелу Херцеговине. Турци су у Горанском након 1861. године, направили више од 50 кућа за фамилије турских чиновника и великаша, а било је и 20 дућана.

Средином октобра 1863. године Лука Вукаловић је упутио писма бањанским, пивским, гатачким и дробњачким главарима позивајући их на договор и указујући на успјехе постигнуте према турским властима. Захтијева од њих да скину „црногорске биљега, крсте и медаље”. На та писма стигао је одговор да народ тих области не признаје Вукаловића па ни Турке за господаре, него да остају до своје смрти уз књаза и Црну Гору. По савјету са Цетиња главари тих крајева су ипак отишли у Мостар на пашин позив. Тражили су између осталог да им се скине Вукаловић са власти, јер они имају своје војводе. Паша је наравно пристао, ограничио Лукин утицај и тим га очевидно унизио пред цијелим народом.

Послије рата Турци су за мудира Пиве поставили Жарка Љешевића. Имао је сједиште код Пивског манастира, пошто су му Турци били узели кулу на Горанску и употребили је за своју посаду. То попа Жарка доведе у незгодан положај, па да не би служио Турцима, а и због сукоба с династијом у Црној Гори, с фамилијом пребеже у Ужице 1864. године.²⁶ Према другом извору последњу зиму провео је у Дробњаку, у кући Зарубица, одакле је 1868. године прешао са фамилијом у Ужице²⁷. У Ужицу је живио све до устанка 1875. године.

Године 1863. постављен је за јузбашу на Горанском старјешину српских пандура у Пиви, Лазар Сочица. На том положају остаје све до устанка 1873. године. У том времену већ је богат. Шпекулише са арачком који дијели са Дедагом, који га је од 18 година узео у пратњу гдје му је и обављао преписку, али и упознавао турски начин живота. Као јузбаша он отвара дућане, бави се трговином, даје новац под интерес. Године од 1857-1862. Лазар је са највећим пивским ускоком Вулом Ацићем био у Дробњаку код свога ујака Живка Пекића, који га води на Цетиње, упознаје га са књазом Данилом и једно вријеме остаје његов перјаник. Сочица је као јузбаша бранио Пивљане од зулума, а многе је и из тамница извадио. Једном приликом убије Арнаутина који је из кубуре пуцао у правцу Дед-аге, али га не убије. Тада му Дед-ага поклони све своје имање у Плужинама. Лазар 1873. године бјежи у Дробњак, јер су му рођаци тог Арнаута стално пријетили.²⁸

²⁶ Вукоман Шалипуровић, н. дј., 53.

²⁷ Архив САНУ, Игњат М. Жугић, Дробњак и Пива у времену и простору, 971.

²⁸ Исто. (Лазар Сочица рођен је 28. марта 1838. године у Плужинама, од оца Риста и мајке Јованке, сестре Живка Пекића. Риста су звали „Тојага”. Он је био обичан човјек.

Херцеговачко питање крајем 1864. године покушава поново да покрене Лука Вукаловић и почетком октобра врши један напад на Крстац. За њега се 26. децембра 1864. године јављало да из Бањана увелико организује нови устанак и да нарочито у Дробњаку има доста присталица. Све вијести су говориле да се овог пута ради о устанку ширег обима, који би обухватио сву Босну и Херцеговину и који је добро припремљен. До устанка није дошло и зато што Црна Гора није жељела више да помаже Вукаловићеве акције.²⁹

Од када су Турци почели градити утврђења по Пиви и другим херцеговачким племенима, Дедага Ченгић их је редовно обилазио чинећи увијек самоволне поступке. На ове зулуме Пивљани почињу да се иселавају или да одлазе у Ускоке. Иселили су се: Гаговићи – Миро, Никола, Саво, Танасије, Лука, Симо, Кико, Митар и Илија, Радуле Радовић, Лука Војиновић, Шћепан и Симо Плоска, Милан Кнежевић, Јоле Николић, Шабан Крунић, Тодор Ковачевић, Мићо Јокановић, Иван Кецојевић и многи други. Они су са Дробњацима вршили препаде на ова турска утврђења. Акције су биле честе и погубне за Турке. Књаз Никола је умиривао Пивљане и Дробњаке, јер је уговором био везан са Турцима.

Ово је вријеме када су из засједа убијани и пљачкани турски поданици који су из Пљеваља ишли за Никшић носећи разне ствари тамошњем становништву. Зато Осман-паша шаље писма књазу увјерен да ће пронаћи кривце који су бјежали у Црну Гору и предати их суду.³⁰

Током читаве 1865. године стање у крајевима под турском влашћу било је биједно и жалосно, док се зулум појачавао. Напади хајдучких дружина и бројне засједе против Турака трају све до 1866. године. Тада је кнез Михаило позвао неке угледније хајдуке из Херцеговине и Старе Србије у Ужице, јер је спремао устанак Срба и балканских народа против Турака.

Савез Црне Горе и Србије, склопљен 1866. године такође је имао утицаја на јачање расположења за борбу против Турака, јер је тада уда-

Ристов брат Теодосије Сочица, био је игуман манастира Пиве 45 година. Теодосије је погинуо на Мратињу од Турака 1862. године. Ристо, Лазарев отац убијен је 1848. године. Јована Лазарева мајка, преудала се за војводу Шћепана Љешевевића. Теодосије узима Лазара у манастир, изучава ковачки занат, дрводељски, резбарење, а научи га и писму. Лазар је био ожењен Јованком, кћерком Марка Тасовца првака из Требијеве код Требиња. Дјеца су им умирала. Остао му је син Ристо звани Мујо. Како је Лазар био врло окретан књаз Никола га је ословљавао „муњицом”. Умро је у Плужинама 1910. године.)

²⁹ Владимир Ћоровић, н. дј. 137.

³⁰ Архив Државног музеја Цетиње, Сенат, 1879. (документа везана за 1865. и 1866. годину.)

рен чврст темељ јединству будуће српске државе. Крајем 1866. године формирано је у Херцеговини неколико тајних друштава за дизање устанка.³¹

У прољеће 1867. године проносили су се гласови по Пиви да је поп Жарко, с четом од 300 хришћана намјеран извести напад на Пивски манастир и тако дати знак за устанак у Херцеговини. Пивски војвода поп Жарко је те, 1867. године одбио да призна власт Турака и са неколико присталица је побјегао у Црну Гору.³²

Одмах послје смрти војводе Мирка, 1867. године на Илин-дан валија из Сарајева дигне војску да освоји Језера и Шаранце. Договоре се да валија са Дедагом Ченгићем оде на Пренђане, а Лазар Сочица са миралајем и његовом војском у Пиву. Лазар у међувремену пошаље писмо из Пиве по Маринку Дондићу, ујаку, Живку капетану, у коме му даде налог да иде Новици Церовићу и каже му да ће једна војска ударити на Пренђане, а миралај преко Драгаљева, и да ће се ове војске по плану састати у Дробњаку. Живко оде Новици и ту нађе неке Турке из Таре Ђурђевића. Одмах после састанка са Новицом дигне Дробњаке, Језерце, Шаранце и Морачане па са војском оде на Језера. Извести књаза Николу па он у кризно подручје пошаље војводу Петра, Божа Петровића, Врбицу, два топа и неколико батаљона војске. Запосједну Тару. Перо Јокашев оде валији и постигну споразум да Турци слободно граде куле по Језерима и Шаранцима. Али Новица Церовић не хтједне о томе „ни зборити”, већ пошаље неколико људи у турски суд у Пљевља. Капетан Мико Маловић одмах пређе у Рудинице, али га Турци нападну и започну бој који је трајао цио дан. У тој борби буде рањен Лазар Сочица „и то га одбрани” да га Турци не прогласе издајником. Турци опколе око сто људи, али се ови увече извуку захваљујући Спасоју Гломазићу. Том приликом погине неколико Дробњака, а неколико буде рањено.³³

С јесени 1867. године Пивљани и Дробњаци су наставили да се чаркају с Турцима. Овај терен је за Османско царство био врло важан, јер се немир у овом крају могао проширити према Србији и тако се успостављати борбени додир Србије са Црном Гором, чега се Порта нарочито плашила. По свему судећи комешање у овим племенима 1867. године јавља се и као одјек грчког устанка на Криту, затим немира у Бугарској, војних припрема у Србији и гомилања турске војске у Босни и Херцеговини, укључујући и Новопазарски санџак. Нема сумње, идеја о

³¹ Радоман Јовановић, Политички односи Црне Горе и Србије 1860-1878, Цетиње, 1977, 110.

³² Ј. А. Писарев, М. Екмечић, Борба народа Босне и Херцеговине за ослобођење и Русија, Москва, 1988, 88.

³³ Архив Србије, Збирка Андрије Лубурића, к. 13/292.

сарадњи балканских народа, која се реализовала кроз спољну политику кнеза Михаила Обреновића, могла је бити од утицаја на извјесне немире и чаркања на граници Црне Горе и Турске. Посебно је утицај Србије био снажан баш на ова два племена.

У октобру 1867. године књаз Никола је заиста хтио да зарати с Турцима, па је слао и чете у Пиву, Дробњаке, Зубце, Бањане и Гацко. Расположење код народа ових области, а нарочито код главара, до ког су дошли повјереници из Србије ишло је у прилог тези да се без Србије они неће моћи ослободити.³⁴ Падом Гарашаниновог кабинета 1867. и кнежевом смрћу 1868. године револуционарни рад на устанку добрим дијелом замире. Србија је имала у Пиви војводу Богдана, а у Гацком и Дробњацима три капетана од устанка Вукаловићева, који су само чекали заповјест да чине оно што им се нареди.³⁵ Међутим, због неактивне националне политике Намјесништва српски народ Пиве и Дробњака почиње полагати веће наде у Црну Гору и младога књаза.

Пивски главари су се били заклели 1858. године да неће више турске руке пољубити, нити покорити им се. Када је Пива поново пала под власт Турака крајем 1867. године, одмах се неки од главара предају Турцима, понесу грбове које им је дао књаз црногорски и предају их Турцима, а за њих добију од турских власти јузбашалукe и буду награђени ајлуцима. Они који се нису хтјели предати Турцима, ни клетву погизити, утекли су под књажеву власт. Тако је Јоле Никовић барјактар чете горњо-црквичке из 1858. утекао са барјаком код својих рођака Требјешана у Ускоке, а своје имање у вриједности од преко 50.000 перпера оставио Турцима „који му га оштетише, куће погореше и друго што су могли”.³⁶

За подручје Пиве специфично је да је оно релативно близу средиштима турске власти, односно за разлику од неких других племенских подручја, приступачније и никшићким и гатачким Турцима, који су за њега имали посебни интерес. Међутим, Пива се све енергичније одметала од турске власти, живјела устанички, па је до 1868. године само привидно остала под Турцима и за то вријеме њоме су управљали народни главари. Но, од те до 1875. године, Турци у Пиви, правећи нове посаде, предузимају строжије мјере према становништву. Пива је тада била подијељена на Пивску планину са свим насељима на десној страни Комарнице – Пиве, која је припала Фочи, и на Жупу са насељима на лијевој страни, која потпаде под Гацко. Кајмакамлук са судом, кадијом и јузбашом за војску за прво подручје имао је сједиште у Горанском, док

³⁴ Архив Србије, Љубомир Ковачевић, 1457.

³⁵ Исто.

³⁶ Архив Државног музеја Цетиње, Никола I, 1911, 54.

је сједиште истог за друго подручје било у Доњим Црквицама на Рудини. На Горанском је била и касарна за војску („кршла”), а стражарнице („карауле”) су биле у Горанском, Сељанима, Стоцу, Муратовици, Бучињу, под Равним и на Гласовитој. У Планини, изузев „кајмакамлука” са судом и кадијом у Доњим Црквицама постојале су касарне на Безују, према Дробњаку, и на Недајном, а стражарнице су биле на Рудини, на Пишчу и на Безују. У стражарницама је било 10 до 20 низама, а у касарнама по једна чета и више од 100 људи. Турци су ове касарне и стражарнице подигли од 1868. до 1875. године. У Пиви је тада било доста херцеговачких муслимана. Ранији пивски устаници, чим су осјетили нову турску управу, напустили су Пиву и ускочили у Дробњак.

Турци су држали Пивљане у стези и страху какав се није запамтио. Народ је хранио турску посаду и војску, тјеран је на кулук. Без дозволе се није смио кретати, често су села претресана. Истовремено у читавој Херцеговини стање је по зулумима и пљачки било у многоме слично ситуацији у Србији уочи Карађорђевог доба.³⁷

Крајем јануара 1868. године у срез Пива упућен је један паша са четири табора регуларних трупа, да утјера заостале порезе и да импозантним наступом прибави пољуљани ауторитет султана. На узвишењима Црквица изгледа да су све трупе, са око 300 људи, наишле на организован отпор, који чини се није био тако значајан, пошто је за кратко савладан паљењем, неких кућа и хапшењем неколико коловођа завјере.³⁸ У прољеће исте године група пивских ускока, под Одрагом је ликвидирала познатог зулумћара Ибра Бакарана. Нереди у Херцеговини су се продужавали и током 1869. године. Стога је Porta издала наређење Сафет-паши да успостави ред у Херцеговини.³⁹

Дјелимичне припреме за устанак, који је требао почети у прољеће 1869. године, биле су особито интензивне у Херцеговини. По замисли српске владе сам устанак требало је да доведе до присаједињења Херцеговине Србији. Расцјеп у националном покрету који се све више продубљивао, због сукоба интереса Црне Горе и Србије у Херцеговини имао је тешких посљедица по национални рад, одвлачио је снаге и средства на међусобно искључивање Србије и Црне Горе.⁴⁰

С прољећа 1871. овим крајевима крстаре турске чете и траже осумњичене због веза са Србијом. Многе од њих затварају, хапсе и насилно турче. Пљачке, отимачине, убиства бијашу пратећа појава свакодневног живота. Нарочито се по бруталности истицаху Мехмед

³⁷ Светозар Томић, Бањани, Пива и Пивљани, Београд, 1949, 26.

³⁸ Архив САНУ, 7250.

³⁹ Архив Србије, Поклони и откупи, 93:294.

⁴⁰ Радоман Јовановић, н. дј. 204, 206.

Корјенић, Ћор Гано Мицановић и Хусејин Мујовић, са својим четама. Многи од ових насилника су регрутовани из редова пандурске војске Дедаге Ченгића, која је оформљена после 1858. године са задатком да одржава ред и чува границу према Црној Гори. Међутим ова се војска убрзо претворила у разбојничку. Учестали инциденти у пограничним подручјима дуж црногорско-турске границе слутили су скоре сукобе већих размјера.⁴¹

Вијести из 1872. са ових подручја указују на перманентни немир и увећање разних намета од стране ага и бегова. Пребијања, пљачке, отимачине, убиства и друга звјерства устаљени су на подручју Пиве и Дробњака и у 1872. години.

Број пивских ускока у Дробњаку, гдје су они скоро искључиво одлазили, био је доста велики, тако да се пред устанак у Дробњаку налазило више од стотину Пивљана. Међу првима се поново одметнуо јузбаша Вуле Ацић 1872. године. Због одметања великог броја људи у Дробњак, Турци врше разне зулуме, претресају читава села. Због опасности које су му пријетиле Дедага је наговорио Лазара Сочицу да бјежи у Дробњак, те је он 14. септембра 1873. године ускочио у Дробњак и тамо се населио.⁴²

Управо у 1872. години почињу озбиљне припреме за устанак. У Београду се окупљају избјеглице Срби и полажу заклетву да ће у 1873. години подићи устанак. Састанку су присуствовали Дучић, Љубибратић, Жарко Љешевић, Јован Глушчевић и Маринко Леовац.⁴³

У самој Херцеговини све ври, зулуми турски прелазе све границе и раја се спрема на устанак. Ипак до устанка не долази, он је одложен за идућу годину. Баш кад су се главари херцеговачки спремали, да на Ђурђевдан 1873. дођу на Цетиње, да траже помоћ, дознају, да је књаз Никола пошао у Беч, да се види с руским царем Александром. Они тада шаљу писмо Машу Врбици из манастира Косијерево с препоруком, да пошаље писмо књазу, кога моле, да се код цара заузме за херцеговачку ствар тј. да дозволи Црној Гори да помаже устанак. Главари су се били договорили да дигну устанак одмах по Ђурђевдану, но услед књажевог пута одложили су га за Тројичин дан „па ма сви знали погинути, боље нам је него под овим мукама живити и гледати свакидашња мучка убиства, прогањање у туђ свијет најврсније наше браће, попова, калуђера, трговаца, затварање по смрдљивим и влажним апсама јадних Срба, од којих неке подаве, а неки изагњају, ками да се који врати кући, срамно силовање наших жена, сестара и жалоснијих шћери,

⁴¹ Црногорац, Цетиње, 1871, 13, 15, 19, 21, 24, 38.

⁴² Архив Србије, Збирка Андрије Лубурића, к. XIII/292.

⁴³ Архив САНУ, Заоставштина Матије Бана, XVII/39.

јавне отимачине, тешке дације и стотинама другијех невоља”. У име Пивског кадилука ово писмо су потписали Глигор Бајагић из Стубице, Јоле Љешевић из Брљева, Вуле Ацић из Лисине и Симо Гаговић из Безуја. Међу потписницима су и Јоксим Кнежевић из Шаранаца, Мико Маловић из Дужи, а ту је и пристанак игумана манастира Добриловице Дожића.⁴⁴

Према вијестима из 1873. године овим крајевима крстаре чете одметника, злодјела су повећавана како бројем тако и суровошћу. На сва та безакоња одговарало се отпором тако да Дробњаком и Потарјем крстаре и српске хајдучке дружине. Турске власти стога моле Начелство Ужичко почетком 1873. године да због учињених злодјела казни једну чету од шест Црногораца и 14 Срба, који су прелазили преко турске територије.⁴⁵ Да би се супротставили овим дружинама године 1873. установе се херцеговачко-босански ловци (шишане).⁴⁶

Турска влада, такође врши припреме за рат, снабдјева храном, острагушама и муницијом Мостар, Гацко, Требиње, Билећу и Никшић. Чак су се веома зачурили херцеговачки Турци који говоре да њихова влада никад до сад није чинила оволике припреме за рат са Црном Гором.⁴⁷

Херцеговачки устанак је почео 27. јуна 1875. године. Покретачи борбе у Пиви били су Шабан Крунић и Мушан Живковић. Напали су Турке на ријеци Пиви на Крсцу. У том препаду су и погинули. Јоксим Кнежевић са Шаранцима и Живко Шибалић са Језерцима прешли су у акције на десној обали Таре и тамо су бунили народ. Харамбаша Тунгуз, родом из Пиве, иако се од њега захтијевало да чека 23. јула 1875. године, на Ћетној Пољани између Мостара и Невесиња, сачека турску комору, кад убије седам Турака а комору заплијени.

Из Србије су у логор Пека Павловића дошли Мићо Љубибратић, представник кнеза Милана Обреновића и Војин Љешевић син војводе Жарка и узели су учешће у устанку.

Војвода Жарко Љешевић је са харамбашом Маринком Леовцем и са 500 људи кренуо из Ужица 13. августа 1875. и 3. септембра су освојили Прибој, али их је потиснуо Мехмед-паша.

У ослобођењу Пиве борбама руководе Лазар Сочица и Вуле Ацић. Имали су под командом око 800 устаника. У Дробњаку је Мико Маловић имао око 200 бораца, у Шаранцима Трипко Џаковић и Јоксим Кнежевић око 600 бораца, на Језерима Живко Шибалић око 300 бораца.

⁴⁴ Записи, књига XV, свеска 1, јануар 1936.

⁴⁵ Архив Србије, Министарство унутрашњих дела (МУД-П), 1873, III-80.

⁴⁶ Босанска Вила, 1896, 11, 170.

⁴⁷ Архив САНУ, Јован Ристић, XII/7.

Жупско-пивски командир био је Вико Радојевић, поткомандир Спасоје Гломазић, планино-пивски Миро Гаговић а поткомандир Лука Војиновић. Чим је устанак отпочео пивски ускоци из Дробњака прелазе у Пиву и већ при првим налетима, порушена су турска утврђења, а Турци поубијани и растјерани, тако се ослободила западна Пива, односно сва Жупа пивска, а упоредо с тим и Планина пивска односно цијела Пива.

Према новинским извјештајима од августа 1875. године Дробњацци и Пива су се налазили „у пуном устанку”.⁴⁸

Сочица је прешао у Пиву 7. августа 1875. и онда почео дизати Пивљане писмима и бесједама. Ту му се придруже и дробњачке чете, које силом дизаху Пивљани на оружје. Следећег дана Сочица почне са четата нападати на тврђаве, прво на фортицу Пишчанску, затим на Крушево код моста пивскога, на Пухово више Сељана, затим на Рудинице. Ову војску је 9. августа повео на Липник, да би се 13. августа сукобио са Селим-пашом и Дедагом на Угњу, побиједи их и посијече им 24 главе. Дан касније Сочица је ударио на Врбу на 30 турских кула, а потом се 15. августа са Селим пашом сукобио и на Јесенцу. Ту га сузбију и посијеку му 23 главе. Опет се сукобио са Селим-пашом и Дедагом на Боботовом Гробљу 28. августа. Ту их је Сочица побиједио и посјекао им 36 глава. Сјутрадан га на истом мјесту нападну, опет их потуче убивши им 60 војника. Сочица се са 1100 Пивљана сукобио 1. септембра са Селим-пашом и Дервиш-пашом на Равном. Разбије их, врати ка Гацку и посијече им 123 војника.⁴⁹

Лазар Сочица и Богдан Зимоњић 14. септембра 1875. разбијају велику турску војску која је била пошла да снабдије опсједнуте Турке у Никшићу. Тада је рањен Дед-ага Ченгић, од чега је доцније и умро. Лазар води успјешне борбе око Дрине 22. септембра 1875. године, ког дана су устаници ударили на турска утврђења Ћурево, Шодиће, Пузи, Мркаље, Перовиће.

Удружени Пивљани и 300 Дробњака које су предводили Мико Маловић и Милован Бошковић, 16. октобра ударају на Безује и заузимају касарну.⁵⁰

Турци, на другој страни, ударају на село Пренђане 24. октобра 1875. године и у борби гине Симо, отац војводе Шараначког Трипка Цаковића. Сјутрадан ударају на исто село са много већом силом. Опколе војводу Трипка са 18 његових устаника, који сви погину бранећи прелаз преко Таре. У борби му гину стриц Луда и брат Дака.⁵¹

⁴⁸ Богдан Мемедовић, Усташки бојеви 1875-1877, Цетиње, 1934, 7.

⁴⁹ Исто, 8.

⁵⁰ Светозар Томић, н. дј., 26-31.

⁵¹ Архив Србије, Збирка Андрије Лубурића, к. 14/323.

Турска војска је под Керим-пашом пошла на Пиву у другој половини октобра. Пивљани и Дробњаци дочекају Турке на Равноме, на Гласовитој, више села Лисине 30. и 31. октобра 1875. године. Била је ово друга битка на Муратовцу. Турци се повуку са великим губицима. У овом крвавом боју погинуло је 760 Турака и 57 Срба, од чега 29 Пивљана са Вулом Ацићем, који је погинуо у јуришу на Гласовитој код Шеитан-куле, официром Дреком Ацићем, официром Миланом Кнежевићем и Обреном Радовићем.⁵²

Вуле је родом из Пиве, имао је тек 46 година. Од 1858. године је четовао по Херцеговини, а у рату се толико одликовао да га је књаз Никола наградио златном медаљом Обилића.

Већ 5. новембра Реуф-паша креће са великом војском на Горанско, гдје дође без боја. Лазар Сочица је изабран за војводу у Вишњем Долу, 30. новембра 1875. године. Књаз Никола је тај избор потврдио.⁵³ Прије тога, Пивљани су 13. новембра 1875. измамили из горанске тврђаве Турке, посијекли 10 а убили 12. На сличан начин их извуку и побију и 15. новембра, а слично су урадили и на Црквичком Пољу 20. децембра.

Реуф паша је пошао са војском од 4.500 људи 11. децембра 1875. да снабдије Турке у горанској тврђави што му пође за руком. Тада га нападне Лазар Сочица, али без успјеха. Том приликом погине 18, а буде рањено око 20 Пивљана. Лазару притекне у помоћ само поп Богдан Зимоњић, и зато дође до раздора између главара. На крају је морао да интервенише и да измири главаре сам књаз Никола.

У зимско доба 1875. године Лазар Сочица је због старости наредио барјактару Јолу Никовићу да иде кући, а да му дође син Обрен, који је тада био учитељ. Сочица је тада за барјактара именовао Живка Бојата, а Обрена за бригадног писара. До јуна 1876. Живко је био једини барјактар, а тада се раздијели чета горњо-црквичка, и пола оде са Доњим Црквицама под барјак Саве Ликића, а друга половина се придружи са селом Црном Гором под барјак Јакова Мумина, а барјак чете горњо-црквичке буде укинут и Живка узму за перјаника.⁵⁴

⁵² Архив Државног музеја Цетиње, Никола I, 1911, 54. (Радовићи су официрска породица у Планини Пивској. Радул Радовић био је барјактар, па доцније официр, погинуо је у Селковцу од Турака 1875. године, у почетку рата, а његово официрство дато је Обрену Радовићу који је погинуо од Турака на Муратовици. Затим је „официрство“ дато његовом брату Анту Радовићу који ће касније погинути од времена – грома, а затим рођаку им Милутину Радовићу, који је у каснијим годинама због сиромаштва пошао у Америку на зараду, а официрство је прешло на Гаговиће.)

⁵³ Архив Државног музеја Цетиње, Никола I, 1906, 8. (Бригадирство је добио 13. јуна 1877. године.)

⁵⁴ Архив Државног музеја Цетиње, Никола I, 1911, 54.

У Пиви су 1876. године постојала два батаљона: Жупо-пивски са командиром Вуком Радојичићем и поткомандиром Василијем Ђачићем и Планино-пивски са командиром Мирком Марковим Гаговићем и поткомандиром Луком Војиновићем.

Лазар Сочица је са Пеком Павловићем 17. и 18. јануара 1876. године потукао Реуф-пашу на Црној Ријеци. Они су такође потукли 24. фебруара 1876. Селим-пашу на Муратовцу.⁵⁵ Лазар, Пеко и Богдан Зимоњић су разбили Мухтар-пашу у Дуги почетком априла. Лазар је 3. јула 1876. године спалио Ченгић Кулу. Књаз Никола се због овога љутио, али кад су му објаснили да се Турци у кули нису хтјели предати, већ да су давали отпор на смрт и живот, онда се и он сложио с тиме.

Због турског пораза на Муратовици смијењен је с положаја валије Мехмед Хамди-паша, а на његово мјесто постављен је Реуф-паша, син мушира Черкез Абди-паше.⁵⁶

Турци из горанске тврђаве 4. октобра 1876. године отворе врата и спусте се до Пивског манастира и том приликом запале манастирски конак, убију игумана Серафима Ђачића и Димитрија Тошића, младића који је продавао ракију.⁵⁷

Крајем маја 1877. збила се четврта битка за освајање Муратовца.⁵⁸ Пивљани су 5. јуна 1877. онемогућили одступање Сулејман-паши за Никшић из правца Подгорице и Спужа. Затим је услиједио напад на Никшић. При освајању Никшића 11. јула 1877. Лазар Сочица заузима Требјесу, а 12. јула заузима Кличево, тзв. Малу Тврђаву. Никшић се предао 27. августа. Нападало је град 26 батаљона, међу којима два пивска и знатне дробњачке снаге.

Пивљани и Дробњаци су у борбама на Језерима од 27. августа до 5. септембра разбили Хафиз Ахмед-пашу, који се користећи маглу, а послје великих губитака повукао преко Таре.

Наставивши свој освајачки поход, преко Никшића и Пресјеке на превоју Дуга, устаници су без предаха скренули према утврђењу Горанско, на ријеци Пиви и опсједнули га 21. септембра 1877. године. Након непрекидних борби и јуриша на спољна утврђења од 24. септембра и у тренутку кад су се припремали да продру у тврђаву посада се предаде. Сачињавали су је триста низама на челу с бимбашом. Нападнути су и Турци на Црквици. Дробњаци су учествовали и у борбама за ослобођење Билеће, 14. септембра. Након ових борби Дробњаци и

⁵⁵ Никола I Петровић Његош, н. дј., 346.

⁵⁶ Данило Тунгуз – Перовић, Црна Гора и Херцеговина, Котор, 1935, 64.

⁵⁷ Просвјета, Цетиње, 1895.

⁵⁸ Записи, Историјска грађа, књ. XX, св. 6, 1938.

Пивљани иду на освајање Бара, а након Берлинског конгреса на умиривање муслимана и Арбанаса у Плав и Гусиње.

Од 1875. до 1878. године погинуло је из баталиона Жупе Пивске 52, а из баталиона Планине Пивске 26 бораца.⁵⁹

Послије Берлинског конгреса граница иде ријеком Таром па су се Пива, Дробњак, Језера и Шаранци нашли као граничне области Црне Горе. Тадашњим разграничењем њој су биле ускраћене веома значајне везе према Гацку, Невесињу и Мостару, а постале су отворене према Никшићу, Шавнику и Жабљаку.

Територијално проширење Црне Горе условило је и нову административну и судску подјелу. Књаз Никола је после дужег претресања ових питања спојио у једно Началство капетаније Дробњачку, двије Језерске и сву Пиву. Столица Началства је постало Горанско, а за началника је именован војвода Лазар Сочица.⁶⁰

Žarko LEKOVIĆ

PIVA AND DROBNJAK IN THE BATTLES FOR THE LIBERATION OF 1861-1878.

Summary

After the war with Turkey, the 1862nd Piva, Banjani, Drobnjaci, Šaranci and Jezera have become almost independent and gave the Sultan tribute. The influence of Montenegro on them was almost complete. Pivljani, Jezerci and Šaranci from the 1858th to 1878th year, although still within the limits of the Turkish state, voluntarily paid taxes on the Montenegrin state. Together with the Piva Drobnjaci tribe took part in nearly all the movements and battles throughout this period, including the major battles from 1875-1878. year, which led to the final liberation Piva from the Turks. Pivljani together with Drobnjaci had a series of combat success in these battles, which were the heat and violence of the Turks, continued until the Berlin Congress, when it is connected Piva to Montenegro. After the Berlin Congress borders of the river Tara is going, so they Piva, Drobnjak, Jezera and Šaranci found as the border region of Montenegro. Drobnjak captaincy, two Jezera and all Piva are connected with the rulers in a chair in the highland. For chief was appointed Sočica Lazar.

⁵⁹ Андрија Лубурић, Списак погинулих херцеговачких усташа у Невесињском устанку 1875-78. године (Архив Историјског института Црне Горе)

⁶⁰ Државни архив Црне Горе, Правитељствујушћи сенат, 1878, 23, 1172.

Radenko ŠČEKIĆ*

U FOKUSU ISTORIJE I GEOPOLITIKE *POLUOSTRVO KRIM (1774 - 2014.)*

ABSTRACT: *In the period from the late 18th to the present, a relatively small area of the Crimean peninsula is often found in the focus of geopolitical happenings. It was annexed to the Russian Empire after the Ottoman defeats and the Treaty of Küçük Kaynarca, which officialized the Russian expansion and hegemony over the Black Sea basin. This area of rich history and multi-ethnic composition again came into sharp geopolitical significance during the bloody Crimean War in the mid 19th century. Forced emigration of entire ethnic groups and joining the peninsula to Ukraine, distinguished the epoch of communism. In 2014, the annexation of the Crimea to the Russian Federation represented one of the reasons for new tensions in international relations. The harsh geopolitical rhetoric, economic and political sanctions, saber rattling, distinguishes contemporary global reality and multipolar world that is crystallizing.*

KEY WORDS: *Geopolitics, strategy Heartland, peninsula of Crimea, multipolarity, Russia,*

1. Uvod – geopolitika u teoriji i praksi

Ljudi su još od najranijih civilizacija promišljali o tome na koji način određeni geografski faktori utiču na političko ponašanje naroda. Aristotel je, na primjer, u svojoj „Politici“ pisao o značaju ostrvskog karaktera Krita za njegovu ulogu u političkoj istoriji antičke Grčke.¹ U savremenom političkom diskursu, geopolitika je često sinonim za međunarodnu, „visoku“ politiku i analizira kompleksne odnose istorije, politike, geografije. Tvorac termina je švedski politički geograf Rudolf Kjellén krajem 19. vijeka, inspirisan nje-

* Autor je naučni saradnik u Istorijskom institutu Univerziteta Crne Gore.

¹ Н. М. Сирота, *Геополитика. Краткий курс*. СПб: Питер, 2006, стр. 20.

mačkim geografom Fridrihom Raselom (Friedrich Ratzel) i njegovim djelom „Politische Geographie” („Politička geografija”) iz 1897. godine. Pojam se u Evropi širi u periodu između dva rata, da bi se njegova upotreba proširila na globalni nivo početkom Hladnog rata. Ne postoji usaglašena definicija geopolitike², imajući u vidu njenu multidisciplinarnost, mada se pojam široko upotrebljava u medijima i politici. Poznato je, da se u akademskim krugovima o geopolitici govori kao o multidisciplinarnom pristupu, duže istorijske tradicije. Geopolitika permanentno aktuelizuje političke analize i projekcije u kojima se povezuju korelacije istorije, politike, ekonomije, etnologije, antropologije, geografije. Definisanje nacionalnih geopolitičkih strategija predstavlja složenu sintezu multidisciplinarnog pristupa, sa aspekta politologije, ekonomije, istorije i geografskog položaja. Uže shvatanje geopolitike obuhvata geografsko-deterministički pogled, po kome, geografija određuje politiku. U najširem shvatanju, geopolitika označava svako dovođenje u vezu pojma politike i geografije. Ipak, geopolitika primarno podrazumijeva intenzivnu korelaciju geografsko-prostornih faktora i političko-državnih interesa i ciljeva. U geopolitici politika je važnija od *geo*, (od prostora), jer politika prethodi tom uzajamnom odnosu. Geopolitičke analize i projekcije služe kao putokaz državne politike, u vidu strategija i kroz praktične akcije. Geopolitika teži da pruži odgovore na dva ključna pitanja: što će se desiti i što da se radi? Često se, u svrhe geopolitičkih ciljeva, zloupotrebljavaju pojmovi, poput: „prirodne granice“, „istorijsko pravo“, „životni prostor“, „državni razlog“, „ograničeni suverenitet“, „izvoz demokratije“, „preventivni rat“, „zaštita ljudskih prava“.. itd.³ Takođe je česta potreba religijske, etničke, rase, ili kulturne bliskosti kako bi se ostvarila kontrola nad teritorijama na kojima ljudi sa tim kolektivnim identitetom žive.⁴

2. Strategija Srednje zemlje (*Heartland*)

Za potrebe ovoga rada, od brojnih teoretičara geopolitike, izdvojićemo nekoliko, čije ideje, kasnije implementirane u praksi – se dotiču teme, poluostrva Krim, Ukrajine, Rusije. Teorije geopolitičkih mislilaca: Rasela, Mekindera, Haushofera, su u većoj ili manjoj mjeri implementirane ili su i dalje aktuelne za širi prostor koji je predmet obrade ovoga rada.

² Geopolitika potiče od grčkih riječi *γη* (*zemlja*) i *πολιτική* (*politika*). Encyclopædia Britannica.

³ Više u: Filip Kovačević, *Teoretičari klasične geopolitike*, CGO, Podgorica, 2014. str. 10.

⁴ U apstraktnom smislu geopolitika tradicionalno označava veze i uzročne odnose između političkih sila i geografskog prostora; u konkretnim terminima često se promatra kao tijelo koje testira specifične strateške propise temeljene na relativnoj važnosti kopnene i pomorske sile u svjetskoj povijesti. . . - Oyvind Osterud, *Upotrebe i zloupotrebe geopolitike*, Journal of Peace Research, br. 2, 1988, str. 191.

Raselov pristup je državu označavao kao živo biće koje, raste i kada dostigne svoj puni razvoj, propada. Da bi država živela i preživjela, ona mora da širi svoju teritoriju. Dok država raste, ona teži da zauzme neophodni *lebensraum* – životni prostor.⁵ Ova teorija je bila zloupotrijebljena u periodu nacizma.⁶ Mada je na Zapadu tada isticano da geopolitika ne mora po svojoj prirodi da ima nacističko usmjerenje, nego da je korisna i za demokratske države i njihove (skriveno) imperijalističke planove.⁷

Karl Haushofer je geopolitiku definisao kao nauku o zavisnosti političkih događaja od geografskog prostora. On je projektovao buduće globalno ustrojstvo, podijelivši svijet u tri cjeline, tj. pan-oblasti: pan-Amerika, kojom će dominirati SAD,⁸ pan-Evropa, kojom će dominirati Njemačka, pan-Azija, kojom će dominirati Japan. Anglo-američka škola geopolitike se odnosi na učenja o dominaciji kopnene ili o preimućtvu pomorske moći.⁹

Engleski geograf, Makinder je svojom teorijom *Heartlanda* iz 1904. godine, smatrao da u globalnom sukobu mora i kopna, prevlast ima kopno,

⁵ Lebensraum (nem.: *Lebensraum*, životni prostor) je pojam koji je označavao glavnu motivaciju za teritorijalne agresije koje je vršila Nacistička Nemačka. U svojoj knjizi *Majn kampf*, Adolf Hitler je detaljno opisao svoje viđenje da je njemačkom narodu potreban *lebensraum*, životni prostor - zemljište i sirovine za Veliku Nemačku - i da se to mora naći na Istoku. Ovi naumi su bili sprovedeni nacističkom politikom ubijanja, deportovanja germanizacije i porobljavanja slovenskih naroda, i kasnijim naseljavanjem teritorija *rasno čistim* njemačkim narodom. – više u: Götz Aly & Susanne Heim (2003). *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction*. Phoenix; The Russian Academy of Science Rossijskaia Akademiia nauk. *Liudskie poteri SSSR v period vtoroi mirovoi vojny: sbornik statei*. Sankt-Peterburg 1995 ISBN 5-86789-023-6; Helmut Heiber, *Der Generalplan Ost, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Volume 6, 1958.

⁶ O Hitlerovim planovima u Ukrajini više u: Džon Roberts, *Evropa 1880-1945*, Clio, Beograd 2002, str. 602-603.

⁷ Gearóid Ó. Tuathail, *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, London: Routledge, 1996, str. 154.

⁸ Veliki zagovornik stasavanja SAD-a kao globalne morske sile Alfred Tajer Mehena [Alfred Thayer Mahan] (1840-1914), je kroz analizu glavnih ideja svoje knjige „Uticaj pomorske moći na istoriju“, 1660-1783 iz 1889. godine uticao na imperijalističke pravce spoljne politike SAD. Mehen se zalagao ne samo i isključivo za vojnu okupaciju teritorija već i za uticaj ekonomskih i kulturnih faktora, na osnaživanje saveznika i slabljenje protivnika koji su danas poznati pod terminom „meka moć“ [soft power]. - Alfred Thayer Mahan, *The Influence of Sea-Power on History, 1660-1783*, (2004). Mehenu spočitavaju propagiranje globalne primjene tzv. strategije anakonde. To je ideja da je krajnji cilj američke politike (sprovedene kroz čitav niz međunarodnih organizacija, od kojih je najdominantnija NATO) da zaokruži, a zatim i dovede do političkog i ekonomskog kolapsa svoje antagoniste na evroazijskoj kopnenoj masi, a posebno Rusiju i Kinu. Važno je istaći da Mehen nije originalni kreator ovakvog strateškog pristupa već je to bio američki general Vinfred Skot [Winfred Scott] koji je Linkolnu predložio upravo „zaokruživanje“ otcjepljenih južnjačkih država kao način da se one nadvladaju. - “Anaconda Plan”, (<http://www.marinersmuseum.org/uss-monitor-center/anaconda-plan>) ; F. Kovačević, *Teoretičari klasične geopolitike*, str. 31.

⁹ К. Хаусхофер, *Континентальный блок: Берлин-Москва-Токио*, Геополитика: Хрестоматия, СПб: Питер, 2007.

tačnije države koje kontrolišu *Hartlend* (srce zemlje) - središnji dio evroazijskog kontinenta.¹⁰ Bio je posebno zabrinut zbog toga što se pod britanskom kontrolom ne nalazi teritorija koja, prema njegovom tumačenju istorijskih dešavanja, predstavlja taj pivot tj. tačku oslonca. Tu središnju tačku, osu oko koje se vrti svjetska istorija, Mekinder naziva Evroazija. Problem za Mekindera i za britanske imperijaliste je to što Evroaziju kontrolišu Rusija. Mekinder upozorava da udružene Rusija i Njemačka mogu preuzeti od Britanije primat globalnog hegemonu jer bi morska flota te dvije države svojim potencijalom lako mogla da nadvlada britansku.¹¹ Mekinder tvrdi da su evropske države pomorskim putem uradile ono što je na primjer Aleksandar Makedonski uradio kopnom. Zaobišle su, a zatim i okružile svoje protivnike, uzimajući pod svoju kontrolu ključne obalske tačke. Tako je nastala čuvena strategija „anakonde“ koju protivnici atlantističkih sila i dan danas vide kao fundamentalno usmjerenje angloameričkih geopolitičkih napora.¹²

„Središnja zemlja“ [Heartland], obuhvata područje Ukrajine, zapadne Rusije i Centralnu Evropu. *Heartland* je obuhvatao ukrajinske žitnice i ruske naftne izvore oko Kaspijskog jezera. Teorija *Heartlanda*, projektuje mogućnost nastanka ogromnog carstva/saveza kojem ne bi bilo neophodno koristiti obalni ili prekookeanski prevoz radi održavanja svoga vojno-industrijskog kompleksa, te takvo carstvo/savez, ne bi ni čitav ostatak svijeta udružen protiv njega mogao poraziti. On će artikulirati geopolitičku formulu koja još i danas predstavlja jednu od glavnih ideja vodilja atlantističke geopolitičke struje. „*Ko vlada Istočnom Evropom, zapovijeda Središnjom zemljom. Ko vlada Središnjom zemljom, zapovijeda Svjetskim ostrvom (Evroazija + Afrika). Ko vlada Svjetskim ostrvom, zapovijeda svijetom*“.¹³ Možda bi se i u ovom sukobu mogao vidjeti taj istorijski antagonistički dualizam: more pro-

¹⁰ Upravo je pomorska moć evropskih država omogućila da one steknu globalni primat nad državama Azije koje su bile i ostale uglavnom kopnene imperije - Halford Mackinder, „*The Geographical Pivot of History*“, *The Geographical Journal*, 28: 4 (1904), str. str. 433.

¹¹ Njegova najveća noćna mora je bila izgradnja željezničke pruge Berlin-Moskva-Bagdad-Persijski zaliv jer bi to direktno ugrozilo britanske monolope u Indijskom okeanu. Da se ta pruga ne izgradi bilo je potrebno zavaditi Njemačku i Rusiju što je Evropu uvelo u kataklizmu zvanu Prvi svjetski rat. - Хаусхофер, „Континентальный блок“, str. 92., F. Kovačević, *Teoretičari klasične geopolitike*, str. 20, 21.

¹² Pozivajući se na antičku (grčko-rimsku) istoriju, kao i na ideje američkog teoretičara geopolitike Alfreda T. Mehena, Mekinder tvrdio da je otkrio jedan univerzalno i transistorijski validan princip, a odnosi se na nepomirljivo sukobljavanje sila mora i sila kopna za svjetsku dominaciju. Mekinder je zainteresovan da odnos snaga u korist sila mora tj. britanske imperije aktuelan 1904. godine, takav ostane i ubuduće. - Halford Mackinder, *Democratic Ideals and Reality: A Study of the Politics of Reconstruction*, London: Constable and Company LTD, 1919, str. 67, Kovačević, *Teoretičari klasične geopolitike*, 23. Хаусхофер, „Континентальный блок“, str. 94-95

¹³ Halford Mackinder, *Democratic Ideals and Reality*, str. 194.

tiv kopna ili, savremenijim terminima rečeno: atlantisti protiv evroazijaca.¹⁴ Iako se ova teorija pojavila još prije Prvog svjetskog rata, razvoj geopolitičkih dešavanja u tom ratu nije je opovrgnuo. Ovu teoriju su nacisti tokom Trećeg Reicha smatrali skladnom sa svojom željom za nadziranjem Centralne Evrope i zauzimanjem Ukrajine, uz sloganom *Drang nach Osten*, ili „prodor na Istok”. Dolaskom Hladnog rata Mekinderova teorija je povratila određenu vjerodostojnost kada se umjesto oružanih sukoba - smatrao moćnijim politički uticaj nad nacijama, što je pak bila projekcija sile, samo drugim sredstvima.¹⁵

Britanija je imala najviše uspjeha i do početka XX vijeka uspjela je da stvori ogromnu imperiju gdje „sunce nikada ne zalazi“. Međutim, pojavili su se problemi održavanja globalne moći, posebno tokom (drugog) burskog rata koji je trajao od 1899. do 1902. godine. Bilo je jasno da će Britaniji biti potrebna pomoć neke jake i prostorno dobro pozicionirane zemlje saveznice. Mekinder je jedna od ključnih figura odgovornih za uspjeh uvezivanja tadašnje rastuće moći SAD u britansku orbitu i za kasniju „predaju“ imperijalne baklje američkim krugovima.¹⁶ Mekinder u svojim radovima sebi postavlja kao glavni zadatak to da odredi odakle i na koji način se može pojaviti najveća prijetnja za interese britanske imperije kako bi se britanska imperija mogla na vrijeme pripremiti i oduprijeti.¹⁷ Mekinder pominje sedam naroda za koje je potrebno obezbijediti stvaranje nezavisnih država (anglo-američkih protektorata) preko kojih bi se mogla permanentno nadzirati Središnja zemlja. Radi se o Poljacima, Bohemijancima (kako Mekinder nazira Čehe i Slovake), zatim Mađarima, Rumunima, Bugarima, Grcima i Južnim Slovenima.¹⁸ Neki američki geopolitički krugovi čak tvrde da Uzbekistan može igrati značajnu ulogu u okruživanju (i „gušenju“) Rusije tj. ulogu analognu

¹⁴ Ono što je pogodovalo jačanju uticaja Mekindera i njegovih teorija, je to da je on bio predstavnik vladajućeg mišljenja jedne globalne imperije, Britanske imperije, koja je koristila svoju moć, ne samo da kontroliše teritorije i granice, nego i intelektualni diskurs. Inače je slučaj da teoretičari dominantnih svjetskih sila hegemonizuju akademsko-naučni diskurs i predstavljaju svoje, jednostrane poglede na svijet kao univerzalna gledišta. Među sledbenicima Mekinderovih geopolitičkih zamisli mogu se ubrojiti ne samo dugogodišnji britanski premijer i državnik Vinston Čerčil [Winston Churchill] (inače, njegov lični prijatelj), već i Henri Kisindžer [Henry Kissinger] i Zbignjev Bžežinski [Zbigniew Brzezinski], dva imigranta iz centralne Evrope koji su bili u samom vrhu američke vlasti – više u: F. Kovačević, *Teoretičari klasične geopolitike*, str. 14, 18.

¹⁵ Ono što je donekle opovrglo vjerodostojnost ovog oblika geopolitike bio je uspon Japana - zemlje bez većih prirodnih resursa - Tuathail, Gearoid (2007) *Uvod u geopolitiku*. Zagreb, str. 317

¹⁶ Gerry Kearns, *Geopolitics and Empire: The Legacy of Halford Mackinder*, London: Oxford University Press, 2009, str. 67.

¹⁷ Halford Mackinder, “*The Geographical Pivot of History*”, *The Geographical Journal*, 28: 4 (1904), str. 421-437

¹⁸ Mekinder, *Democratic ideals*, str. 206.

onoj koju je Mekinder u svojoj knjizi „Demokratski ideali i stvarnost“ odredio državama Istočne Evrope.¹⁹

Mišljenju Halforda Makindera suprotstavljao se Nikolas Spajkman koji je smatrao da su periferne oblasti Evroazije - tzv. *Rimlend* vojnostrateški značajnije od Hartlanda i da kontrola nad tim oblastima obezbjeđuje svetsku dominaciju.²⁰ Za vrijeme Drugog svjetskog rata, američki časopisi poput „Life“, „New Republic“, „Readers Digest“, itd. postaju značajni akteri u oblikovanju javnog mnjenja u vezi shvatanja pojma geopolitike.²¹

Hegemonija angloameričkih krugova je posebno došla do izražaja u periodu poslije Prvog svjetskog rata, kao i poslije Hladnog rata, a većina argumenata kojom ovi krugovi (i danas) opravdavaju svoju moć i svoje aktivnosti (tzv. ideologija atlantizma) je prvi put javno izrečena u Mekindеровим člancima i knjigama. Mekinder još 1904. godine insistira na važnosti saradnje i dogovora između Britanije i SAD za podjelu sfera uticaja u Atlantskom okeanu, ali i u drugim regionima gdje se slabljenje britanske imperije već primjećuje. Međunarodni sistem zasnovan na dogovoru velikih sila na Jalti 1945. godine o podjeli sfera uticaja je donio Hladni rat i u njemu paradoksalna „pravila i izvjesnosti“, uz ravnotežu snaga i straha od nuklearnog rata, kontrolisane sukobe na periferiji, propagandno takmičenje sa oštrim ideološkim generalizacijama. U fokus javnosti geopolitika dolazi u periodu proklamovanja „sukoba civilizacija (Semuela Hantingtona) i „kraja istorije“ (Frensis Fukujame) 90-ih godina XX vijeka i trijumfalnih promovisanja „novog svjetskog poretka“. „Istorija nije završena, već je postala zgusnuta, njena putanja je neizvjesna“ upozorio je uticajni američki geopolitički strateg Zbignjev Bžežinski u svojoj knjizi „Van kontrole: globalni nered uoči 21 vijeka“.²² Teoretičari geopolitike tvrde da istorija posjeduje zakonitosti koje se ponavljaju iz epohe u epohu i da samo ona velika sila koja ih spozna na vrijeme i iskoristi za svoje interese može da osigura rast, razvoj i prosperi-

¹⁹ Zbog toga, oni snažno insistiraju na tome da se Uzbekistan uveže u NATO orbitu - Nick Megoran, „Revisiting the ‘Pivot’: The Influence of Halford Mackinder on the Analysis of Uzbekistan’s International Relations“, *The Geographical Journal*, 170 : 4, (2004), str. 347-358. Kovačević, str. 25.

²⁰ Na osnovu ovih stavova (čiji je zdušni zagovornik bio i Džordž Kenan, autor čuvenog «Dugog telegrama»), SAD su u hladnoratovskom periodu definisale «politiku obuzdavanja» (containment policy) socijalističkog bloka na obodnom području evroazijskog Rimlanda i to upravo formiranjem regionalnih bezbednosnih saveza. - Nebojša Vuković, *Logika Imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, Konras, Beograd, 2007.

²¹ „Life“ tako 1942. godine u jednom članku navodi da se geopolitika sastoji od „mračnih zavjera, zlobnih intriga i crne magije“ Gearóid Ó. Tuathail, *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, London: Routledge, 1996, str. 142.

²² Zbignjev Bžežinski, *Globalna previranja uoči 21. stoljeća*, Otvoreno učilište, Zagreb 1994.

tet. Klasičnu geopolitiku su koncipirali Evropljani za ostvarivanje pretežno evropocentričnih interesa.²³

3. Poluostrvo Krim kao geopolitički prostor

Značaj određenog prostora, bez obzira na njegovu veličinu, determiniši prije svega njegov strategijski položaj, bogatstvo resursima, specifičan historijsko-etnički ili religijski aspekt. Za predmet ovoga rada uzet je prostor poluostrva Krim, kao strateški prostor kompleksne historijske zaostavštine.

3.1. Kratak historijat

Poluostrvo Krim se nalazi u sjevernoj dijelu Crnog a uz zapadnu obalu Azovskog mora.²⁴ Zahvaljujući povoljnoj klimi i geografskom položaju, ovaj prostor je iz trgovačko-strateških razloga bio interesantan još u Antici. *Taurika* odnosno *Taurida* je ime upotrebljavano za Krim još od antičkog doba, a tokom historije naseljavali su ga razni narodi. Sadašnje ime najverovatnije potiče od imena malog historijskog grada koji se danas zove *Stari Krim*, a koji se nalazi na jugoistoku poluostrva, koji se prvi put pominje kao *Kirim* u doba mongolskih osvajanja tokom XIII vijeka. Smatra se, da je ime ovog grada nastalo kao iskvareni mongolski oblik imena naroda Kimerijci koji su živjeli na ovom prostoru.²⁵ U 12. vijeku p.n.e. poluostrvo Krim su naselili Kimerani, koje su potom Skiti istisnuli u 7. vijeku p. n. e., a potom ga naseljavaju Sarmati, Prvi grčki kolonisti su stigli na Krim u 8. i 7. vijeku p. n. e. Grčki kolonisti su naseljavali kolonije duž obale poluostrva koje se uključilo u Pontsko kraljevstvo.²⁶ U 4. vijeku Krim dolazi pod vizantijsku upravu, dok dijelove zauzimaju Bugari (4. vijek) i Hazari (7. vijek) Između 9. i 13. vijeka, na ovom području je postojala vizantijska Tema Herson. U 10. vijeku, istočni Krim postaje dio knježevine Tmutarakan, koja je bila u sastavu Kijevske Rusije. Godine 988. godine ruski knez Vladimir I Kijevski prihvata pravoslavno hrišćanstvo u gradu Hersonu, što je bila historijska prekretnica u razvoju Kijevske Rusije. 10. vijek obeležava i raseljavanje Hazara po ruskim stepama, a Krim potom naseljavaju Pečenezi. Godine 1239. Krim za-

²³ Međutim, Evropljani su na zemljinoj kugli manjina, a historija evropskog kolonijalizma u sebi sadrži toliki broj zločina, laži i ljudske patnje da je u pravu bio Gandi [Gandhi] koji je, kada su ga pitali što misli o evropskoj civilizaciji, odgovorio da bi to „*bila dobra ideja*“ (da civilizacija u Evropi postoji, prim. Aut) – više u Filip Kovačević, *Teoretičari klasične geopolitike*, str. 15-21

²⁴ Površine 27.000 km², što ga svrstava u rang površine Albanije ili dvije površine Crne Gore. (prim. Aut.).

²⁵ Encyclopædia Britannica

²⁶ *Stari svet* (1984), Mladinska knjiga, Ljubljana, str. 98-177; orig: „The Ancient World“ (1979), General Editor: Esmond Wright, The Hamlyn Publishing Group Limited;

uzimaju Mongoli pod Batu-kanom, a ovo područje potom postaje dio države Zlatne horde. Manji priobalni dijelovi Krima su se tada našli pod kontrolom Venecije i Đenove. U 14-15. vijeku je na dijelu Krima postojala Kneževina Teodoro, čiji je službeni jezik bio grčki, a u kojoj su živeli ostaci nekadašnjih stanovnika Krima - Grka, Gota, Alana, Bugara, itd. Godine 1441. se formira nezavisni Krimski kanat, koji već 1475. postaje vazal Osmanskog carstva. Južni dijelovi Krima tada nisu bili u sastavu vazalnog Krimskog kanata, već su direktno uključeni u Osmansko carstvo i organizovani kao Kefski ejalet. 1772.²⁷

3.2 Krimski rat

Zadivljujuća pobjeda Rusije nad Švedanima u bici kod Poltave (1709), skrenuta je pažnja tadašnjim dominantnim silama, na činjenicu, da je do tada daleka i "varvarska" Moskovska kneževina, namjeravala da igra značajnu ulogu u evropskim poslovima.²⁸ Preko dva vijeka Rusija se širila i prema jugu, prema Crnom moru gdje se luke ne smrzavaju za razliku od drugih dostupnih luka prema sjeveru.²⁹ To je dovelo Rusko Carstvo u sukob sa Osmanskom imperijom. Krimski kanat postaje ponovo nezavisan od Osmanskog carstva, što je bila posledica Rusko-turskih ratova iz 1768-1774. Nakon Rusko-turskog rata krajem 18. vijeka, Krim je 1774. po odredbama Kučuk-Kajnardžiskog mira postao vazal Ruskog Carstva.³⁰ Da bi 1783. godine, Ruska imperija anektira cio Krim, a 1784. se ovdje formira Tauridska oblast. Nakon toga, Krim 1796. ulazi u sastav Novorosijske gubernije, a potom se 1802. uspostavlja Tauridska gubernija. Krim po prvi put postaje dio ruske države nakon rusko-turskog rata 1768 – 1774. godine. U to vrijeme u Tavriji se grade dva grada-tvrđave Semfiropolj i Sevastopolj.³¹

²⁷ Pavle Miljukov, *Istorija Rusije*, Narodna kultura, Beograd 1939, str. 92, 443

²⁸ Pol Kenedi, *Uspon i pad velikih sila*, CID, Beograd 1999, str. 120.

²⁹ Figes, Orlando (2010). *Crimea: The Last Crusade*. London: Allen Lane, str. 11.

³⁰ Kučuk-Kajnardžijski mir sklopljen 21. VII. 1774. između Rusije i Osmanskoga Carstva u selu Kučuk-Kajnardži (danas Kajnardža u Bugarskoj). Tim mirom završen je Rusko-osmanski rat 1768–74., u kojem je osmanska vojska doživjela niz poraza. Mirom je Rusija dobila: tvrđavu Kinburn na ušću Dnjepra u Crno more, Kerč i Jenikale na Krimu, Kabardiniju, kao i slobodnu plovidbu za trgovačke brodove po Crnom moru i kroz moreuze (Bosfor i Dardanele) te po Dunavu. Tataři na Krimu i na Kubanu postali su nezavisni. Rusija je Moldaviju i Vlašku, koje je u ratu osvojila, vratila njihovim knezovima, uz klauzulu da ih ona pred Portom diplomatski zastupa. Rusiji je bilo priznato pravo da štiti hršćansku vjeru i njezine ustanove pred Osmanlijama, da drži diplomatskoga predstavnika pri Porti te da otvara trgovačke konzulate u Osmanskom Carstvu. – *Svet u ekspanziji* (1984), Mladinska knjiga, Ljubljana, str. 171; orig: „The Expanding World“ (1979), General Editor: Esmond Wright, The Hamlyn Publishing Group Limited.

³¹ Razvija se ribolov i industrija soli, vinogradarstvo. Krim je postao najpopularnija banja ruske aristokratije, Početkom 19. vijeka ostvo je činilo 1.400 sela i sedam gradova – više na: <http://rs.sputniknews.com/>

Time je u geopolitičkom smislu, Ruska carevina, izašla na “topla mora”, sa tendencijom prodora prema moreuzima i Sredozemlju. Popravivši na taj način svoj geopolitički položaj, iz periferne, stepske, više azijske zemlje, izlaskom na Baltik i na Crno More. Ugled je ojačan dominantnom pozicijom u Evropi poslije Napoleonovih ratova. Nakon Bečkog kongresa 1815. Rusija je kao članica Svete alijanse djelovala kao „policijac Evrope”. Presudno je pomogla vojnom intervencijom Austrijskim naporima da se uništi mađarska revolucija 1848., očekujući zahvalnost i odriježene ruke u sređivanju problema sa Osmanskim Carstvom.³² Britanija nije htjela tolerisati rusku dominaciju u osmanskim pitanjima i ekspanziju prema jugu, jer bi to bio izazov britanskoj ulozi u istočnom Sredozemlju.³³ U tom smislu Tejlor ističe da se «*Krimski rat vodio više radi Evrope nego radi istočnog pitanja; vodio se protiv Rusije, ne radi Turske..*»³⁴ Austrijanci su se također protivili ruskoj ekspanziji prema Balkanu te su stoga počeli isto gledati na Osmansko Carstvo kao na bedem prema daljem prodoru Rusa.

Krimski rat, u ruskoj historiografiji poznat i kao Istočni rat 1853.–1856. (ruski: *Восточная война, Vostochnaya Vojna*), predstavljao je sukob između Ruskog Carstva i zapadne alijanse koju su, pored Osmanskog Carstva, činili Francusko Carstvo, Ujedinjeno Kraljevstvo i Kraljevina Sardinija.³⁵ Na strani alijanse, protiv Ruske Carevine, raspoložene su se bile uključiti i Austrijsko carstvo, Švedska i Pruska. Iako je uzrok sukoba bio religijske prirode – preimućstvo pravoslavaca ili katolika u Svetoj zemlji, koju je tada kontrolisalo Osmansko Carstvo, glavni uzroci su propadanje Osmanskog Carstva i odbijanje Britanije i Francuske da se Rusija proširi prema jugu na račun Osmanlija. Rusija je izgubila rat a Osmanlije su stekli dvadesetogodišnji predah od ruskog pritiska na Balkanu. Dok je geopolitički značaj Ruske carevine, od dominantne kontinentalne sile, bio sveden na silu drugog reda.³⁶

Osmansko i Rusko Carstvo ušli su u rat u oktobru 1853., a Osmanlije su počele gubiti teritorije i trpjeti poraze zbog čega je ruska vojska stekla kontrolu nad velikom dijelom Crnoga mora. Britanci i Francuzi su poslali mornaricu da daju podršku Osmanlijama, pošto se Rusija spremala zauze-

³² Pol Kenedi, *Uspon i pad velikih sila*, CID, Podgorica 1999, str. 198-206.

³³ Seton-Watson, Hugh (1988), *The Russian Empire 1801–1917*, Oxford: Clarendon Press, str. 280-319.

³⁴ Tejlor ističe i da: „Niti Nikola I [Rusija] niti Napoleon III [Francuska] niti britanska vlada nisu mogli pobjeći od sukoba za prestiž jednom kada je pokrenut. Nikola je trebao poslušnu Tursku radi ruske sigurnosti; Napoleon je trebao uspjeh radi svog ugleda u državi; britanska vlada je trebala nezavisnu Osmansku carevinu radi sigurnosti istočnog Sredozemlja... Međusobni strah, a ne međusobna agresija, je uzrokovao Krimski rat » - J.P.Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi, Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, str. 61.

³⁵ Pavle Miljukov, *Istorija Rusije*, 607-612.

³⁶ Figes, Orlando *Crimea: The Last Crusade*. str. 415.

ti kneževine Vlašku i Moldaviju. Osmanski vojskovođa Omer-paša Latas je uspio postići nekoliko pobjeda na dunavskom bojištu. Ruska mornarica uništava Osmansku mornaricu kod Sinope. Što je Britancima i Francuzima postao *casus belli* za objavu rata Rusiji. 28.3. 1854., Nakon što je Rusija ignorisala anglo-francuski ultimatum o povlačenju iz dunavskih kneževina, britanski i francuski političari su joj i službeno objavili rat.³⁷

Rusko Carstvo je htjelo kontrolu nad Crnim morem, za što je bila ključna vojna luka u Sevastopolju, na Krimu. Francuska i Britanija su se uključile u rat u martu 1854. Boreći se sa ruskom vojskom da zauzmu luku Sevastopolj. Karakteristično za ovaj rat bilo je to što su smrti od bolesti daleko nadmašile smrtnost od samog ratovanja.³⁸

Rat se uglavnom vodio oko i na Krimu, ali su vojne kampanje zahvatile i istočnu Anadoliju, Kavkaz, Baltičko more, Tihi okean i Bijelo more. Britanska vojska je, naime, htjela raspršiti rusku koja je bila brojčano nadmoćna saveznicima tako što bi ju uključila u bitke sa mora na što više strana. Usprkos ruskom povlačenju iz kneževina, ratna histerija među britanskom i francuskom javnošću bila je takva da političari nisu htjeli završiti rat tako iznenadno. Lord Palmerston, britanski premijer je zauzeo čvrst stav: htio je proširiti rat, pokrenuti nemire u Ruskom Carstvu i trajno spriječiti rusku prijetnju Zapadu³⁹. Zanimljivo je istaći, da je tokom Krimskog rata, američko-rusko prijateljstvo ojačalo. Anglo-francusko savezništvo nije bilo samo usmjereno protiv Rusije, već i protiv SAD-a. U svojem govoru pred parlamentom, Lord Clarendon je jasno dao do znanja da Engleska i Francuska ne žele niti američki ekspanzionizam.⁴⁰

Krimski rat bio je jedan od prvih u kojem su korištene moderne tehnologije poput eksplozivnih čaura, mina, željeznice i telegrafa. Bio je također jedan od prvih ratova sa opsežno dokumentovanim izvještajima i ratnim fotografijama. Ovaj rat je postao simbol za logističke, medicinske i taktičke neuspjehe. Florens Nejtingel (Florence Nightingale), je stekla svjetsku slavu zbog pionirske upotrebe moderne medicinske njege i tretmana ranjenih, uz rad „crne Florans Najtingejl” Meri Sekol.⁴¹ Krimski rat je možda doveo i

³⁷ Lambert, Andrew (2011), *The Crimean War: British Grand Strategy Against Russia, 1853–56*, Ashgate, str. 94, 97.; Bartlett, Christopher John (1993), *Defence and Diplomacy: Britain and the Great Powers, 1815–1914*, Manchester UP, str. 51, 52.

³⁸ Gorizontov, Leonid. (2012), „The Crimean War as a Test of Russia’s Imperial Durability”, *Russian Studies in History* 51 (1), str. 65-94.

³⁹ Leonard, Dick (2013), *The Great Rivalry: Gladstone and Disraeli*, London: I.B. Tauris, str. 98.

⁴⁰ Houston, Natalie M. (2001), *Reading the Victorian Souvenir: Sonnets and Photographs of the Crimean War*, *The Yale Journal of Criticism*, str. 353 -383.

⁴¹ Royle, Trevor (2000), *Crimea: The Great Crimean War, 1854–1856*, Palgrave Macmillan, str. 4. Attewell, Alex (1998), *Florence Nightingale (1820–1910)*, str. 151-166.

do smrti milion ljudi, čime je držao neslavni rekord po broju ogromnih žrtava sve do Prvog svjetskog rata. Jack S. Levy smatra Napoleonove ratove i Krimski rat ranim primjerom totalnog rata u ljudskoj istoriji.⁴² Krimski rat izazvao je masovni egzodus krimskih Tatara koji su utočište potražili u Otomanskoj imperiji zbog čega je broj stanovnika poluostrva naglo opao. Ovi emigranti su činili između 15 i 23 % ukupnog stanovništva Krima. Rusija je to iskoristila kako bi slovenizovala „Novu Rusiju”.⁴³

Nakon pada Sevastopolja, Rusija se našla izolovana i u teškoj perspektivi, te je stoga potpisan mir Parizu u martu 1856. Rezultat rata je, da je Crno more postalo neutralno od naoružanih brodova. Rusija nije smjela više imati ratnih brodova na tom području.⁴⁴ Pariski ugovor bio je na snazi do 1871. kada je Francuska poražena u francusko-pruskom ratu. Dok su se Prusija i druge njemačke države ujedinile i formirale moćno Njemačko carstvo, rusko miješanje u unutrašnje poslove Osmanskog carstva ni na koji način nije ugrožavalo francuske interese, Francuska je nakon uspostavljanja republike promenila odnos prema Rusiji. Ohrabrena ovakvim francuskim stavom i uz podršku njemačkog ministra Bizmarka, Rusija je proglasila klauzulu o Crnom moru nevažećom.⁴⁵ Pošto Velika Britanija nije mogla sama da silom obezbijedi poštovanje ove klauzule Rusija je ponovo formirala Crnomorsku flotu. Iako je Rusija kažnjena Pariskim mirom, dugoročno je najviše izgubila Austrijska carevina, mada nije aktivno učestvovala u sukobu. Napuštanjem savezništva sa Rusijom, Austrija je bila diplomatski izolovana nakon rata, što je kasnije dovelo do njenog poraza 1866. u austrijsko-pruskom ratu i gubljenja uticaja. Francuska je postala neprijateljska prema ujedinjenoj Njemačkoj te je ušla u savezništvo sa Rusijom, koja je pak nastavila ekspanzionističke tendencije kada se takmičila sa Austro-Ugarskom za uticaj na Balkanu na račun Osmanskog Carstva, čime su postavljeni temelji za događaje koji će dovesti do I. svjetskog rata.

4. Novi multipolarni svijet – Krim 2014. godine

Nakon Ruskog građanskog rata i nekoliko smjenjivanja na vlasti između „crvenih” i „bijelih”, 1921. uspostavljena je Autonomna Krimski Sovjetska Socijalistička Republika koja je ušla u sastav Ruske SFSR. Krim je dobio autonomiju zbog naklonjenosti komunističke vlasti tatarskom stanovništvu.⁴⁶ Do 1944. Krim je bilo rusko-tatarsko područje. Nijemci su ga zauze-

⁴² Edgerton, Robert (2007), *Death or Glory*, str. 5

⁴³ Levy, Jack S. (1985), *Theories of General War*, Princeton University, str. 344-374.

⁴⁴ Baumgart, Winfried (1999), *The Crimean War, 1853-1856*, Arnold, str. 212.

⁴⁵ *Savremeni svet* (1984), Mladinska knjiga, Ljubljana, str. 42; orig: „The Modern World” (1979), General Editor: Esmond Wright, The Hamlyn Publishing Group Limited.

⁴⁶ Andrej Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, CID, Podgorica 1998, str. 254-269.

li dva puta, u Prvom svjetskom ratu 1918. i u Drugom svjetskom ratu 1941.-1944. U vrijeme Drugog svjetskog rata bio je pod okupacijom. Tataari su široko saradivali sa okupatorskim snagama, pa su pali u nemilost poslijeratne vlasti. Režim Josifa Staljina je 1944. deportovao Krimске Tatare na istok SSSR-a.⁴⁷ Poslije Drugog svjetskog rata vrše se masovne deportacije Tatara, Bugara i Jermena sa poluostrva Krim, a 1945. godine se u sastavu sovjetske Rusije formira Krimска oblast. Da bi 19. februara 1954. Nikita Hruščov na 300. godišnjicu *Perejaslavskog sporazuma*⁴⁸ odvojio Krim od sovjetske Rusije i pripojio ga sovjetskoj republici Ukrajini.⁴⁹

U odmaralištu Jalta na Krimu pred kraj Drugog svjetskog rata u februaru 1945. održana je saveznička konferencija na kojoj su Frenklin Ruzvelt u ime SAD, Vinston Čerčil iz Velike Britanije i Josif Staljin u ime SSSR dogovorili podjelu Evrope na interesne zone i time pripremili teren za Hladni rat narednih decenija. Uspion tadašnjeg Sovjetskog Saveza kao da je potvrdio Mekinderova geopolitička predskazanja (ali i drugih autora), da će džinovска vojna sila kontrolisati evroazijsko središte. Te da će biti neophodno da joj se u daljoj ekspanziji suprostave velike pomorske države.⁵⁰

Prvi rukovodilac NATO-a, Lord Ismej je izjavio: „Cilj formiranja NATO-a je držati SAD u Evropi, Rusiju van nje, a Njemačku dolje“ (*“Keep the Americans in, the Russians out and the Germans down”*).⁵¹ Sovjetski Savez je u martu 1954. godine poslao zvanični dopis vladama Velike Britanije, SAD i Francuske. SSSR se obratio vlastima zapadnih država s predlogom o stvaranju sistema kolektivne bezbjednosti u Evropi, zaključivanju Opšteevropskog dogovora o kolektivnoj bezbednosti u Evropi i mogućem stupanju SSSR u NATO. U maju iste godine Velika Britanija, SAD i Francuska odgovaraju SSSR odbijanjem, nazvavši ga „nerealnim predlogom“. Tada SSSR donosi odluku o stvaranju strukture koja bi bila odgovor na ekspanziju NA-

⁴⁷ Jurij Girenko: Odvajanje „ruskih“ regija od Ukrajine? Ruski vjesnik, 24. februar 2014, I Igor Rozin: 5 pitanja o Krimu. Ruski vjesnik, 4. Oktobar 2014. <http://hr.rbth.com/>

⁴⁸ *Perejaslavski sporazum* je naziv za ugovor koji su potpisali predstavnici kozačke vojske i ruskog cara 18. januara (8. januara po starom kalendaru) 1654. Tim sporazumom je Ukrajina podpala pod rusku vlast, a bio je i uzrok za izbivanje Rusko-poljskog rata (1654. - 1667.) Kozacima je dat veliki stepen autonomije. Ali, ujedinjenje Ukrajine sa Rusijom nije bilo prihvatljivo Poljsko Litvanskoj Uniji, koja je tradicionalno imala aspiracija na taj prostor, pa je ubrzo nakon toga izbio Rusko-poljski rat (Trinaestgodišnji rat), koji je završio *Andrusovskim primirjem* i podjelom Ukrajine između Poljske i Rusije. - *Pereyaslav Agreement*” Encyclopædia Britannica., Pereiaslav Treaty of 1654 na portalu Canadian Institute of Ukrainian Studies- <http://www.encyclopediaofukraine.com/>.

⁴⁹ Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica 2000, str. 184-187.

⁵⁰ Pol Kenedi, *Uspion i pad velikih sila*, CID, Podgorica 1999, str. 410. Erik Hobzbaum, *Interesantna vremena*, CID, Podgorica 2005, str. 165-184

⁵¹ <http://www.nato.int/>; Who Needs NATO? <http://www.nytimes.com/> - 15.6.2011.

TO-a i 14. maja 1955. godine potpisuju sporazum o stvaranju Organizacije Varšavskog ugovora.⁵²

Dio Krimskih Tatara se vratio na poluostrvo Krim nakon osamostaljenja Ukrajine 1991., pa je njihov broj dosegao oko 250.000. Tatari su se približili ukrajinskim ultra-nacionalistima, jer su oboje dijelili neprijateljstvo prema ruskom nacionalizmu.⁵³ Na inicijativu ukrajinskog predsjednika Leonida Kučme 1995. Ukrajinski parlament ukinuo je krimski ustav i instituciju predsjednika Krima. Time je oštrica krimskog separatizma privremeno slomljena i Krim je doveden pod kontrolu za određeni period. Poluostrvo Krim, politički je podijeljeno na dva subjekta, Republiku Krim i grad sa federalnim statusom Sevastopolj (oba subjekta su dio Krimskog federalnog okruga). Do marta 2014. godine, područje Krima je bilo u sastavu Ukrajine, ali su poslanici u parlamentu Autonomne Republike Krim deklaracijom o nezavisnosti Krima 11. marta 2014. proglasili nezavisnost od Ukrajine (u čemu su učestvovali i predstavnici grada Sevastopolja), dok su na referendumu koji je održan 16. marta 2014, stanovnici Krima glasali za pripajanje Krima Rusiji. 17. marta 2014. godine, Vrhovni sovjet Krima usvojio je rezoluciju o nezavisnosti od Ukrajine i obratio se Rusiji za prijem Republike Krim u sastav Ruske Federacije, da bi 18. marta 2014. Republika Krim ušla u sastav Ruske Federacije, na osnovu sporazuma koji su potpisali ruski predsjednik Vladimir Putin i krimski lideri. Grad Sevastopolj je istog dana takođe postao dio Ruske federacije, kao grad sa federalnim statusom.⁵⁴ Prozapadni režim u Kijevu Krim smatra dijelom svoje teritorije i ne priznaje njegovo pripajanje Rusiji. Prema zvaničnom popisu stanovništva u Ukrajini iz 2001. godine, u Autonomnoj Republici Krim je živelo 2.024.056 stanovnika. Posljednje nezvanične procjene iz 2013. godine ukazuju da na ovom području danas živi 1.967.119 stanovnika. Etnički sastav Krima je ostao relativno nepromijenjen tokom novije istorije. Većinu stanovništva ovog područja od 58,5% čine etnički Rusi (jednim delom doseljeni nakon Drugog svetskog rata), a potom slijede Ukrajinci sa 24,3%, Krimski Tatari sa 12,1%, Bjelorusi sa 1,4% i Jermeni sa 1,1% (podaci za teritoriju Republike Krim odnosno bivše Autonomne Republike Krim bez Sevastopolja). U Sevastopolju Rusi čine 72% stanovništva.⁵⁵

Povratak poluostrva Krima Rusiji i dešavanja u Ukrajini označile su eru pogoršanja međunarodnih odnosa sa tendencijom novog Hladnog rata.

⁵² "Rusija i NATO – maratonska partija šaha", <http://www.novosti.rs/>, 31.3.2015.. sputniknews.com

⁵³ Anders Åslund: *How Ukraine Became a Market Economy and Democracy*. Peterson Institute, Washington, 2009, str. 57.

⁵⁴ <http://www.rt.com/news/crimea-parliament-independence-ukraine-086/>

⁵⁵ <http://www.rt.com/business/crimea-economy-referendum-results-102/>

Ruskoj federaciji su uvedene ekonomske i političke sankcije. U posthladnoratovskom međunarodnom poretku SAD su diktirale pravila igre putem institucija i organizacija kao što su Međunarodni monetarni fond (MMF), Svjetska banka, Svjetska trgovinska organizacija (STO), NATO i G8. Druge zemlje uglavnom su željele da postanu dio tog sistema, prihvatajući američku premoć i dominaciju američkih vrijednosti, kao što su slobodno tržište i demokratija. Moskva je zatražila prijem u STO, ušla u G8 i saradivala s Atlantskom alijansom kao partnerska zemlja. Sve dok 2008. nije podržala nezavisnost gruzijskih oblasti Abhazije i Južne Osetije i tako uništila nade za širenje NATO-a na Gruziju. Vojno-politički blok NATO, formiran radi „ograničavanja“ SSSR, od početka 90-ih godina dosledno se pomjera ka granici Ruske Federacije, ignorišući njene geopolitičke interese. Poslije pada komunizma nestale su ideološke razmirice između Rusije i SAD, ali nije iščezlo rivalstvo koje nema nikakve veze s ideologijama već s geostrateškim nadmudrivanjem za interesne sfere i dominaciju. Frensis Fukujama je pretpostavljao da je posle pada Berlinskog zida i poraza SSSR i njegove komunističke ideologije došao „kraj istorije”, odnosno poslednji stupanj razvoja društava, u kojem gotovo sve tačke na planeti prihvataju demokratiju, slobodno tržište, kapitalizam i ljudska prava. Uprkos obećanjima datim Mihailu Gorbačovu⁵⁶, NATO se nakon ere Hladnog rata proširio na Istok, uključujući u svoj sastav i neke od bivših sovjetskih republika. Tako je ušao u prostor koji Rusija smatra ‘zonom svojih zaštićenih interesa’.⁵⁷

Međutim, sad se manje govori o globalizaciji koja ujedinjuje planetu a više o novom hladnom ratu između Zapada i Rusije, a možda i drugih, novih

⁵⁶ Vidjeti u L. Čehulić, *Euroatlantizam*, Zagreb, 2002, str. 162. Januara 1990. godine, ministar inostranih poslova Zapadne Njemačke Hans-Ditrih Genšer javno je saopštio da nakon ujedinjavanja Nemačke „neće biti širenja NATO na Istok”. Šef Stejt departmenta Džejms Bejker rekao je Eduardu Ševardnadzeu da se NATO „neće pomjerati na istok”, a zatim je uvjeravao i Mihaila Gorbačova da „NATO neće širiti svoje trenutne granice na istok”. Po otkrivenim tajnim stenogramima Stejt departmenta, najkonkretnije izjave su stigle 9. februara 1991. godine na sastanku Ševardnadzea i Bejkera. Šef Stejt departmenta SAD obećao je „gvozdena garancije da se jurisdikcija NATO-a i sila Alijanse neće pomjerati na Istok”. U okviru svoje posjete, kancelar Zapadne Njemačke Helmut Kol izašao je sa sličnom izjavom u Moskvi. - O tome 2014. godine, između ostalog, u listu „*Forin affairs*” piše Džoša Šifrinson, politikolog sa Teksaškog međunarodnog univerziteta: “*Rusija i NATO – maratonska partija šaha*”, <http://www.novosti.rs/>, 31.3.2015.. sputniknews.com

⁵⁷ Vidjeti više o ovoj temi u: M. Filimonović, „Spoljna politika Ruske federacije – Putinoва strategija i međunarodne okolnosti”, Beograd, 2010; takođe i: “Širenje NATO-a izaziva zabrinutost Rusije”, izjavio je ruski premijer Vladimir Putin na pres konferenciji poslije susreta sa švedskim premijerom Fredrikom Rejnfeltom u Stokholmu. “Približavanja te alijanse našim granicama nesumnjivo izaziva zabrinutost Ruske Federacije”, precizirao je Putin, a prenijela je agencija Itar-Tas. Ruski premijer je ukazao da “svaka zemlja prilikom približavanja vojne infrastrukture svojim granicama treba da reaguje na odgovarajući način” – 27. april 2011.

sila, poput Kine, Irana i Indije. Novi vid geopolitike, u formi geoekonomije, izvoza kapitala, investicija, slobodne trgovine, predstavlja polje za nove širenja političkih interesa. Ruska federacija nastoji da povrati svoj uticaj na raznim tačkama planete i kroz vidove ekonomskih i političkih integracija i saveza poput ZND (Zajednice Nezavisnih Država) ili BRIKS (ekonomskog povezivanja: Brazil-Rusija-Indija-Kina-JužnaAfrika), u epohi koja se često naziva „postameričkom“.⁵⁸

SAD i EU podržale su smjenu Janukoviča i dolazak nove prozapadne vlade koja je obećala Ukrajinu u EU i NATO. Na istoku zemlje, s prevladavajućim proruskim stanovništvom dignuta je oružana pobuna, zbog koje je Ukrajina postala žarište, nestabilna zemlja i, kao takva, teško zamisliva članica zapadnih organizacija. Rusija je podrškom pobunjenicima i aneksijom Krima željela da poruči NATO-u da ne može da se useli u njeno dvorište i sasvim je opkoli, strategijom « anakonde ». Upravo je to najveći izazov za SAD i Sjevernoatlantski savez, koji dosad nije morao da brine kada se širio na bivše sovjetske republike i članice nekadašnjeg istočnog bloka, iako se i tada opasno približavao granicama Rusije. Osim toga, Moskva je uspjela da održi svog saveznika Bašara el Asada na mjestu predsjednika Sirije i spriječi gotovo spremnu američku vojnu akciju protiv njega. Vjeruje se da je Moskva spriječila i napad Zapada na njoj blizak Iran, zalažući se za međunarodne pregovore s Teheranom o smanjivanju njegovog nuklearnog programa.⁵⁹ Dirigovana promjena vlasti u Ukrajini je pokrenula događaje koji su se tamo desili. Viktorija Nuland, pomoćnica Američkog državnog sekretara Džona Kerija je izjavila da su SAD potrošile pet milijardi dolara da organizuje događaje u Ukrajini.⁶⁰ Naravno, u politici se ništa ne dešava « slučajno » ni « spontano », a iako se dogodi – to je unaprijed već dogovoreno, poput “Arapskih proleća”.

Hladni rat očigledno nije u potpunosti okončan, tako da na nekadašnje neprijatelje iz “gvozdene zavjese” u Vašingtonu nisu gledali kao na potencijalne partnere. Naprotiv, nastavili su da Rusiju, kao naslednicu SSSR-a, tretiraju istim hladnoratovskim aršinima, dok su države socijalističkog lagersa jednostavno potčinili svojim interesima. Ovo je danas najuočljivije u Poljskoj i baltičkim zemljama. Nakon raspada Sovjetskog Saveza (1991) i kompletnog socijalističkog bloka u Evropi, monopolarna dominacija koju su na ruševinama tog i takvog svijeta izgradile SAD i njihovi saveznici, pokazala se ipak kao – kratkovječna pobjeda. Zaglibljeni su u brojne intervencije po

⁵⁸ Svijet postepeno ulazi u novu epohu koja je već nazvana “postameričkom”, kako ističe rukovodilac Centra za istočna istraživanja diplomatske akademije MIP Andrej Volodin. (više o ovome na: <http://serbian.ruvr.ru/2011/09/12/56037203.html>).

⁵⁹ „Da li je došao kraj hegemonije SAD? », Politika, 7.9.2014

⁶⁰ <http://www.novosti.rs/>

svijetu, od Afganistana, preko Iraka, Libije i dr., sa ogromnim državnim dugom i tendencijom da druge sile jačaju i traže svoje mjesto na globalnoj pozornici. Ekonomsko jačanje zemalja BRIKS-a, respektabilna vojna moć Rusije i Kine, socijalni haos i izbjegličke krize nastale nakon Zapadnog uplitanja – imaju tendenciju smanjenja globalne moći Zapada. Nesumljivo je da će ta moć biti znatna i u narednom period, ali će se u obzir morati uzimati interesi i drugih geopolitičkih igrača. U Moskvi su se kasno prilagodili na ovakav agresivni prodor Zapada 90-tih godina XX vijeka. I tek dolaskom Vladimira Putina na čelo Rusije počeli su da učvršćuju svoju sferu interesa. Vašington je odgovorio oprobanim receptom – metodama koje je koristio i na Balkanu. Na tom putu zatekla se i Ukrajina, kao polje sukobljenih interesa.⁶¹

Naučivši proteklih decenija Zapadne tehnike i stil medijske borbe, Moskva se tokom Ukrajinske krize i Krimskog pitanja pokazala superiornija u ovom hibridnom ratu. Iako je očigledno da ni Zapad u hibridnom ratu sa Rusijom ne zaostaje, bar kad se pogleda vještačko obaranje cijene nafte i gasa, obaranje vrijednosti rublje u Rusiji – NATO sve otvorenije priznaje da je Rusija pokazala da umije da vodi „hibridni rat“, kako tvrdi zamjenik komandanta NATO snaga u Evropi general Edrijan Bredšou.⁶² Kriza u Ukrajini ubrizgala je novu dozu adrenalina u NATO i pružila mu novo opravdanje postojanja.

Sarkozi, bivši predsjednik Francuske, naglasio je da niko ne može da okrivljuje Krim za otopljanje od Ukrajine i pripajanje Rusiji, što je zaštitilo stanovništvo koje govori ruski jezik. Slično mišljenje dijeli i japanski premijer Hatojama, koji je posjetio Krim.⁶³ Naravno da ovakve i slične izjave Rusi vješto koriste u propagandne svrhe kroz medijski rat. Džordž Fridman, šef obaveštajno-analitičke agencije „Stratfor“ ističe da su SAD u posljednjih 100 godina vodili vrlo doslednu spoljnu politiku, čiji je glavni cilj - ne dozvoliti nijednoj sili da stekne suviše veliku vlast u Evropi. Treba reći da su SAD uvijek smatrale da najveća opasnost prijeti od potencijalnog saveza Rusije i Nemačke.⁶⁴

⁶¹ „Zaglavljani u Hladnom ratu“, „Politika“, 16.12.2014.

⁶² Na optužbe da Moskva vodi hibridni rat reagovao je i stalni predstavnik Rusije u NATO-u Aleksandar Gruško, koji je istakao da NATO ima dugu istoriju „hibridnih operacija“, a kao primjere je naveo operacije u bivšoj Jugoslaviji i Libiji: „*Bili smo svedoci vrlo dobro poznatih znakova vojnih ucjena, tajnih intervencija, snabdijevanja oružjem i diplomatskog licemjerja, manipulacije masovnim medijima i eksplicitnog širenja dezinformacija u bivšoj Jugoslaviji i Libiji 2011.*”- „Hibridni rat i Rusija“, Politika, 22.03.2015.

⁶³ <http://rs-lat.sputniknews.com/>, 16.03.2015.

⁶⁴ To bi bio savez njemačkih tehnologija i kapitala sa ruskim prirodnim i ljudskim resursima. Evropljani se veoma ponose što su se tobože oslobodili ratova i već pola vijeka žive u svijetu stabilnosti i blagostanja. Međutim, Evropa je sve do početka 1990-ih u suštini bila okupirana od strane SSSR-a i SAD. Zatim se desila Jugoslavija, a zatim Kavkaz. Na evropskom kontinentu nikada nije zaista vladao mir - Džordž Fridman, šef obaveštajno-analitič-

Očigledno da teorije Heartlanda, Rimlanda i libensrauma nisu zaboravljene i da su i dalje aktuelne. Na primjeru jednog, relativno malog ali stratejski bitnog prostora, kakvo je Krim, preko koga se prelamaju geopolitički interesi velikih sila, pokušao sam ukazati na varijabilnost oblika sukoba, ali i na konstantnost određenih politika i strategija.

Radenko ŠĆEKIĆ

IN THE FOCUS OF HISTORY AND GEOPOLITICS
- *THE PENINSULA OF CRIMEA (1774 – 2014)*

Summary

In contemporary political discourse, geopolitics is often synonymous with international, „high” politics and analyzes the complex relationships between history, politics and geography. Theorists of geopolitics argue that history has principles that are repeated from epoch to epoch, and that only the great power that recognizes them on time and uses them for its own interests can ensure growth, development and prosperity. For the case of this study has taken area of Crimean peninsula, as a strategic region with complex historical legacy. For the purposes of this study, from a number of theorists of geopolitics, it has been distinguished several strategies that have been implemented in practice and touch the topic - Crimean Peninsula. Theories of Ratzell, Mackinder and Haushofer are in a greater or lesser extent implemented or are still up-to-date for the broader area that is the subject of this paper. Return of Crimean peninsula to Russia and events in Ukraine marked the era of deterioration of international relations with the tendency of a new Cold War. It is obvious that the theories of the Heartland, Rimland and Lebensrauma are not forgotten and they are still current. Radenko Scekić.

ke agencije „Stratfor“.- “Potencijalni savez Rusije i Njemačke najveća opasnost za SAD”, 20.12.201. <http://ruskarec.ru/>

Željko RUTOVIĆ*

ISTORIJAT RAZVOJA ŠTAMPE I MEDIJSKE POLITIKE U CRNOJ GORI

ABSTRACT: *This paper attempts, through the theoretical prism, to emphasize the process of building media pluralism in Montenegro, mostly from the perspective of public policy, legislation and institutional framework in the past two decades. Since the second half of the 90s of the twentieth century, there has been a trend towards the establishment of new media entities, predominantly focused to the political sphere. The emergence of several media players on the media scene, often with clear conflict between political and programmatic positions, the turbulent political events, learning media professionalism and ethics, on the other hand, in the context of the European legal framework, required the implementation of high standards of respect for freedom of expression and the necessity of self-regulatory principles.*

KEY WORDS: *Montenegro, the media, and the media, media history, legislation.*

1. Uvod - istorijski presjek nastanka i razvoja medija

Medijem¹ se označava sredstvo komunikacije koje obezbjeđuje širenje poruka od pošiljaoca do primaoca. Medij, dakle ima funkciju posrednika, prenosioca poruka i informacija. Za Maršala Meklauna „medij je poruka, jer

* Autor je direktor Direktorata za medije Ministarstva kulture Crne Gore i doktorand na Filozofskom fakultetu UCG.

¹ Termin medij izveden je od latinske riječi *medijum* koja ima nekoliko značenja: 1. ono što se nalazi u sredini ili što predstavlja sredinu – srednji put. 2. sredina, posrednik, ono kroz šta se dejstvo prenosi – M. Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd, 1980, str. 545. Mediji, prema N. Čomskom, imaju presudnu ulogu i u sistemu indoktrinacije, zajedno sa obrazovnim ustanovama, fakultetima i sl., počevši od najranijih dana, od samog obdaništa - Vesna Zuber, *De/monopolizacija medija u R. Srpskoj*, Besjeda, B. Luka, 2005, str. 7.

način na koji nešto saopštavamo određuje značenje onoga što saopštavamo“ (M. Tadić, 2002:160). Masovni mediji se takođe definišu i kao masovna komunikacija, a njenu definiciju dao je Michael Kunczik: “*Pod masovnom komunikacijom razumijevaju se svi komunikacijski oblici kod kojih se informacije javno prenose tehničkim distribucijskim sredstvima (medijima) ...*”.² Masovni mediji su tehnička sredstva sa velikim mogućnostima širenja poruka ogromnom broju primalaca i igraju veoma važnu ulogu u procesima političkog komuniciranja. Oni su najvažniji posrednik između javnosti i političkih subjekata, iako postoje i drugi posrednici, mediji su nesumnjivo najsveobuhvatniji. Usmeni mediji, usmeni vid komunikacije, je nastao još od davnina. To su u početku bili neartikulirani zvuci kojima se upozoravalo na opasnost od divljih životinja, susjednih plemena, prirodne nepogode i slično. Kasnije se komunikacija razvijala preko simbola bez kojih se smatra da ne bi moglo doći do nastanka novih oblika komunikacije. Pronalaskom prvog pisma, prelazi se sa usmenog na pisanu komunikaciju. U različitim razdobljima ljudi su tražili najodgovarajuće sredstvo za pisanje i iznošenje svojih ideja. Egipćani su kao materijal na kojem bi mogli da ostavljaju i sačuvaju svoja izlaganja koristili materijal koji se dobijao od biljke papirus. U Grčkoj i Rimu su se upotrebljavale drvene ploče premazane voskom. Kao veoma rasprostranjen materijal pominje se i pergament, koji se koristio sve do šesnaestog vijeka. Smatra se da je hartija nastala u Kini u sto petoj godini nove ere. Tek u osmom vijeku Arapi šire i usavršavaju ovu tehniku pravljenja hartije, da bi na prostorima Evrope dospjela nakon dva vijeka. Sa ovom metodom javljaju se i prve novine u VII vijeku u Pekingu. Novine s dvora dinastije Tang, ali nijesu izlazile redovno. Dinastija Sung (960-1279) pretvara ih u redovno izdanje pod nazivom Di Bao (Izveštaj iz palate).³ U Evropi, nije tako brzo kao u Kini, došlo do pojave štampe, ali postoje primjeri novinarstva *ante litteram*. Ono se javlja u Rimu, koje je za razliku od Grčke koja je praktikovala usmeno prenošenje, počela sa izdavanjem *acta diurna*. To su bile novine koje su označavala aktuelne vijesti u Rimskom carstvu.⁴ U vrijeme Julija Cezara, pokrećući se i javne novine, *Acta diurna* (dnevni izvještaj) 59. godine p.n.e. Objavljivale su u početku vijesti i odluke sa sjednica Senata, a potom ratne izvještaje ili govore vodećih političara, dobijajući vremenom i širi društveni karakter, jer su „umnožavane i distribuirane po kućama uglednih građana“ (A. Sturminger, 1960:82). Naravno, sa gledišta današnjih tiraža one su imale karakter grupnog komuniciranja, kako ističe Z Jevtović: “...*ali pošto medijsku pojavu treba proučavati u koordinatama vremena u kojem je nastala,*

² Stjepan Malović, *Osnovi novinarstva*, Golden marketing, Zagreb, 2004, str. 11

³ Više u: *Stari svet* (1984), Mladinska knjiga, Ljubljana, str. 294-298; orig: „The Ancient World“ (1979), General Editor: Esmond Wright, The Hamlyn Publishing Group Limited;

⁴ Đovani Gocini, *Istorija novinarstva*, Clio, Beograd, 2001, str. 26.

možemo konstatovati da je značaj ovog medija za dalje konstituisanje javnog mnjenja izuzetan“. (2003:53)

Pojava štamparije u Evropi vezuje se za Johana Gutenberga, koji je porijeklom iz Majнца. Godine 1455. izašlo je prvo izdanje Biblije na latinskom jeziku koje se sastojalo iz dva toma.⁵ Važnost medija koju oni danas imaju u brzini prenosa informacija je neosporna, naročito ako se uporedi sa informisanošću u proteklim vijekovima. Tako je vijest o smrti cara Svetog rimskog carstva Fridriha Barbarose u 12. vijeku je putovala od Male Azije do Njemačke 4 mjeseca, a kada je počinjao razvoj štampe u Americi (Boston, 1704), vijesti su objavljivane “tek” sa dva mjeseca zakašnjenja, dok su prve ruske novine (Vjedomosti, 1702.) u vrijeme Petra Velikog imale tiraž od cijelih 300 primjeraka⁶ a “preko 2000 britanskih i američkih vojnika poginulo je 1815. godine u međusobnom ratu kod Nju Orleansa, jer je vijest o potpisanom primirju u Briselu do njih putovala 16 dana”⁷ Zemljotres u Lisabonu 1755. je dramatičan primjer kako je razvoj sredstava komunikacija izmijenio način i brzinu širenja vijesti. O ovom zemljotresu u kojem je stradalo preko 60 000 ljudi i koji se smatra jednim od najačih do sada poznatih u dosadašnjoj istoriji, trebalo je nakoliko mjeseci da se vijesti o njemu rašire po Evropi i dopru do američkih kolonija. Kada su vijesti najzad stigle u luke Bostona i Njujorka, tadašnja štampa ih je samo usputno i kratko spomenula. Da se kojim slučajem nešto slično danas dogodi, vijesti bi bile poslate gotovo brzinom svjetlosti i za nekoliko minuta događaj bi bio praćen na radiju i televiziji. Video snimci počeli bi da se emituju na TV, uz brojne glasine i promjenljivi broj žrtava.⁸

2. Razvoj štampe i medija na prostoru Crne Gore

Još od vremena monarhija, na dvorovima se počela kreirati reprezentivna javnost i razdvajati privatana i javna sfera u specifičnom, modernom smislu.⁹ Tako su vremenom ozakonjene promjene na globalnom nivou i iznjedrile podijeljenost na sferu javnog i privatnog i odnosa građanske javnosti i nosioca javnih funkcija.¹⁰

Pojava štamparije u srednjevjekovnoj Crnoj Gori, predstavlja svojevrstan kulturni fenomen. Vladar Crne Gore Đurđe Crnojević 1493. Godine

⁵ Gocini, *isto* str. 23.

⁶ Grupa autora, *Amnezija javnosti – od propagande do terorizma*, Grafo komerc, Beograd, 2004, str. 10.

⁷ Zoran Jevtović, *Javno mnjenje i politika*, ALU, Beograd, 2003, str. 311.

⁸ Više u: Radenko Ščekić, „*Politika i mediji – u svjetlu medijskih koncentracija*“, Medijski dijalozi, 2011.

⁹ Jirgen Habermas, *Javno mnjenje*, Kultura, Beograd 1969, str. 19.

¹⁰ Asad Nuhanović, *Fenomen javnosti*, Promocult, Sarajevo 1998, str. 181.

kupuje u Veneciji štamparsku presu sa pokretnim slovima i počinje da štampa bogoslužbene knjige. Prva knjiga koja je iz ove štamparije izašla januara 1494. Jeste "Oktoih prvoglasnik". Početak žurnalistike u Crnoj Gori je 23. januar 1871. godine, kada se pojavio prvi broj lista za književnost i politiku "Crnogorac". Za crnogorsku žurnalistiku poseban značaj ima dakle list "Crnogorac", koji je nakon zabrane rasturanja na susjednim teritorijama Austrije i Turske 1893. od aprila iste godine počeo da izlazi pod nazivom "Glas Crnogorca".¹¹ Da bi od 1895, kao zvanični organ crnogorske vlade počeo stalno da izlazi na Cetinju do kraja 1915. godine. Tada počinje da se štampa u Neiju kod Pariza, a poslednji brojevi nastaju u Rimu, kao organ crnogorske izbjegličke vlade. Izlazio je bez prestanka 51 godinu, a sa njim i datak *Službena djela* na prvoj strani. Tu su objavljivani zakoni, uredbе, proglasi vlade i drugi službeni materijali. Književni časopisi, kao i istorija crnogorske periodike počinju sa izdanjem „Grlice“ 1834. U Nikšiću počinju da izlaze ustanički listovi „Nevesinje“ 1898-1899 i „Onogošt“ 1899 i 1990. Nedjeljnik „Nevesinje“ je zbog cenzure koju mu je nametnula austrijska štampa promjenio ime u „Onogošt“ i tako izlazio do početka XIX vijeka.

Knjaževina Crna Gora je uporedo sa prvim pisanim Ustavom za Knjaževinu Crnu Goru dobila 1905. i Zakon o štampi, mada je imala samo jedan, zvanični list, "Glas Crnogorca", Knjaz Nikola proglasio Ustav za Knjaževinu Crnu Goru na Nikoljdan (19. decembra 1905), ističući: "Uvidio sam potrebu da zemlji dam i Zakon o štampi, taj sam zakon potpisao 1. decembra, ove godine, a stupiće u život 1. februara iduće 1906. godine". Namjera knjaza Nikole da donese zakon o štampi objavljena je, ranije, jula 1905. godine, u tadašnjem zvaničnom glasilu, "Glasu Crnogorca", u broju 29, od 23. jula 1905. godine, u tekstu čiji je predmet „istorijski tok razvoja crnogorskog života“: „prijatna“ vijest da je „NJ. Visočanstvo“ naredio da se napiše Zakon o štampi“. Izradu projekta Ustava knjaz Nikola povjerio je pravniku Stevanu Ćurčiću, iz Beograda. U crnogorskom Ustavu utvđuje se da je „Štampa u Crnoj Gori slobodna“ i da se „ne može ustanoviti cenzura“ (čl.210). Istovremeno u Zakonu o štampi Crne Gore, u čl. 8 precizno je utvrđeno da rasturanje novina vlast može zabraniti samo „ako sadrže: uvredu Kralja i Kraljevskog doma ili uvredu stranih vladalaca ili poziv građana da ustaju na oružje“ i da o zabrani konačno odlučuje sud. U roku od pet dana po objavljivanju publikacije i državne i privatne štamparije bile su obavezne da preko policijskih vlasti predaju Državnoj biblioteci po tri primjerka od svake stampane stvari. Neizvršavanje ove obaveze povlačilo je kaznu od 100 do 300 kruna ili zatvorom od 10 do 30 dana za svaki primjerak. Uprkos činjenici da je Zakon o štampi prvi zakon koji je proistekao iz tek usvojenog Ustava i da je Knjaz Nikola posebno naglašavao prosvjetiteljsku ulogu slobodne štampe, te da je

¹¹ Velizar Sredanović, *Javnost i mediji u Crnoj Gori*, Obod, Cetinje, 2007. str. 61.

ta sloboda bila zagarantovana po evropskim standardima, u vrijeme donošenja tog zakona, osim zvaničnog lista "Glas Crnogorca", u Crnoj Gori nije postojalo ni jedno značajnije glasilo, niti su postojale pretpostavke da se formira javno mnjenje koje bi uticalo na vršenje vlasti. Više od 90 odsto stanovništva bilo je nepismeno u smislu znanja o demokratiji, pa je Simo Popović – pjesnik i novinar, neko vrijeme sekretar knjaza Nikole, ministar prosvjete i član Državnog savjeta – konstatovao 1905. godine da u Crnoj Gori „*od hiljadu jedan zna šta je Ustav*“ (Memoari). A mitropolit Mitrofan Ban u jednom pismu iz 1907, kaže da sa donošenjem Ustava „*nestalo je stare Crne Gore*“. Pored službenog glasila Vlade, lista "Glas Crnogorca", već u prvim mjesecima po donošenju Ustava, počela su izlaziti još tri lista: "Ustavnost", u Cetinju, "Narodna misao", u Nikšiću, "Slobodna riječ", u Podgorici. Posljednja dva su bila kritički usmjerena prema vlasti.

Od vremenu kraljevine Crne Gore, putem štampanih medija su se iskazivali politički stavovi i diskutovalo o aktuelnim društvenim pitanjima.¹² Nastajanje više glasila pozitivan je rezultat Ustava, njegove garancije slobode štampe. Godine 1909. počeo je izlaziti "Cetinjski vjesnik". Izlazio je do 1915. Dva lista su počela izlaziti 1914. To su "Dnevne novosti" i "Dnevni list".¹³ Nakon Prvog svjetskog rata na Cetinju izlazi dnevni list „Novo doba“, koji se kratko izdavao. U tom periodu izlazili su brojni stranački listovi: "Glas naroda" u Nikšiću, "Crnogorac" u Podgorici i mnogi drugi. Ovi listovi se gase sa Šestojanuarskom diktaturom 1929., osim nikšićke „Slobodne misli“, koja je „nadživjela diktaturu, ali ne i početak Drugog svjetskog rata 1941. godine“. Tiraž novina u međuratnim periodima u Crnoj Gori bio je mali, pa je „Slobodna riječ“ iz Nikšića sa tri hiljade primjeraka značila veoma mnogo. „Četrnaest crnogorskih novina do Prvog svjetskog rata i još 25 naslova do Drugog svjetskog rata, osim „Glasa Crnogorca (izlazio 51 godinu) nijesu bili dugog kontinuiteta“. U međuratnom periodu kada su bile popularne stranačke i partijske novine, trinaest novina se nije uspjelo održati ni godinu dana.¹⁴

Nezavijenost medijskog prostora (samo jedan dnevni list i državna televizija) karakterisao je posleratno socijalističko društvo republike. Jedini dnevni list koji je izlazio u Crnoj Gori sve do kraja 90-tih godina XX vijeka je "Pobjeda". Kako ističe Sredanović (str. 96): *Pobjeda* je decenijama predstavljala list Socijalističkog saveza radnog naroda Crne Gore (SSRN CG). Kao informativnog-političko glasilo počinje da izlazi u tek oslobođenom Nikšiću, 24. oktobra 1944. godine. Izlazila je nedjeljno. Od juna 1954. "Pobjeda" izlazi u Titogradu, odnosno Podgorici. Prosječan dnevni tiraž "Pobje-

¹² Dušan Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori*, Obod, Cetinje 1934, str. 63.

¹³ <http://www.rtcg.me/vijesti/izostreno/50377/bvojicic-za-knjaza-mediji-prosvetitelji.html>

¹⁴ Sredanović, str. 94.

de” 1982. iznosio je 22.000 primjeraka, da bi krajem te decenije i početkom poslednje decenije prošlog milenijuma (u periodu tzv. AB ili antibirokratske revolucije i uoči raspada SFRJ) “Pobjeda” za crnogorske prilike postizala zlatne tiraže - između 30 i 40 hiljada primjeraka dnevno, sve do pojave domicilne konkurencije (prvenstveno “Vijesti” 1997. i “Dana 1998. “), znatno redukovala prodajni tiraž.

Nakon Drugog svjetskog rata od dvadeset listova broj je pao na sedam, a časopisa na pet. Neravnomjerni razvoj štamparstva u Crnoj Gori se nastavio i u poslijeratnim godinama pa su novine varirale od osam do tri, a časopisi od tri do osamnaest naslova. U poratnim godinama najviše je bilo informativnih listova-četnaest, a većina njih je bila objavljena pod naslovom „Bilten“, onda kao „Vijesti“ i „Radio vijesti“. Koje su se veoma brzo ugasile, kao i njihovi prethodnici. Od velikog broja naslova časopisa i novina stalno je izlazilo samo nekoliko periodičnih izdanja, a to su: “Istorijski zapisi“ (od 1927. Zapisi), “Stvaranje“, “Prosvjetni rad“, a časopisi „Naša žena“ od 1944, “Titov pionir“ od 1950, “Omladinski pokret“, “Susreti“ i drugi časopisi prestali sa radom nakon višegodišnjih izdanja.

„Pobjeda“ je predstavljala svojevrsan crnogorski ljetopis političkih, privrednih, društvenih, kulturnih i sportskih događaja nekada socijalističkog a sada tranzicionog društva. Ne bavi se samo problemima u crnogorskom društvu već i važnijim događajima u svijetu. Nekada monopolistička pozicija jedina u štampi Crne Gore, ipak je uspjela da se održi i bude konkurencija novim dnevnim listovima, i to: “Vijesti“, “Dan“, “Glas Crnogoraca“, “Publika“, “Republika“. Takođe, pokrenuto je i dosta časopisa za kulturu i umjetnost, kao što su: “Stvaranje“, “Mostovi“, “Spone“, “Ovdje“, “Tokovi“ kao i mnogi drugi specijalizovani i stručni časopisi („Praksa“, Pravni zbornik“, “Poljoprivreda i šumarstvo“, “Geološki glasnik“, “Medicinski zapisi“, “Bibliografski vjesnik“, “Prosvjetni rad“...). U ovom periodu nastali su i časopisi radnih organizacija, a neka od njih su uspjela i da se sačuvaju i nakon procesa tranzicije, postičući tako višedecenijska izdanja, iako je poznato da su „ugašeni brojni pomenuti stručni, naučni i listovi za umjetnost i kulturu“ (Sredanović, str. 98). Ovo je period kada dolazi do gašenja omladinskih i studentskih listova, npr. „Omladinski pokret“, “Univerzitetske riječi“, “Studentske riječi“, a ugasio se i nedjeljnik „Komunist“ koji je izlazio i u obliku revije.

U periodu tranzicije, pojavljuju se stranački listovi, od kojih se prvi javlja na Cetinju, a štampalo se pod sarajevskim „Oslobođenjem“, pod nazivom „Liberal“. Potom i broj političko-informativne revije koja je pripadala Narodnoj stranci - „Ogledalo“. Ova dva lista su mijenjala periode izlaženja. Demokratska partija socijalista bila je izdavač časopisa „Profil“, koji je izlazio relativno kratak period. List „Svetigora“ predstavljao je „obraznik za vje-

ru, kulturu i vaspitanje“ u izdanju Crnogorsko-primorske mitropolije. Magazini koji su se ticali porodice i žene izlazili su veoma kratko - „Teuta“ i „Iva“. List „Naša žena“, koji je imao tri decenije dugu tradiciju, u novom milenijumu nastavio je da izlazi kao dio „Pobjede“ pod nazivom „Porodični magazin“, a od septembra 2001. godine izlazi kao mjesečnik. Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu „Matica“ izlazi redovno od 2000, u izdanju Matice crnogorske. Broj od šest dnevnih novina predstavljao je „ne samo medijski i ekonomski već i sociološki fenomen“. Iz izdavačke kuće koja štampa „Dan“, proistekla je i „Revija D“. Povremeno izlaze studentski list „Index“ i revija za politička i kulturna pitanja - „Istok“ čiji je predašnji naziv bio „Bumerang“. Mjesečnici kao što su „Sjutra“, „Onogošt standard“ i „Profit“ koji je bio prvi nezavisni ekonomski časopis ugašeni su „Republika“ predstavlja dnevnu novinu koja je počela da izlazi 2004, a mnogi je upoređuju sa „Publikom“ koja je iste godine prestala da postoji. Prvi nezavisni nedjeljnik u Crnoj Gori je „Monitor“ koji je počeo sa radom novembra 1990. „Prema podacima Instituta za medije Crne Gore prosječan tiraž dnevnih novina u ovoj republici iznosi oko 60.000 brojeva, što je u odnosu na broj stanovnika impozantna cifra, ako se ima u vidu da je prosječan broj strana po ovom tipu medija 38, a da jedan primjerak košta pola eura“. (Sredanović, str.100).

Radio Titograd počinje sa radom 1949. godine, proizašavši iz dotadašnjeg Radio Cetinja.¹⁵ Najstariji lokalni radio u Crnoj Gori je Radio Nikšić, koji je otpočeo sa radom 18. septembra 1973.¹⁶ Prvi privatni radio Elmag, otpočeo je sa radom 1994. godine. Početak crnogorske televizijske prakse se veže za 1964. godinu, kada je urađena prva TV reportaža, dok je do tada reemitovan zajednički jugoslovenski TV program, kao i signal italijanske RAI¹⁷

U periodu prve decenije XXI vijeka osnažen je rad postojećih i novih lokalnih štampanih glasila, poput: *Komune, More Montenegro, Kolašinskih novina, Novina Nikšića, Podgoričkih novina, Mozaika, Regionalnih novina, Pljevaljskih novina...* Takođe, osnovale su se i publikacije koje se tiču nauke o medijima, poput: „Medijski dijalozi“, „Medijska kultura“, „Medijska politika“.

3. Medijska legislativa

Crna Gora je početkom 90-tih godina XX vijeka uvela politički pluralizam, a u eri globalnog porasta značaja masovnih medija. Mediji, naročito televizija, imaju „trajnuju“ i opštu, prije nego konkretnu i formalnu ulogu u formiranju stavova i pretpostavki neophodnih za učešće ljudi u društvenom

¹⁵ *Leksikon novinarstva*, Beograd 1979, str. 255.

¹⁶ Sredanović, str. 103..

¹⁷ *Knjiga medija Crne Gore*, Institut za medije, Podgorica 2002.

životu ali i u cilju promovisanja političke tolerancije i drugačijeg načina mišljenja.¹⁸ Crnogorski medijski normativni okvir u svojoj evoluciji od uvođenja višestranačja 90-ih godina prošlog vijeka pa do danas, obilježen je društveno političkim kontekstom, u kom je nastajao, te ništa manje i istorijsko-kulturološkim okolnostima kao determinantama ovog procesa. Bez potrebnog nivoa kulture ne može biti ni medija od povjerenja, ni povjerenja u medije, a samim tim ni rješavanja problema sa kojima se društvo suočava. Crna Gora je u poslednje dvije decenije kontinuiranim normativnim rješenjima i dijalogom sa medijskom zajednicom sebe svrstala u krug onih društava kojima napredna evropska medijska rješenja nijesu ni nepoznanica ni tabu tema.

Regulatorni okvir početka devedesetih godina, kao refleks arhetipa i percepcije nasleđa medijske politike, dominantno je generisan državnim nadzorom, ili preciznije rečeno političkim. Sa jakim otiskom aktuelnosti političkih pitanja toga vremena, mediji su suštinski i kvalitativno preživljavali tipičnu političko-kulturološku matricu postsocijalističkih društava, sa svim izazovima i problemima demokratija u stasavanju.

Proces izgradnje suštinski novog sistema javnog informisanja u Crnoj Gori počeo je donošenjem *Zakona o javnom informisanju iz 1993. godine*. Tim zakonom je stvorena pravna osnova za uređivanje ove oblasti u skladu sa tada dostignutim stepenom demokratizacije, a kompatibilno evropskoj praksi i iskustvima. Po prvi put tek tim zakonom jasno je propisano da svako fizičko i pravno lice, bez obzira na karakter svojine, može da osnuje javno glasilo. Na taj način otvorena su tri važna puta u pravcu evropskih standarda i to: *privatizacija medija, mogućnost stranih ulaganja i pojednostavljivanje postupka osnivanja javnih glasila*.

Period do 1998. godine, suštinski je koncipiran na osnovama monocentričnog medijskog sistema, sa dominantnom ulogom države u nadzoru i upravljanju nad državnim medijima. Snažna politička uloga u državnim medijima, reprezentovana je posredstvom-zastupništvom predstavnika parlamentarnih stranaka (shodno veličini) u organima, Upravnom odboru i Programskom savjetu državnog lista „Pobjeda“ i RTCG kao državne televizije. *Zakonom o javnom informisanju iz 1998. godine*, otklonjen je značajan dio nedostataka normativnih rješenja ranijeg zakona. U tom smislu, usvojen je suštinski novi način upravljanja u pravnim licima i javnim glasilima, čiji je osnivač Republika ili jedinice lokalne samouprave. Zakon o javnom informisanju od 16. februara 1998. godine koji je donijela Skupština Crne Gore, obezbjeđuje se i jamči sloboda javnog informisanja.¹⁹

¹⁸ Politička tolerancija bi bila nivo do kojeg je pojedinac voljan da dozvoli da se neprimjerna mišljenja ili ideje diskutuju, štampaju ili propagiraju - R. Hajneman, *Uvod u političke nauke*, CID, Podgorica, 2004, str. 121.

¹⁹ *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 4, Podgorica, 18.02.1998. str. 2.

Jedan od glavnih pravaca reforme medijskog sistema ovog perioda je temeljna promjena pozicije, načina rada i kontrole državnih medija koji se transformišu u javne servise, odnosno medije u službi njihovih slušalaca i gledalaca. U svemu tome, utvrđivanje stavova građana prema kontroli nad medijima najvažniji je element za sagledavanje njihovog ukupnog odnosa prema medijskoj sferi. Dakle, država Crna Gora u ovoj fazi razvoja sistema javnog informisanja favorizuje pravo građanina u odnosu na medijski sistem. U istom periodu (1997.-2000.) zabilježen je i najveći upliv stranih donacija u oblasti medija u Crnoj Gori - otprilike oko petsto hiljada eura godišnje.²⁰

Prihvatanjem *Povelje o slobodi medija*, usvojene na regionalnom stolu Pakta stabilnosti za jugoistočnu Evropu 8. juna 2000. godine u Solunu, državni organi Republike Crne Gore su se obavezali da preduzimaju kontinuirane normativne, institucionalne i političke inicijative u okviru kojih će se garantovati i unapređivati sloboda medija, podržati razvoj profesionalnog novinarstva i obezbijediti sveobuhvatna transformaciju elektronskih medija u Republici u skladu sa međunarodnim standardima. Status ranog korisnika Pakta stabilnosti za jugoistočnu Evropu, Republika Crna Gora je koristila za prezentaciju stanja i projekata iz domena medija. Upravo zbog toga Evropska agencija za rekonstrukciju i Savjet Evrope 14. avgusta 2000. godine potpisali su Zajedničku inicijativu na prilagođavanju zakonskog okvira u oblasti medija u Crnoj Gori. Osnovni cilj inicijative bila je potpuna i izvodljiva reforma medijskog sistema u pravcu stvaranja uslova za formiranje slobodnog medijskog prostora kao osnovnog mehanizma za intenziviranje demokratskih procesa u Republici Crnoj Gori. Njen rezultat je usvojeni set medijskih zakona koje čine: Zakon o medijima, Zakon o radio-difuziji i Zakon o radiodifuznim servisima "Radio Crne Gore" i "Televizija Crne Gore". U savremenom dobu, iskristalizovali su se jasni principi i načela uslova za postojanje javnog servisa.²¹

Polovinom avgusta 2003. godine nova Zajednička inicijativa je potpisana između Savjeta Evrope i Evropske agencije za rekonstrukciju kojom se praktično nastavlja rad u daljem unapređenju zakonodavstva u oblasti medija u Crnoj Gori i njegovoj primjeni. Usvajanje pomenutih zakona iz Prve inicijative predstavlja važan korak u pravcu prilagođavanja crnogorskog zakonodavstva standardima Savjeta Evrope, ali kao što je navedeno u Akcionom planu koji je usvojio Sekretarijat za informacije Vlade RCG u decembru 2002. godine „ostaje još mnogo otvorenih pitanja“. Upravo tim planom se rukovodio i tim Savjeta Evrope i Evropske agencije za rekonstrukciju koji

²⁰ Grupa autora, *Medijska spoticanja u vremenu tranzicije*, Media plan institut, Sarajevo, 2005, str. 46.

²¹ Dejid Mek Kvin, *Televizija*, Clio, Beograd 2000, str. 268.

je izradio program aktivnosti ove dvije organizacije, u pravcu unaprijeđenja medijskog sistema u Crnoj Gori.

Istorijsko-civilizacijski otklon od monocentrističke medijske kulture i državnog paternalizma obilježila je medijska reforma iz 2002.godine. Suština i dubina ovog reformskog zahvata postavila je u srž problema, tj. njihovog rješavanja najvažnija pitanja po razvoj i kreiranje ambijenta rada masovnih medija. Rolend Lorimer masovne medije definiše kao društvene institucije koje funkcionišu unutar određenih pravila i medijske politike.²² Džon Strit je decidan, ističući da javni servis utiče na svoju publiku kao na građane koji imaju različite ukuse i interese, informišu ih, zabavljaju i obrazuju. Dok sa druge strane, privatni, komercijalni mediji na svoju publiku utiču kao na potrošače.²³ U cilju garancija nezavisnog ambijenta za rad medija izmjenom Krivičnog zakonika kao mjere iz Akcionog plana praćenja sprovođenja preporuka iz Mišljenja Evropske komisije – oblast medija „*Prijedlog zakona o izmjenama i dopunama Krivičnog zakonika – Dekriminalizacija klevete*“ od 22.juna 2011.godine dekriminalizovana je kleveta u medijima, čime se Crna Gora svrstava među rijetke zemlje koje su na ovakav način normativno regulisale ovu materiju. Javnost je ovu izmjenu ispratila oprečnim komentari- ma, upozoravajući da je sloboda rijetko praćena odgovornošću, ličnom, moralnom, profesionalnom i normativnom.

U kontekstu isticanja značaja medija i odnosa s javnošću, neophodno je istaći zapažanje S.Bleka da treba praviti razliku između odnosa s javnošću, kao integralnog dijela državne administracije i modernog koncepta kao discipline menadžmenta.²⁴ Ističe se, da su masovni mediji oduvijek bili namijenjeni prvenstveno onima koji nisu direktno rukovodili društvom.²⁵

Saglasno Zakonu o radio-difuziju 2003. god. osnovana je Agencija za radio-difuziju (od 2008.godine Agencija za elektronske medije) kao organ nadležan za regulaciju sektora radio-difuzije. Agencija je pravno odvojena i nezavisna od državnih organa i svih pravnih i fizičkih lica koja se bave djelatnošću proizvodnje, prenosa i emitovanja radio i televizijskih programa. Agencijom upravlja Savjet Agencije, a ovlašćeni subjekti za imenovanje su: Crnogorski Pen centar; Univerzitet Crne Gore; Asocijacije emitera u Crnoj Gori, izuzev asocijacija javnih radio-difuznih servisa; Nevladine organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava i sloboda; Nevladine organizacije iz oblasti medija. Član Savjeta Agencije svoju dužnost obavlja samostalno, po sopstvenom znanju i savjesti, u skladu sa zakonom.

²² Rolend Lorimer, *Masovne komunikacije*, Clio, Beograd 1998, str. 63.

²³ John Street, *Masovni mediji, politika i demokratija*, FPN, Zagreb 2003, str. 82.

²⁴ Sem Blek, *Odnosi s javnošću*, Clio, Beograd 1997, str. 200.

²⁵ Emil Vlajki, *Igre društvenog komuniciranja*, Ideje, Mladost, Beograd 1984, str. 136.

U cilju jasnijeg regulisanja medija, medijskog vlasništva, sloboda i medijske legislative, inspirativne su i teorijske postavke teoretičara medijske sfere poput: A.Nuhanovića²⁶, Dž.Kina²⁷ i K.Jakubovica.²⁸ Institucionalne poslove iz oblasti normativnog uređenja medijskog sistema shodno medijskoj reformi iz 2002.godine i načinu rada i organizaciji organa državne uprave vrši Ministarstvo kulture – Sektor za medije. Prethodni period institucionalno je bio definisan normativno-regulatornom ulogom Sekretarija za informisanje Vlade Crne Gore.

5. Zaključak

Pošto su mediji nerazdvojni dio društva, njihov razvoj, problemi, izazovi i vizije, u krajnjem su manje-više refleksi opštih odlika crnogorskog društva - demokratskih, istorijskih, političkih, civilizacijskih i ekonomsko-socijalnih. Istorijsko-političko-socijalni ambijent tranzicionog perioda obilovao je najširim reperkusijama i javnim sučeljavanjima koja su pratila Crnu Goru u njenoj državno-političkoj evoluciji i periodu iskušenja od raspada SFRJ, preko statusa republike u SRJ i državnoj zajednici Srbija i Crna Gora do obnavljanja nezavisnosti 2006.godine. Karakter tih antagonizama, interesa i moći, te divergentnih normativnih pristupa medijskoj politici, za vrijeme državnog zajedništva (SRJ i Srbija i Crna Gora) reflektovao se na crnogorski medijski praksis. Period od referenduma 2006. pa do danas, strpljivo i uporno, se od strane države a u cilju priključenja evropskim medijskim vrijednostima koristi za implementaciju iskustava i rješenja primjerenih građanskom karakteru države. Jedan od glavnih pravaca reforme medijskog sistema, usklađenog sa evropskim standardima, čiji je normativni redizajn otpočeo 2002.godine jeste temeljna promjena pozicije, načina rada i kontrole državnih elektronskih medija koji se transformišu u javne radiodifuzne servise, kao i deregulacija medijske politike na osnovama institucionalne pozicije nezavisnog regulatora za elektronske medije i principa samoregulacije, kao svrhovitog supstituta mjerama državne medijske regulacije.

²⁶ Asad Nuhanović, *Demokratija, mediji, javnost*, Promocult, Sarajevo 2005, str. 153.

²⁷ Džon Kin, *Civilno društvo*, Filip Višnjić, Beograd 2003, str. 206.

²⁸ Karol Jakubovic, *Lovebirds, The Media, the State and Politics in Central and Eastern Europe*, The Public, 1995. str. 75-91.

Zeljko RUTOVIC

HISTORY OF PRINT MEDIA AND MEDIA POLICY
IN MONTENEGRO

Summary

In the past twenty years, the issue of media freedom was the topic that caused the sharpest legislative and public debate that is often attended by totally opposing and irreconcilable and benchmarks. Historical-social cultural situation of the analyzed period, significantly influenced and determined the character of the media writing in Montenegro. It remains the paradigm that without the necessary level of democratic-civil culture there can be media trust, and neither trust in the media, and consequently nor solving problems society is facing. Media reform is indeed the fight for free public and free citizens. The new institutional framework (the independent regulator, deregulated media system, support for self-regulation, the acceptance of the European Court of Human Rights ...) is identified in the final and positive reports of the European Commission, dedicated to fulfillment of obligations in the field of harmonization of the national legal system with the European legal framework. General social changes, and comprehensive reforms, which the historical development following our country, have taken a toll on this important segment of society - the media.

Марија ЦРНИЋ ПЕЈОВИЋ*

ПРВИ ОБЈАВЉЕНИ ШКОЛСКИ ИЗВЈЕШТАЈИ У СЈЕВЕРОЗАПАДНОЈ БОКИ КОТОРСКОЈ

ABSTRACT: *Thanks to the heritage of Jovan Bošković, Đuro Đurović and Jelisaveta Laketić, a Serbian endowment sailing school was founded in Srbina next to Herceg Novi in 1858. This paper deals with the first school reports from the years 1884/5 and 1885/6 years. At the time, the school had only four teachers and some twenty students. These reports belong to the group of the first published periodicals printed in people's language in the north-eastern part of Bay of Kotor. Nevertheless, they do not lag behind the similar issues of the educational institutions with more numerous and more qualified staff and in more developed areas.*

KEY WORDS: *report, Serbian endowment sailing school in Srbina, teachers, subjects, school material, number and names of students, library, school chronicle*

Увођењем народног језика у которској гимназији ова просвјетна институција прва је издала периодичну публикацију у Боки Которској на народном језику. На крају школске 1872-73. године публикован је *Program C. K. Realnog i Velikog gimnazija u Kotoru* који са мањим прекидима излази под овим насловом до 1900. године. Од 1911. године појављују се текстови оштампани и ћирилицом.¹

* Виши архивиста у пензији, Херцег Нови.

¹ Miroslav Luketić, *Periodika Воке Которске 1844-1984*, Зборник радова из науке, културе и умјетности, *Бока* 15-16, Херцег-Нови, 1984, 335-338; аутор наводи да Извјештаји морепловске школе *осим извјештајног дијела о раду школе није доносио друге прилоге*. Вјероватно аутор је предвидио чињеницу да је у првом Извјештају објављен опширан историјат настанка Закладе и њен рад и наставнички кадар од 1858. године до 1885. године. Исто тако у другом Извјештају њен управник професор Душан Јовановић дао је веома стручан рад не само о повезаности логике и математике него и у вези метода рада са ученицима, као и мишљења и предлоге о учбеницима.

Прва периодична публикација издата у сјеверозападној Боки Которској је *Бока мали српско-народни књижевни забавник за српску младеж* који је уредио и издао свештеник Јован Шарић из Кута крај Херцег Новог 1882. године на народном-српском језику. Мирослав Лукећић сматра да је то прва бокелска периодична публикација у којој су објављени литерарни извори. Идуће године штампан је други број. Двије године касније објављен је први школски извјештај у сјеверозападној Боки Которској. То је *Први извјештај о српској морепловској закладној школи Бошковић-Ђуровић-Лакетићке у Србини крај Херцег-Новог школске године 1884-85. у Дубровнику Штампарија Драгутин Претнера 1885.* објављен на народном-српском језику ћириличким писмом. Иста просвјетна установа након годину дана издала је други Извјештај за школску 1885-86. годину. Послије ова два извјештаја до треће деценије 20. вијека није изашла ни једна оваква публикација у овом дијелу Боке Которске. Оба Извјештаја имају све елементе оваквих публикација и немају ни један недостатак првих издања. Мора се одати признање покретачима ових издања не само да у овако малој средини са минималним средствима једна просвјетна установа која је имала бројне проблеме током свога постојања, свега са два предавача уз два вјероучитеља штампа у Дубровнику прве школске извјештаје у сјеверозападној Боки Которској на 30 односно на 27 страница.

Како је до краја седамдесетих година 19. вијека у школама наставни језик био италијански то посебно у другој половини 19. вијека долази до организованог оснивања основних школа на српском језику ћириличким писмом у руралним насељима Далмације, односно Боке Которске, гдје је живјело већинско православно становништво. Наставу у овим школама одржавали су православни свештеници, а материјалну бригу водило је мјесно становништво, повремено је помагала и држава, док је рад истих потстицала и надзирала Епархија Далматинска из Задра. У предходном периоду писменост на народном српском језику су учили поједини дјечаци код својих пароха или у манастирима. У градским срединама основно и средње образовање одвијало се на италијанском језику.

Потреба да се дође до вишег образовања последице завршене основне школе и то на народном језику, могло се остварити само задужбинарством. Захваљујући завештањем Јована Бошковића, Ђура Ђуровића и Јевросиме Лакетић отворена је Српска морепловска закладна школа у Србини крај Херцег Новог 1858. године.

Оба извјештаја *Школе у Србини* како је обично називана у свакодневном говору, имају све елементе оваквих публикација: прилог о историјату рада саме установе или стручне радове, преглед наставног особља, предмети који се предају, број часова, градиво и уџбеници који

се користе, бројно стање ђака, списак ђака по разредима, подаци о библиотеци, ван наставне активности школе, *љетопис школе* – дешавања током школске године на коју се извјештај односи и обавјештење о упису и почетку рада идуће школске године.²

У првом Извјештају *школе у Србини* у првом дијелу објављен је рад: *Постанак и развитак задужбине Бошковића-Ђуровића-Лакетићке у Србини* из чијег текста сазнајемо да је Јован Бошковић са Топле умро у Смирни 1832. године и оставио знатан иметак својим насљедницима, а приходе од својих посједа у Боки дао је да се оснује и издржава *школа српскога и италијанског језика и морепловства*. Ови приходи нијесу били довољни па је започело сакупљање прилога. У то вријеме 1838. године умро је у Трсту Ђуро Ђуровић са Жлијеба који је са родитељима живио на Топлој и као дјечак учио код топаљског пароха. Немајући насљедника није заборавио ни родбину ни цркве и манастире, али највећи дио иметка двије куће у Трсту односно приходе од њих оставио је да се оснује и издржава у Херцег Новоме школа српског, италијанског и њемачког језика. Док је трајало сређивање око ових оставштина и обједињавање у једну заоставштину умрла је у Херцег Новоме 1847. године Јевросима Лакетић рођена Владисавић. Кућу у којој је становала и околно земљиште оставила је у корист школе која је била у процесу отварања према завјештању Ј. Бошковића и Ђ. Ђуровића, на *српском дијалекту словима кирилијанским или нашим црквенијем буквицама ради ползе наше младежи*. Када је обновљена кућа Ј. Лакетићке у Србини херцегновски начелник, капетан Лесо Павковић маја мјесеца 1855. године у Бечу испослује наредбу да се изради правилник о раду ове школе, да би се добила дозвола за њено отварање. Правилник је веома брзо израдио адвокат из Далмације и први предсједник Далматинског сабора Спиро Петровић. Школа је требала имати два отсјека, за језик и поморство. На отсјеку за језик учило би се по три године српски, италијански и њемачки језик. Већ јуна 1855. године Правилник је одобрен. Право предлагања предавача имала је искључиво општина херцегновска, а потврђивао владика православни, односно далматински, уз обавезно обавјештавање о томе ц.к. далматинског намјесништва.³

На позив општинске управе, Бокелъ, познати професор поморства из Задра Мато Мрша стигао је у Херцег Нови, па је 1. фебруара 1858.

² *Први извјештај о Српској морепловској закладној школи Бошковић-Ђуровић-Лакетићке у Србини крај Херцег-Новога ,школске године 1884-85. У Дубровнику, Штампарија Драгутина Претерна 1885;* На насловној страни другог извјештаја исти је текст сем школске године 1885-86. и стоји назнака да је ово друга година.

³ Игњо Злоковић, *Историјски записи*, Цетиње, 1948; Христифор Ломбардић, *Животопис осниватеља фондације у Кастелновоме у Србини, Српско далматински магазин, Задар, 1862, 128-136.*

године отворен одсјек поморства. Још није био отворен одсјек за језик, а већ јуна те године министарство је укинуло одобрени Правилник и доњело други у којем се морао учити српски језик ћирилицом и латиницом и потпуно су одузета била права православног владици. Овим новим одредбама кршила се воља завјештача и народа па је цару у Бечу упућена молба тражећи да се врати први Правилник. Са свим заузимањем многих угледника и Шћепана Митрова Љубише бокелског заступника на царевинском вијећу нови правилник одобрен је тек јуна 1867. године и то на основу нових школских закона који су били много либералнији и повољнији за школовање дјеце на своме народном језику.

Одмах је путем конкурса примљен за предавача српског језика Ристо Ковачић који је отпочео предавања 4. новембра 1867. године. Због недовољно прихода конкурс за предавача италијанског језика отворен је тек 1872. године те од 1. новембра предавања је одржавао Станко Бркановић.

Када је отишао професор Мато Мрша крајем 1872. године затворен је одсјек за поморство да би поново отпочео са радом почетком школске 1874-75. године доласком професора Јосипа Белушића. Но због нових закона о поморским школама који нијесу могли бити примјењени због недостатка материјалних средстава, већ у августу 1875. године овај одсјек је укинут и више никада није организовано предавање предмета из поморства.

Поред горе наведенога у првом дјелу извјештаја може се сазнати и о наставничком кадру од 1. фебруара 1858. године до 31. децембра 1884. године. За тај период у школи је радило 17 предавача: Ристо Ковачић (у вријеме издавања Извјештаја - професор у Италији, радио је око пет и по година у овој школи), Станко Бркановић (општински секретар у Скрадину, радио 2 године), Симо Матавуљ (тада професор на Цетињу, непуних 7 година), Јосиф Белушић (професор у Поречу, једну годину боравио у Херцег Новоме), Др. Милан Јовановић (љекар и књижевник, предавао једну и по годину), Стево Гојковић (ц.к. судбени пристав у Дубровнику, 6. мјесеци), Стефо Чутурило (професор у Србији, 6. мјесеци), Косто Кулишић (професор ц.к. велике гимназије у Котору годину и по). Тацима православне вјере вјеронауку су предавали протопрезвитер Христифор Ломбардић (24,5 године), Стефо Мрђен (катихет у ц.к. великој гимназији у Котору, 3,5 године), Јеротије Ђордан (и тада катихета у овој школи, 2. године и 3 мјесеца). Дјеци римокатоличке вјероисповјести која су такођер похађала у много мањем броју ову школу предавали су вјеронауку Стјепан Радимири (парох у Доброти, предавао је од 1. фебруара до краја августа 1858. године), Данило Бертоли, фрањевац, у два наврата 26 мјесеци), Вицко Скарпа (митроносни абат у Скрадину, 2,5 године). Душан Јовановић, професор, био је и уп-

равник школе. Јула мјесеца 1885. године смањена му је плата од 700 на 500 форинти, паушал и за часове гимнастике са 100 на 50 форинти. Он се због тога жалио општинском Управитељству широко образлажући да су тиме прекршене одредбе Статута Закладе наводећи да је радио веома савјесно и стручно и да му је тешко издржавати многобројну породицу са смањеним приходима. Његова жалба није била одобрена, па се он новембра мјесеца поново обраћа по овом питању, поред осталог наводећи, да му је због тога што је школска година отпочела са радом тешко наћи друго радно мјесто. Почетком септембра 1886. године поднио је оставку, јер је био наименован за професора математике у Књажевској црногорској великој гимназији на Цетињу. Захвалио се на наклоности према њему током пет година рада у школи у Србини, из чега произилази да је са радом у овој школи отпочео 1881. године, када је школу напустио Симо Матавуљ.⁴

Душана Јовановића привремено је замјенио Томо К. Поповић наставник у овој школи од 1883. године. Јануара 1887. године Т. К. Поповић упутио је допис општинском Управитељству Херцег Новог, тражећи објашњење коме ће предати дужност управитеља школе. Управитељство га је те године поставило за управитеља. Томо К. Поповић (1853-1931) рођен је у Херцег Новоме гдје је сем неколико година проведених у Трсту провео свој животни вијек. Више од четири деценије био је просвјетни радник истовремено књижевник и преводилац, бавио се истрживањем и објављивањем радова из прошлости херцеговског краја, а био је и добротвор. Најпознатије дјело му је монографија *Херцег Новог* коју је објавио 1883. године и знатно допунио и проширио 1924. године обухвативши историјски развој од оснивања града до краја 18. вијека. Сарађивао је у многим периодичним издањима која су излазила на Цетињу, у Задру, Дубровнику те Новом Саду, Панчеву и другим мјестима. Из малог мјеста какав је тада био Херцег Нови, одржавао је преписку са преко осамдесет знаменитих људи свога времена.⁵

У Извјештају су наведени и најосновнији подаци о имовини, приходима и расходима ове Закладе. Аутор првог дијела извјештаја је Томо Крстов Поповић.

На почетку другог дијела дат је препис натписа који је дао Херцеговњанин Антоније млађи Ђуриновић који се бавио сакупљањем старина. Натпис је нашао међу рушевинама за које се причало да су ос-

⁴ Државни архив Црне Горе, Цетиње, одјељење Херцег Нови, Српска морепловска школа (у даљем тексту АХ СМШ) II- 76,83; Максим Злоковић, Херцеговски дани Сима Матавуља (Пригодом седамдесетогодишњице пишчеве смрти) Зборник Бока 10, Херцег Нови, 245-265

⁵ АХ СМШ II-87; Максим Злоковић, Томо Крстов Поповић-књижевник и историчар (Поводом четрдесетогодишњице смрти) Зборник Бока 8, Херцег Нови, 1876,271-285

таци манастира св. Димитрија који се налазио на Предивану-Топла (данас се на том локалитету налази основна школа). На четвороугластом камену величине 59. x 33. x 23. cm. уклесан је натпис који није био прочитан, а који је налазач намјеравао поклонити Зетском дому на Цетињу. Текст о овоме потписан је са иницијалима Т. К. П. (Томо К. Поповић)

Затим је дат преглед *Старјешине и учитељско особље ове школе*. Чланови општинског Управитељства били су тада : начелник, капетан Симо Милиновић и *присједници*: капетан Мићо Квекић, Глиго Петровић, Мићо Гудељ, Лука Павковић, Перо Вуличевић и Ђуро Вуковић који су управљали закладом поред Управног одбора у којем су били: предсједник Мато Ђурановић, благајник Јово Накиченовић и члан Лако Перчиновић.

Учитељско особље те године састојало се од четири особе. Управитељ је био Душан Јовановић који је истовремено предавао математику, њемачки, гимнастику и физику у оба разреда и италијански у први разред са укупним фондом од 20 часова седмично. Томо К. Поповић предавао је српски језик, земљопис, повијест и калиграфију у први и други разред, *талијански* у други, а *природопис* у први разред и такођер имао је 20 часова седмично. Трипо Радоничић, *доктор Богословије, тајни коморник Њ.С. Лава XIII, витез реда Фрања Јосифа дописујући члан повјеренства у Бечу за сачување хисторичких и археолошких споменика, парох и декан херцеговски* предавао је у првом и другом разреду укупно 4 часа седмично *католички вјеронаук*, док је Лесо Микулић, капелан топаљски предавао исти број часова *православни вјеронаук*.

Преглед предавања пружа нам увид колико часова је одржавано, које градиво и по којим књигама се учило. У првом разреду учио се православни вјеронаук по 2. часа седмично и то о основној науци вјере и кратки катихизис по књигама Николе Вукичевића. Ђаци католичке вјере учили су о вјери, о божјим и црквеним заповјестима и о гријеху. Из српског језика школске 1884-1885. године учила се српска граматика по Ј. Павловићу, а идуће школске године по Вујићу. Лијепо и разговјетно читање и анализирање прочитаног из читанке Јова Живановића. Из исте читанке училе су се напамет пјесмице умјетничке или народне. Сваког мјесеца ђаци су радили два школска и један домаћи задатак – *приповјетнице и кратки описи, затим покраћа писма својти и пријатељима*. По распореду часови српског језика одржавали су се 4 часа седмично. Седмично се италијански језик одржавао по броју часова исто као и српски језик, а учило се *ортоепија, правилни облицици, превађање усмено и писмено, учење ријечи и реченица на памет* по граматици Вучетића. Поред тога радила су се два школска и један домаћи

задатак. Четири часа предавала се и математика: а) *Рачуница: декадични бројни сустав, четири врсте темељних рачуна са цијелим и десетичним бројевима, сустав и четири врсте рачуна простих разломака, дјеливост бројева по Др. Мочнику*. Мјесечно су се радили по један школски и домаћи задатак; б) Геометрија: увод о тачци, површини, тијелу, кругу и његовим дјеловима, о *правцима на површини*, о узајамном положају праваца, о углу, троуглу, четвороуглу, прорачунати обим и углове сваког вишеугла и површину правилних по *Drizhalu* уз израду једног школског и једног домаћег задатка. По два часа седмично учили су се: њемачки, земљопис, историја, природопис, калиграфија и гимнастика, а један час пјевање. Из њемачког језика учило се читање и писање, правилни облици именица, придјева и глагола. Учење ријечи и реченица напамет по Кобенцлу. Израђивао се мјесечно по један домаћи и школски задатак. Учила су се сва три дијела *Zemljopisne početnice* од *Streera*, а из историје српска историја учила се од Н. Вукичевића, а стари вијек опште историје по књизи *Слике из светске повеснице*, објављене у Панчеву 1882. године. У оквиру предмета природопис учило се из књиге *Зоологија* од Арсенијевића. Калиграфско писање вјежбало се по *Greineru*.

У другом разреду учили су се исти предмети и исти број часова, осим што се умјесто природописа учила физика у оквиру које и хемија. На часовима православне вјеронауке учило се из књиге Н. Вукичевића о нади и љубави, а црквена историја по Н. Гр. Живковићу. Дјечаци католичке вјероисповјести учили су о светотајствима, о божјој милости, библиску и црквену историју, *литургик*. Из српског језика учило се понављање и опширније о свим видова говора и синтакса по књизи С. Новаковића, читање лијепо и разговјетно са анализирањем текста из читанке Ј. Живановића. Поред тога училе су се биографије књижевника новије књижевности: Доситеја Обрадовића, Вука Караџића, Ђура Даничића, Бранка Радичевића, Петра Петровића Његоша, Шћепана Митрова Љубише, Вука Врчевића, Змај Јова Јовановића, Миличевића и других, као и напамет пјесме и писала су се мјесечно по два школска и један домаћи рад, а теме су биле: приповјетке, биографије књижевника, разна писма, признанице итд. Школске 1884-1885. године из италијанског језика учило се: понављање и допуњавање о неправилним облицима, усмено и писмено превођење и учење ријечи и реченица по Мусафаји. Друге школске године учио се први дио *Razgovorne Slovnice* професора А. Вучетића уз то сваког мјесеца обавезна је била израда два школска и једног домаћег рада, што је било је предвиђено програмом рада из италијанског језика у обје школске године. Из њемачког језика школске 1884-1885. године учили су се глаголски облици и важнија правила из синтаксе и на памет ријечи и реченице по Липежу док се

школске 1885-1886. године учио по *Palestri* професора J. Kobenzl-a. Обје школске године сваког мјесеца се радио и по један школски и домаћи рад. У оквиру математике *из рачунице* се учио о мјери и размјери, просто и сложено правило тројно, постотни рачун, рачун о главници, интересу и времену, претварање мјера и новца по Мочнику уз по један домаћи и школски рад мјесечно. Из геометрије се учио о величини правоугаоника, *о једнакости*, претварању и сличности ликова, о површини правилних и неправилних вишеуглова по Drizhalu. Сваког мјесеца ђаци су радили по један школски и домаћи рад. Земљопис се учио из три дијела књиге Петра Матковића. Из историје се учила новија српска историја, средњи и нови вијек оште историје и *знаменитији моменти с обзиром на аустријанску државу*. Из физике су се училе опште особине тијела, а из *кемије* о оксигену, водороду, азоту и најважније *случевине*, као и о најважнијим појмовима аеростатике, акустике, оптике, хидростатике, топлоте, магнетизма и електрицитета по Weissmuth-у. Калиграфија се учила по истом методу као и у првом разреду. Друге школске 1885-1886. године у првом и у другом разреду се учио пјевање, док предходне школске године овај предмет није био на програму.

Статистички преглед казује да је почетком школске године у првом разреду било двадесетдва, а у другом девет *јавних* ђака, док их је на крају школске године било осаманаест, односно осам. Православних је било у првом седаманаест, а у другом разреду осам, док је римокатолика у првом разреду било пет, а у другом један. Српске националности у првом разреду био је двадесетједан ђак и један хрватске (*с Виса*), а у другом девет српске националности. *Приватних и изваредних* ђака није било.

Библиотекар библиотеке ове школе Томо Крстов Поповић у првом извјештају школе објавио је попис књига које су купљене или добијене на дар током те школске године од појединих друштава, установа и појединаца. Купљено је осам књига. Српско учено друштво из Београда послало је *Гласнике* од броја 56 до 62, док је Матица српска из Новог Сада послала три броја свога *Љетописа*. Друштво св. Јеронима и Матица Хрватска из Загреба послале су по двадесетједну публикацију. Владика Герасим Петрановић даровао је пет књига, а Никодим Милош осам. Секретар Министарства просвјете и црквених дјела Црне Горе Марко Драговић даровао је дванаест књига, Шпиро Гојковић, четири, Лесо поп Микулић пет, Душан Роговић двије, Томо К. Поповић поклатио је своје књиге *Херцег Нови* и *Чезња за отаџбином*, а Јеротије Ђордан једну књигу. Међу дародавци су и бивши наставник Шпиро Гојковић и катихета Јеротије Ђордан и тадашњи наставници катихета Лесо Микулић и наставник Томо К. Поповић. Школска библиотека Српске море-

пловске закладне школе у Србини крај Херцег Новога, школске 1884-1885. године допуњена је са стовдестдевет публикација. Симо Матавуљ у својим *Биљешкама* о овој библиотеци забиљежио је: *У србинској књижници поред наутичкијех дјела нађох голему Хомерову Историју Отоманског царства и неколико француских књига.*⁶

На крају као што је уобичајено било за овакве публикације дат је кратак љетопис за ту школску годину. Из тог прегледа сазнаје се да је школа отпочела са радом 1. октобра и да је извршено именовање наставника, да су ђаци присуствовали парастосу добротворима школе, литургијама на св. Саву и Видовдан, заједничком исповједању и причешћивању, школу је посјетио начелник општине са члановима школског управног одбора, а годишњим испитима 27. јула присуствовао је и начелник општине.

Затим слиједи *Објава* – обавјештење да идућа 1885-1886. школска година започиње са радом 1. октобра 1885. године и да је упис 29. и 30. септембра. Сваки ученик приликом уписа морао је доћи са родитељима или *законитим замјеником* и доњети свједоцбу о завршеној основној школи, што се вјероватно односило на упис у први разред. На основу предлога наставника школе, а по одобрењу општинске управе сваки ученик приликом уписа био је дужан платити *у име улазне таксе 1 форинт што иде на корист школске библиотеке*. Извјештај завршава *У Србини крај Херцег-Новога, 31. јулија 1885. Душан Јовановић, управитељ.*

Други извјештај за школску 1885-1886. годину састоји се као и први из два дијела и има 27 страница, три мање него први. У првом дијелу објављен је стручни рад Душана Јовановића: *Важност логике за математичара*. На осам страница веома стручно аутор расправља о вези логике и математике користећи тада доступну научну литературу и детаљно је образлажући. Сматра да *математичар који се у својој струци вазда осврће на законе Логике, постиже двоструки успјех једно у Математици, а друго тиме, да је Математиком раскрчио пут Логици*. Осврнуо се и на преводе уџбеника на нашем језику који су лоши и стварају потешкоће у учењу. *Неваљалост школских књига више шкоди ученику него да нема књига, јер би изгубио сваку наду да ће код куће научити, више би пазио, а доста би било да један једном упита учитеља да му нешто разјасни, што није добро разумио, онда се и остали не би устручавали припитати, и тако мало од учитеља, а мало један с другим успјех би се постигао*. Пита се зашто се обавезно мора учити из књига које су преведене *од тога и тога, штампане ту и ту, издане те и те године? Бар Математика и Физика и све природне науке хиљада-*

⁶ Симо Матавуљ, *Биљешке једног писца*, Цетиње, 1975, 57

ма су)метара далеко од сваке политике, чему старија власт не би наредила, а чему учитељ не би савјетовао, а чему родитељ не би смио своје сину купити релативно можда бољи превод од прописаног аутора? Он даје и предлоге како доћи до бољих уџбеника прије свега мисли из математике, али и за стране језике чиме би се постигао потпуни успјех: *бар са талентираним ученицима, а и неталентиранима би била права благодет, јер онај рече: Ако имаш дара с науком ћеш га пооштрим, ако га немаш, наука ће ти га прибавити.*

На почетку рада Душан Јовановић наводи да су га још у дјетињству у Котору *Парило* и посебно *Гурдић због противним струјама* заинтересовали. Такођер га је занимала *струја ријеке Рисан*, о којој је писао стари грчки историчар. Д. Јовановић је имао намјеру да у овом Извјештају објави своја запажања о живим водама у Боки, чиме се дуже времена бавио, али је увидио да рад није потпун и да би требало још доста *жртава финансијалнијех и физичкијех* да би рад био ваљан па се одлучио да објави рад *Важност логике за математику* надајући се да ће потакнути да буде од користи посебно за школску младеж. Из уводног дијела овог рада произилази да је Душан Јовановић родом из Котора или да је провео младост у том граду, односно био ђак которске велике гимназије.

У другом дијелу извјештаја уобичајени материјал. Исте особе као и предходне школске године биле су чланови општинског управитељства као и управног одбора школе који се бирао сваке три године. Није било промјене ни код учитељског кадра као и предмета и градива које су предавали и седмичног броја часова, осим што је вјероучитељ православне вјере имао пет, а не четири часа као предходне године (можда је и штампарска грешка). Ове школске године *јавних* ученика било је у првом разреду девет, а у другом десет. Од тога броја четрнаест их је било православне вјере, по седам у оба разреда. У првом разреду су два ученика била римокатоличке вјере, а у другоме три. Српске националности било је по девет ученика у оба разреда, а хрватске као и предходне године један са Виса.

У *Првом извјештају* није поименично дат списак ђака док је у Извјештају за школску 1885-1886. године објављено да су први разред завршили: *Бронзић Лазар, Дубовић Јероним, Јанковић Спирос, Модлитба Владимир, Накићеновић Ђуро, Репанић Нико, Сјерковић Панто, Ђеранић Милан и Ђеранић Перо*, док су други разред завршили: *Ацалиновић Иво, Гојковић Нико, Консолари Луиђи, Консолари Фортунато, Лазаревић Обрен, Мандић Урош, Русовић Лесо, Тушуп Душан, Тушуп Мирко и Тушуп Нико* (ђаци чија су имена исписана курзивом завршили су школску годину одличним успјехом).

Сваке године школа је добијала 15. форинти за набавку књига за библиотеку. Ове школске године послије куповине два часописа која су добијена у пола цијене и једне књиге остатак новца од 50. форинти које је поклонио цар Фрањо Јосип I планирано је да се утроши за набавку полица за смјештај књига. Поклоном је добијено 352. библиотечке јединице, од којих највећи број 249. од Одбора закладе капетана Леса Павковића из Херцег Новог. Поред закладе Леса Павковића поклон у књигама Морепловској школи у Србини упутили су током школске 1885-1886. године: Ц. К. управитељство школских књига у Бечу, по наредби Високог ц.к. Министарства просвјете, Српско учено друштво из Београда, Матица Српска из Новог Сада, Књижара Луке Јоцића и друга из Новог Сада, Књижара А. Пајевића из Новог Сада, Књижара браће Јовановића из Панчева, Управитељство наутичке школе из Дубровника, Управитељство више девојачке српске школе из Новог Сада и Д. Јовановић. Поред тога књижара А. Пајевић поклонила је слику Јарослава Чермака *Херцеговачко робље враћа се на своја згариштва* (вјероватно штампана репродукција) а слику Др. Светозара Милетића поклонио је Јово Накићеновић.

У школском љетопису објављено је да је школа отпочела са радом 1. октобра, а 1. новембра ученици су са старјешинама и учитељима присуствовали парастосу оснивачима школе одржаном у топаљској цркви и положили у знак захвалности вијенац на катафалк. Петнаестог јануара ученици и учитељи учествовали су у погребу бившем ученику ове школе Драгу С. Тодоровићу. На Савин дан одржана је пригодна свечаност уз освећење водике уз присуство *лијеног броја свијета обојега спола*, а затим су учитељи и ученици присуствовали литургији у цркви св. Саве на Савини. Почетком марта мјесеца дјеца су се исповједила и причестила, а на Видов дан су са учитељима присуствовала литургији у Манастиру Савини. Уз присуство многих родитеља и других 26. јула пред комисијом којом је председавао *високопресвештени господин* Герасим Петрановић ученици су полагали завршни испит. Пет дана касније раздјелене су свједоцбе и одржано у цркви благодарење.

На крају Извјештаја у *објави* је дато обавјештење да ће школска 1886-1887. година започети 21. октобра текуће године, а упис се извршити 29. и 30. септембра, као што је било уобичајено. Као и предходне године ученик је у дане одређене за упис морао доћи са родитељем или старатељем те доњети крштеницу и полагати пријемни испит. Предходне године било је само потребно доњети свједоцбу основне школе. Као и предходне године плаћала се *улазна такса* од једног форинта која је ишла у корист школске библиотеке (да ли је од ове суме издвајано уобичајених 15. форинти не може се утврдити). Извјештај заврша-

ва навођењем мјеста и датума, У Србини крај Херцег-Новога, 31. јула 1886. године, а потписује га Душан Јовановић, управитељ.

У овој школи примали су се искључиво дјечаци и то по завршеној основној школи, а по завршетку школе могли су се уписати у некој средњој школи. По завршетку Првог свјетског рата школа је реформисана и дјеловала као Нижа реална гимназија до стварања осмогодишњих школа.

Школски извјештај Српске морепловске закладне школе Бошковић –Ђуровић-Лакетић у Србини крај Херцег Новога издат 1885. године је први школски извјештај објављен у сјеверозападној Боки Которској. Идуће године иста школска установа издала је Извјештај за школску 1885-1886. годину.

Завјештањем Јована Бошковића, Ђура Ђуровића и Јелисавете Лакетић отворена је 1858. године Српска морепловска закладна школа у Србини крај Херцег Новога предавања су се одржавала на матерњем српском језику уз употребу ћириличног писма уз учење италијанског тада званичног језика и њемачког, како је и била жеља завјештача. Још током рада на оснивању школе наилазило се на многе потешк око добијања дозволе за рад и одобрења Правилника који је предвиђао одсек за поморство и за језике. Обезбјеђивањем наставника за поморство отворен је одсек за поморство али, већ после неколико мјесеци рада јуна 1858. године аустријска власт укинула је одобрени Правилник, а новим знатно измјенила одобрени, прије свега да се народни језик учи латиничним, а не само ћириличким словима што је било супротно вољи завјештача. Бројне молбе нијесу уважене и тек 1867. године новим Правилником створени су услови за отварање конкурса за наставника српског језика, а због недостатка материјалних средстава тек пет година касније примљен је предавач за италијански језик. Исте године укинут је одсек за поморство које је након двије године радио још једно кратко вријеме и поново за увијек укинут, јер недостатак прихода није омогућио обезбјеђење свих услова за рад овога одсека. Многи предавачи у овој школи били су тада или нешто касније позната имена просвјетне струке и културе као Мато Мрша, Симо Матавуљ, Милан Јовановић, Косто Кулишић, Томо К. Поповић. У овој школи примали су се дјечаци по завршеној основној школи. Настава је трајала двије школске године. У вријеме издавања првог Извјештаја 1885. године и другог годину касније поред српског, италијанског и њемачког језика, ученици су учили и математику, географију, историју, природопис, хемију, уз гимнастику и калиграфију. У ово вријеме у школи је било око двадесет ђака у највећем броју православне вјере, али и један мањи број римокатоличке којима је вјеронауку предавао њихов свештеник. Од самог почетка рада

први наставник и управник ове школе Мато Мрша може се сматрати оснивачем школске библиотеке која је захваљујући и бризи управног одбора закладе који је својим радом успио од појединих институција добити публикације на поклон и сваке године издвајао одређена средства за набавку књига, као и упорности и дугогодишњој бризи Тома К. Поповића који је заслужан за стотина примњених публикација на поклон, па је библиотека била бројно и садржајно веома богата, а надилазила је својим садржајем степен образованости ученика, нерјетко и наставника. Ово је и прва школска библиотека на подручју сјеверозападне Боке Которске чије је знатан дио фонда сачуван до данас.

Ови извјештаји добијају на значају тим више када се има у виду чињеница да је само фрагментарно сачувана архивска грађа ове школе, па нам ове публикације пружају незаобилазну и незамјенљиву историјску грађу о раду ове просвјетне институције, односно за развој просвјете тога времена у херцеговском крају.

Објављивање школских извјештаја је веома корисно што показују и напријед изнесени подаци, па је штета што више није пракса да се на овај начин представља рад у току једне школске године и то сваке школе понаособ. Преко ових публикација локална или шира заједница, као и родитељи, имају увид у рад не само наставника, а ђаци потстрек за постизање бољег успјеха јер о резултатима њиховог рада сазнаје шири круг људи и остају евидентирани и за будућност. Прегледом наставничког кадра и бројем часова, посебно градивом које се изучава посебно у стручним школама може се сагледати профил будућих стручних радника што корисно може послужити и будућим послодавцима.

Марија ЦРНИЋ ПЕЈОВИЋ

THE FIRST PUBLISHED SCHOOL REPORTS IN NORTH-EASTERN BAY OF KOTOR

Summary

The first educational institution of the grade higher than elementary school in the north-eastern Bazy of Kotor was the *Serbian* endowment *sailing school Bošković-Đurović-Laketić*, opened in February of 1858 in Srbina near the Herceg Novi. According to wish of testators and the local population, the teaching was held in Serbian, not in official Italian language as was the case in the other schools. The Austrian authorities allowed the opening of the school and its statute, according to

which it supposed to have two sections: sailing and languages. The Serbian was to be taught in Cyrillic, along with Italian and German. Mato Mrša has led the sailing section until its cancelation in 1874. The schooling lasted two years and it was attended by boys only.

Many well-known persons have taught in this school, such as writers Simo Matavulj, Tomo K. Popović and Milan Jovanović – Morski. During the year, there were two teachers in each class, teaching Serbian, Italian, German, Mathematics, Geography, History, Physics, Biology, Calligraphy, Gymnastics and Singing. Along with them, religious instruction to the Orthodox and Roman-Catholic children was given by two priests of each confession. The school had a rich and valuable library. A first school report for 1884/5, along with the one for the next year, is among the first periodicals printed in people's – Serbian language and in Cyrillic letters in this part of Bay of Kotor.

Др Павле КОНДИЋ*

ДОБРОТВОРНА ДЕЛАТНОСТ МИТРОПОЛИТА МИТРОФАНА БАНА И СВЕШТЕНСТВА У ЦРНОЈ ГОРИ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТскоГ РАТА

ABSTRACT: During the First World War, together with the suffering of the people Church hierarchy suffered as well. Although with limited possibilities at their disposal, Church dignitaries and clergy did their best to alleviate the difficult situation of the people. This essay devotes a special attention to the charity activity of three hierarchs: Mitrofan Ban, Archbishop of Cetinje and Metropolitan of Montenegro, Mounts and Coastlands; Bishop Kirilo Mitrovic of Zaholm-Raska and Metropolitan Gavriilo of Pec. The author employs a thorough pedantry in order to expose the manifold Mitrofan Ban's charity activity that, being supported by the clergy, embraced all the layers of society, regardless of their religious or national affiliation.

KEY WORDS: World War I, Kingdom of Montenegro, Cetinje Metropolia, Zaholm-Raska Diocese, Pec Diocese, clergy, monastics, Austro-Hungarian authority, suffering of clergy and people, charity activity of hierarchs and clergy.

Стање црквене јурисдикције уочи рата

Територијалним проширењем Краљевине Црне Горе после Балканских ратова, измењена је и структура јурисдикције Православне цркве на том простору. Уз постојеће епархије Митрополијску - Цетињску са седиштем у Цетињском манастиру и Захумско-рашку са седиштем у Никшићу, за припојени простор Рашке области и Метохије, крајем 1913. формирана је Пећка епархија са седиштем у Пећкој Патријаршији. Њен први архијереј био је дотадашњи изабрани и хиро-

* Аутор је монах Митрополије Црногорско-приморске и доктор наука.

тонисани од стране Светог Синода Цариградске патријаршије али не и устоличени Рашко-призренски митрополит Гаврило Дожић, под јурисдикцијом Цариградске патријаршије. Он је на Никољдан 1913. устоличен у Пећкој Патријаршији и тиме ушао у састав црквене јурисдикције у Краљевини Црној Гори. На челу Митрополијске епархије био је, од 1885. Митрополит Митрофан Бан а на челу Захумско-рашке епархије био је, од 1910. Епископ Кирило Митровић. Укупно је православних свештеника у све три епархије било 152. Монаха је било 25 и братство манастира Дечани које су сачињавали руски монаси на челу са игуманом Варсонуфијем из скита Светог Јована Златоустог са Свете Горе атонске а који су имали унутрашњу аутономију.

Почетак рата

Вест о атентату на Франца Фердинанда, престолонаследника Аустро-угарске империје, који је извршен у Сарајеву, затекла је Митрополита Митрофана на Цетињу. Описујући тај тренутак на страницима свог Животописа, навео је да „Црна Гора, као чуварица српских интереса од Косова, није при овим околностима, могла остати мирна, него је и она ступила у коло савезника противу Аустрије и Њемачке. И овим великим историјским догађајем, мени је срећа у дио пала, те сам благословио црногорско оружје. На свечаноме благодарењу, држаном у Митрополији црногорској на Цетињу, августа 1914. год. светом водицом покропио сам сабљу Његовог Величанства краља Николе I, црногорског владара, и сабљу руског генерала Николаја Михаиловича Потапова, који се тада на Цетињу налазаше”.¹

Извршавајући налог краља Николе, Митрофан је телеграмом од 27. јула позвао Митрополита Пећког Гаврила Дожића да дође у Главни војни штаб.² На путу ка одредници, он је већ 3. августа био на Цетињу где су сусрео са Митрофаном. Истог и следећег дана имао је сусрете и са руским генералом Потаповим, који се похвално изразио о његовим погледима на општу и локалну, у Метохији, ситуацију у погледу ратних дејстава и моралног профила већинског становништва.³ После сусрета са краљем Николом, 5. августа у двору, коме је присуствовао и Митрополит Митрофан, на празник Преображења, поподне кренуо је према Никшићу.⁴

¹ Митрофан Бан, *Животописили успомене из живота Митрополита Митрофана Бана*, (прир. В. Минић), Обод, Цетиње 1991, 459-460.

² Конзисторија Цетињска (КЦ) бр. 1266 од 28. 7. 1914. Архив Митрополије Црногорско-приморске (АМЦП), КЦ ф. 63.

³ Николај М. Потапов, *Дневник 1906-1907; 1912; 1914-1915*. том 2, (прир. Р. Расповић), Историјски институт, Подгорица 2003, 515-517.

⁴ Потапов, *Дневник*, 521.

Прво писмо - извештај са пута на фронт Гаврило је Митрофану послао 14. августа из Никшића у коме је навео да „благодарећи заузимљивости Преосвећеног г. Кирила и Црвеног Крста, уређено је овдје неколико болница”.⁵ На бојно поље кренуо је 20. августа, одређен за члана штаба Дринског одреда под командом дивизијара Митра Мартиновића, који је дејствовао према Горажду и Чајничу.

На први Гаврилов извештај са линије фронта од 25. септембра,⁶ Митрофан је одговорио: ”Врло ми је пријатна ваша прва депеша из ослобођене Фоче. Радост биће подпуна када ми се јавите из Сарајева и Мостара”.⁷

Опширни извештај Митрополита Гаврила са прве линије фронта, упућен Митрополиту Митрофану, 28. септембра, представља једно од најпотреснијих сведочења насталих у српској црквеној администрацији током Првог светског рата због чега заслужује да буде наведено у целости:

„Високопреосвећени Брате,

Од како сам 20. августа т.г. по Највишем Налогу (краља Николе) пошао за Горанско у Дрински Одред - једнако се налазим са господином Дивизијаром Мартиновићем.⁸ Одред је стигао преко Вучева и Ћурева у Фочу 2. септ., одакле смо пошли за Горажде, а затим преко Хранине на положаје од Праче преко Клека, Боровца и Јахорине према Сарајеву и Калиновику, гдје се и сада налази наша војска.⁹

⁵ Патријарх српски Гаврило, *Живимо у светињи и слободи* - изабрани списи, посланице, беседе, акта, писма и записи, (ур. П. Кондић), Институт за теолошка истраживања и Светигора, Цетиње-Београд 2010, 515-516.

⁶ Патријарх Гаврило, *Живимо у светињи и слободи*, 517.

⁷ КЦ бр. 1352 од 26. 9. 1914. АМЦП, КЦ ф. 63.

⁸ Митар Мартиновић (1870-1954) високи официр црногорске војске, војну каријеру завршио је у рангу генерала војске Краљевине СХС, 1921. На почетку Првог светског рата, био је командант Херцеговачког одреда црногорске војске да би од 15. септембра 1914. био именован за команданта Дринског одреда „са стратегијским задатком да заштићује од непријатељског нападаја црногорске и српске трупе према Сарајеву на фронту од ријеке Праче преко Гласинца, до Хан - Пијеска са његовог лијевог крила и позадине долином ријеке Праче и правцем Калиновик - Фоча уз Дрину ка Рогатици и Гласинцу”. М. Мартиновић у својим успоменама под насловом Ратне године 1912-1916. дао је детаљан опис војевања Дринског одреда 1914. г. до његове прекоманде, крајем децембра исте године. М. Мартиновић, *Ратне године 1912-1916*. Београд 1996. 79-97.

⁹ О Митрополитовој храбрости наводимо овде само један детаљ исписан руком непосредног учесника и сведока, генерала Митра Мартиновића везано за продор ка Калиновику 6. октобра 1914.: ”Одмах сам потпуно схватио страховито очајан положај у којем сам се нашао са мојим трупама међу које се непријатељ увукао и сад ће да се појави на врх Голубова брда, таман нама више главе да нас у оној удољи Вароши поубијају, јер немамо згодна положаја да дадемо отпор, него морамо под њиховом најуспјешнијом палбом да истрчимо уза страну позади ће би могли, ко жив допре, стати

Без дугог разлагања о операцијама и депресима наших трупа, што Вам је познато из извјештаја, који се шаљу Врховној Команди, хоћу Високопреосвећени Владико и драги Брате, да Вам у блиједим потезима скренем пажњу на нечувена звјерства наших непријатеља, који су превазишли, у методу дивљаштва и злодјела, и Атилу и Алариха и Тамурлана и све дивље хорде, које је историја данашњем нараштају дотурила.¹⁰

Дошавши у Фочу, одмах ме опколише супруге и сирочад потучених свештеника проте Јосифа Кочовића, свештеника Челебићског Владимира Поповића, попа Василија Кандића и др. које у црнини као чавке запомагаху, да се опоје и прелију гробови њихових хранитеља.¹¹ Културни Аустријанци, да им Бог суди, похватили су били све свештенике и остале прваке у Фочи, те су их као таоце гонили пред војском босе, мучили их, везујући исте око мостова и магацина, док су већину њих ли-

на одбрану насупрот Голубова брда и одговорити непријатељу на палбу.

Једини излаз из тако опасне ситуације, који ми је давао зрачак наде за спасење, нађох да је тај, да са она два баталиона истрчим највећим махом на Голубово брдо и да непријатеља нападнем прије него он успије да га снажно трупама посједне и по могућности са брда потиснем, ако у толико не погинем, што сам желио да тако буде прије него дочеком такву катастрофу каква ми је на први поглед изгледала, и да ми на такав несрећан начин на моје очи изгине војска. Зато, да би моја војска (она два баталиона) личним примјером мојим и мојег Штаба у којему су били: митрополит Дожић, командант Зетске бригаде командир Настадин Ивановић, шеф штаба Дринског одреда командир Стеван Радовић, предсједник Одредског војног суда артиљеријски командир и бивши обласни управитељ у пензији Јован Н. Пламенац и други нижи чиновници штаба, трубач Лаверда и неколико ордонаса, са највећим махом и ријешеношћу кренули смо и истрчали уз Голубово брдо ради напада на непријатеља. Наредих да војници онако у чему се ко нашао, без одлагања, крену трком на јуриш на Голубово брдо и наредих трубачу мог штаба да свира узбуну, трчећи корак и јуриш и тако да све свира докле може, што је он и урадио и све уз мене што напријед свирајући јуриш, а ја и мој штаб на чело војске на коњима кренусмо уз брдо, које бијеше земљовито, те коњи за једну трећину од њега могаху ићи нас носити. Док се кретасмо уз брдо, молио сам митрополита Дожића и судију да заостану, јер ми бијаше жао да њих водим на такву погибију, а мени се није било чудити што сам био радији у таквој несрећној прилици и погинути него жив остати под таквом катастрофом, и моралном и материјалном, каква ми је неминовно изгледала. Али митрополит и остали не хтједоше за то ни чути, него ме пратише до на врх самог брда на којему најпрви изађосмо.” М. Мартиновић, *Нав. дело*, 89-90.

¹⁰ О положају Црне Горе и њеном учешћу у ратним операцијама 1914-1915. види: Н. Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914 - 1918*. Цетиње 1969, 47-120.

¹¹ У току Првог свјетског рата од Аустроугарске војске, са простора Босне и Херцеговине, убијено је 16 свештеника док је од последица интернације и затварања у затворе и логоре само у току 1918. и 1919. умрло 14 свештеника. Цео списак објављен је у: *Свештеномученици Српске православне цркве*, Весник Српске цркве, год. XXVII, Београд 1921, св. 9-10, LXIV-LXVI. О страдању народа сведочанства наводи и В. Ђоровић, *Црна Књига, патње Срба Босне и Херцеговине за време Светскога рата 1914 - 1918*. Београд 1996³, о именованим свештеницима: 104, 132-134.

шили овоземног живота, било са прободима бајонета, било са вјешалима и др. ужасним средствима.¹² Тако су се били окомили на свештенике, да су их тотално уништили. Проту Фочанског Јосифа Кочовића и свештеника Челебићског Владимира Поповића са осталим првацима убили су после великих и грозних мука,¹³ а свештеника Кандића, пошто су му задали бајонетима шест убода, одвукли су са собом.¹⁴ Кад сам са два наша свештеника 4. септ. пошао на овдашње војно гробље са породицама ових жртава - није нико знао гдје су гробови побијених, но из оближњег села дођоше два старца те нам показаше два велика гроба, гдје бјеху затрпани, у једноме прота Кочовић и свештеник В. Поповић са два фочанска првака Хаџи Вуковића, а у други деветнајест осталих Срба, који су потучени. Поред тих гробова постоје још неколико рака нових, свака по неколико метара широке и дубоке, за које несретни сељаци причаху, да су их по наредби војних власти припремали за остале Србе, које Аустријанци, благодарећи нападу наших трупа, нијесу успјели да побију.

Из Горажда, Чајничка, Праче, Рогатице сви су свештеници, као и угледни грађани потучени или поведени. Свештеник Гаврило Комадановић из Чајничка једини је, који се спасао бјекством из предјела Рогатичких, користећи се неком збрком својих свирепих пратилаца. Но и он бјеше сасвим изгубљен и престрављен, кад ми се пријавио на Јабуци у логор, одакле је пошао у своје мјесто. Између осталих чуда и невјероватних звјерстава, причају околни сељаци, који су се у шуми били прикрили и тиме свој живот спасли, да су свештеника Димитрија Јевђевића из Праче и два богата Србина Ника и Риста Батиниће, такође из Пра-

¹² В. Ћоровић, *Нав. дело*, 117.

¹³ 28. јула 1914. као таоце, по осуди Војног суда. „У Фочи су били поставили шест најугледнијих Срба као таоце код два железна моста на Дрини. На првом су били поп Јосиф Кочовић, поп Владимир Поповић из Челебића и трговац Нико Хаџивуковић; на другом поп Василије Кандић и два трговца Милан Хаџивуковић и Никола Мазија. По дану су ти људи држани у једној кућици код мостова, а по ноћи су морали бити на самим мостовима. У зору 9. августа 1914. дође једна војничка патрола пред први мост и постреља сва три таоца без икаква повода, а у исти мах нападнута су и друга тројица. Један од војника збоде два пута бајонетом Николу Мазију, који на месту остаде мртав, а онда прободје по два пута и Кандића и Хаџивуковића у прси и у трбух. Кад је приметио, да су још живи, пуцао је још два пута на њих, а да га нико од колега није задржао или опоменуо. Команданту поручнику Премужићу, кад је дошао да пита шта је било, јавише, да су таоци хтели бежати. На то су убијене пренели у Фочу и сахранили забранивши породици, да их обиђе и да учествује при спроводу.” В. Ћоровић, *Нав. дело*, 59.

¹⁴ Ухапшен 26. јула 1914. у Фочи, као таоц држан је на обезбеђењу Гвозденог моста. „Ту га је убо стражар у трбух и леву руку. Октобра 1914. год. био је затворен у сарајевском гарнизону. 20. јануара 1915. упућен је у Арад а затим у Нежидер. Умро је од последица интернације 30. октобра 1918. у Фочи.” *Свештеномученици... LXV*.

че, били ставили у дрвени процјеп, па су им испод грла потурили кајише, те су по ваздан на сунцу тако висили, а војници су их убијали бајонетима. Нешто од удараца, а нешто од мува и обадова била су им тјела сва у крви и нико им се на неколико метара није смијо приближити од родбине, која их је силом морала посматрати, без да је ико смио гласно заплакати.¹⁵ Чује се, да су Батиниће тим начином и уморили, а за свештеника Јевђевића разнјели су глас да је прешао у Римокатоличку вјеороисповјест. Упитани сељаци зашто су тако свештенике и прваке мучили и морили - одговарају, да су Швабе и Турци хтјели да дознаду од њих планове Црне Горе и Србије и мислили су, да су попови били у вези са српским Краљевинама,¹⁶ те су се, особито по клеветата Турака, и окомили на попове толико, да никога, па чак ни оне, за које се рачунало, да су владини људи, нијесу поштедјели.

Између многих, ове блијезде цртице, Високопреосвећени, биће довољне, да Вам преставе хуманост наших нечовјечних противника. Ово мало нашег живља, међу коме се не налази нико од угледа, већ све жалост и нејач, највише се жали на Турке, преко којих су Аустријанци и по селима чинили Српском живљу нечувена насиља. Преко свега тога што је наша војска скоро до Сарајева, Турци још једнако у неослобођеним крајевима чине са солдатима зулуме. Око Калиновика гдје је Српски живаљ у већини, све је спаљено и једнако несрећне породице страдају и ко може пребјегне к нама овамо. То су грозоте, које могу чинити звјерови у љуцком облику и види се, да су Штадлерови¹⁷ васпитаници достојно превазишли своје предходнике из Шпанске инквизиције, али Бог је са Његовом Правдом достижан те ће их наградити према њиховим нечовјечним дјелима.

Ја сам препоручивао војним свештеницима да узгредно врше чинодејства, у колико могу, и да овај жалосни народ колико толико тјеше са пастирским поукама и обећањима, ако Бог да, за бољу будућност. Ради великих потраживања за крштење дјеце, која већ од Видова дана, чекају крштење, зауставио сам свештеника Пљеваљске бригаде Сл. Шилка, те се налази овдје и у Горажди, али видим да је толика потреба, да један свештеник није довољан, те сам приморан био, да прекојуче замолим Ваше Високопреосвештенство да наредите бар још двојици све-

¹⁵ Детаљан опис мучења наводи: В. Ђоровић, *Нав. дело*, 60-61.

¹⁶ Пише у множини јер подразумева Србију и Црну Гору.

¹⁷ Јосип Штадлер (Josip Stadler), надбискуп Врхбосански 1881-1918. Прва личност Римокатоличке цркве у БиХ, радикални прелат са неограниченом потпором Аустро-угарске власти, својим радом изазивао је отпор Српске цркве и народа. В. Максимовић, *Munroopolit Сава Косановић 1839-1903*. Српско Сарајево 2003, 45-101; Т. Вукшић, *Nadbiskup Josip Stadler (1881.-1918.) i Srbi u Crkva u svijetu*, god. 34, Split 1999, br.1. 35-60.

штеника, који би остали овдје, док би се ослободио Мостар и Сарајево одакле би се попуниле упражњене парохије. Што се тиче свештеника Јова Радовића - он је био дошао овдје и молио Општину, да она моли надлежне, како би остао овдје као свештеник. Међутим властима је говорио да сте га Ви овамо упутили усљед чега сам Вам и телеграфирао, пошто није имао никаквог писменог наређења ни Вашег нити од Господина Кирила. Ја сам овдје нарочито дошао, да одржим благодарење поводом рођендана нашег узвишеног Краља Господара. Мислим да ћу још који дан остати, јер ми је препоручио и господин Мартиновић, пошто сам прилично озебао особито 22. т.м. када је била велика борба код Доброг поља, те по великом невремену ни ја, нити г. Мартиновић и цио његов штаб нијесмо стали од пет сати ујутру до један сат по поноћи, већ смо сви били на положајима на Голубово брдо, те смо сви особито од ногу пропали.

Напоменуо сам Вам у телеграму за породице потучених и одведених свештеника и заиста остале су у тешком положају. Препоручио сам овдашњој бившој Општини, да их не упушти, док би се уредиле овдашње ствари, али они су изгубљени и у неизвјесности, тим прије што је у свима па и њиховим општинским стварима наступила збрка. Усљед тога молим Ваше Високопреосвештенство, да код Краљевске Владе учините корак, како би се издала наредба овамошњим властима, да овим породицама, помогне у издржавању, било од државног било од заосталог општинског новца, гдје га буде било.

Рањеника има овдје око 150, а слабо је уређено за њих, тим прије што нема ни уређеног Црвеног Крста, нити је ко на томе радио. Има једна Грчка мисија од два љекара, али нема апотекара, те иде тешко.

Оволико на брзу руку Вам написах, остајући Вашег Високопреосвештенства најљубазнији брат

Фоча, 28. септ. 1914 год.

АЕ Митрополит Пећски Гаврило¹⁸.

Од првога дана ратног стања Митрополит Митрофан, вредно је радио у својству председника Црногорског црвеног крста о чему је оставио и својеручну белешку: „Ја, као предсједник Црногорског црвеног крста, са својим друштвом, одмах смо се дали на посао, да приуговоримо што је нужно у болницама, где ће се смјештати наши рањени војници. Свуда у земљи, у свим варошима, организовали смо пододборе и сваки је радио свој посао¹⁹”.¹⁹ Управни одбор сачињавали су Филип Јерговић, председник Главне државне контроле, проф. Живко Драговић,

¹⁸ Патријарх Гаврило, *Живимо у светињи и слободи*, 518-521.

¹⁹ Митрофан, *Животопис*, 459-460.

Државни саветик, Перо Вучковић, ректор Богословско-учитељске школе, др Божо Перозић, дворски лекар, др Матановић, управник Болнице Данило I, др Огњеновић, начелник војног санитета, ђакон Иво Калуђеровић, секретар Конзисторије цетињске, Косто Лучић, државни контролор, Урош Марић, апотекар, Шпиро Томановић, управитељ Гимназије и Ново Вугделић, контролор. О динамичном раду Одбора сведоче признанице о урученој новчаној помоћи појединцима или групама избеглица, рањеника и невољника.²⁰ Посебно је драгоцено сведочанство о отварању привремене болнице у Улцињу.²¹

И Митрополит Пећки Гаврило је, првог дана по објави ратног стања, формирао Обласни одбор Друштва црногорског црвеног крста за Метохију са центром у Пећи. У позиву на помоћ који је тада објавио, Митрополит је, у својству председника, позвао све људе добре воље да дају прилоге за опште добро које врши та хумана институција. Из списка приложника види се да су се заиста одазвали припадници свих вера и народности који су тада живели у Пећи и околини: ту су аге, трговци, занатлије, Срби - православци и муслимани, Турци, Арбанаси - муслимани и католици на челу са жупником пећким Клементом Мираји, сам Митрополит Гаврило, Спасоје Поповић, парох пећки, управе манастира Пећаршије и Дечана, чак и игуман Никифор Симоновић из Косијерева, дијаметрално удаљен, и многи други.²² Успех постигнут у организовању овог Одбора био је препорука Митрополиту Гаврилу да га командант Санџачког одреда, сердар Јанко Вукотић актом бр. 1846 од 11. октобра упућеним Министарском савјету препоручи и замоли да од те навише извршне власти, буде именован за председника Одбора Црвеног крста у Пљевљима. Свој захтев образложио је речима: "јер ће се онамо слећи маса рањених, болесних војника а средстава за његовање истих мала су, па рачунам да би Митрополит својим ауторитетом допринио доста користи". Министарски савјет је на седници од 12. октобра донео одлуку да прихвати предлог сердара Јанка Вукотића и именован је Митрополита Гаврила за председника Одбора Црвеног крста у Пљевљима о чему су извештени и Вукотић и Дожић.²³ У извештају који је упутио Министарском савјету, Митрополит Гаврило је навео да је преузео дужност у Пљевљима „и са Одбором све силе употребио те смо рањенике смјестили и дали им доста добар начин сразмјерно средствима која имамо". У истом акту пожалио се на бирократски дух финансијског контролора

²⁰ Током 1914. само из цетињског одбора новчана помоћ је уручена преко 300 особа.

²¹ КЦ бр. 1203 од 11. 7. 1914. АМЦП, КЦ ф. 63.

²² Глас Црногорца (ГЦ), год. XLIV, 3. 1. 1915. бр. 1, 4.

²³ Кр. мин. савјет бр. 473 од 12. 10. 1914. Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), Министарски савјет(МС) ф. 1.

који је послат из Државне контроле, с једне стране а са друге недостатак основних средстава за обављање тако одговорне дужности. Уважавајући наведене разлоге, Министарски савјет је ускоро ослободио Митрополита Гаврила даљег вршења дужности у Одбору Црвеног крста у Пљевљима и он се вратио на своју архијерејску столицу у Пећи.²⁴

Ратна 1915.

Са развојем ратних операција, већи број избеглица је потражио уточишта на црногорској територији. Због тога је, половином јануара 1915. на Цетињу основан Одбор за помоћ пребјеглих породица из Аустро-Угарске. Одбор је, на челу са председником Марком Радуловићем, сачињавало 19 најугледнијих грађана Цетиња а међу њима је био и ђакон Иво Калуђеровић, секретар Конзисторије тј. врховног управног тела Цетињске епархије. Обавештавајући јавност о свом оснивању и почетку рада, Одбор је издао проглас ради прикупљања помоћи у коме су наведене и ове драматичне речи: "Браћо и сестре! 20.000 живота треба да обезбједи наше братско срце; 20.000 наших огњишта морају да приме толико биједних укућана. Није то тешко ни земљи ни народу - закон је то Божји и људски. Та они су сви наши и наши ће да буду - њихова ће згаришта да прелије крв оних, који смрћу доносе живот, а животом слободу. Одмиче устајала ноћ са поробљених српских земаља - диже се велико сунце слободе. Оно ће све да огрије: и напаћене и биједне, и рањене и мртве. Сјетите се себе и својијех, Ви, који држите ову земљу, кршевиту али свима златну; сјетите се себе и својијех, сви Ви Срби, с мора и са суха! Сјетите се њих; хвалу ће Вам дати цио српски народ! Цетиње, на Савин дан, 1915."²⁵ Убрзо по оснивању, Одбор је 1. фебруара организовао добротворну свечаност у Зетском дому и том приликом је међу добротворима новчани прилог дао и Митрополит Митрофан.²⁶ Све док је постојао Одбор у његовом раду су дали свога доприноса, било прилозима или прихватањем под свој кров избеглица и бројни свештеници. По одредби Одбора, редовни члан комисије која је била задужена да спроводи исплату прикупљене помоћи био је и надлежни свештеник парохије на којој су биле смештне избеглице. Већ у првој расподели помоћи, збиринуто је било 302 породице са 1743 члана.²⁷ Аустро-угарска окупација Црне Горе је, међу осталим злочинима, учинила крај и овој добротворној институцији.

²⁴ Кр. мин. савјет бр. 484 од 20. 10. 1914. ДАЦГ, МС ф. 1.

²⁵ Цетињски вјесник (ЦВ), год. VIII, 18. 1. 1915, бр. 3, 1-2.

²⁶ ЦВ, год. VIII, 7. 2. 1915, бр. 9, 2.

²⁷ ЦВ, год. VIII, 10. 5. 1915, бр. 37, 2.

У исто време са оснивањем Одбора на Цетињу, али независно од њега, основан је сличан одбор у Никшићу под именом „Главни Одбор за помагање породица пребјеглих у Црну Гору у рату 1914-1915 из Босне, Херцеговине и Боке Которске”. Председник Главног одбора је био војвода Божо Петровић а међу члановима је био и ђакон Коста Љешевић, члан Никшићке конзисторије. Ништа мање није био драматичан и испуњен ватреним позивом на помоћ и Проглас који је овај Одбор објавио:”Сваки рат носи собом разноврсне биједи и биједнике; од свих су ипак најбиједнији пребјеглице - жене, старци и нејач - без свога хранитеља, без свога крова, без свога дома. Данашњи рат донио нам је пребјеглице: белгијске, пољске и српске с истим злим удесом. Цио културни свијет сматра својом дужношћу, да овакве пребјегле породице, које су изложене свима врстама невоља: болести, студи и глади, што прије и што обилније помогне, како би им тиме биједу олакшао, глад утишао и здравље одржао. Те породице ми ћемо морати за дуги низ година стално помагати: дому се вратити не могу, јер га више немају. Од њиховог је дома злочинац - непријатељ учинио пустош и згариште, а својих хранитеља те биједне породице сигурно више никада неће видјети.

Ми Срби, и ако сами сиромаси, треба сада да докажемо својој пребјеглој браћи да нијесу дошли у туђину. Њихову љубав - толико пута доказану спрам нас - морамо им вратити братском љубављу. Стотине хиљада новца и читава стоваришта одјеће и обуће долазила су из Босне, Херцеговине и Боке Которске Црногорском Црвеном крсту у нашем задњем рату са Турском! Зар наш добри народ који у свакој прилици радо помаже невољника, па и туђина - сјетимо се само недавне обилате помоћи коју смо указали Арбанасима - може сада допустити да његова пребјегла браћа и сестре који тешки удес мушки трпе а руке не пружају, полагаано умиру на његове очи од студи и глади!”²⁸ Укоро је, 16. марта, основан пододбор у Бару на чијем челу је био Арцибискуп Барски и Примас Српски Никола Добречић, а подпредседници су били хоџа Муртеза Карађузовић, поглавар црногорских муслимана и прота Петар Хајдуковић, парох барски.²⁹ Међу многобројним приложницима били су и бројни свештеници на челу са митрополитима Митрофаном и Гаврилом, еп. Кирило, игуман дечански Варсонуфије, свештеници из Пећи и многи други.³⁰

У непрекидном духовном старању о народу који му је поверен, поготово током ратног стања, као посебан вид утехе, Митропо-

²⁸ ГЦ, год. XLIV, 5. 2. 1915. бр. 7, 1-2.

²⁹ ГЦ, год. XLIV, 4. 4. 1915. бр. 17, 4.

³⁰ ГЦ, год. XLIV, 13. 6. 1915. бр. 29, 3.

лит Митрофан је пред Васкрс 1915. објавио посланицу „својој христољубивој и богохранимој јерархичној пастви”. Међу речима утехе озареним непролазном светлошћу Христовог васкрсења, верном народу а најпре војницима и официрима на фронту, Митрополит је упутио и ове:

„Мир, који је Христос људима предао, нарушен је. Он је заглушен ужасном грмљавином тешких топова, митраљеза и милијонима раз-ног система убојних пушака. Готово цијелу Европу и дио Азије обуео је страшни ратни пламен. Како на копну, тако и на мору људска крв немилице се пролијева. Човјечанство, за чије је спасење Христос страдао и васкрсао, данас се међусобно коље и тамани. Свети Божји храмови руше се, културни споменици обарају се; богате вароши уништавају се; лијепа села и засеоци огњу се предају, и једини Бог зна, какви се злочини и богомрска дјела на бојним пољима чине. Анђелска и људска пјесма умукле су, јер је небо тужно, а земља је плачна и жалосна. Пита се: ко заигра ово богомрско коло; ко овако међусобно закрви народе цивилизоване Европе? Одговор је јасан. Два царства: Њемачка и Аустро-угарска у својој охо-лој сили заборавише на Бога и у срцу своме не имајући ни зеру хришћанске љубави према своме ближњему, нарушише за све народе тако драгоцени европски мир. Први нишан њихове освајачке тежње бијаше српска држава. Слом, који бијаху Србији намијенили, у исто вријеме бијаше уперен и на Краљевину Црну Гору. Двије српске краљевине сметаху им, па зато требаше их уништити!

Владари Црне Горе и Србије, нађоше се пред неочекиваним, али већ свршеним чином, и ништа им друго не остајаше осим једино то, да заједнички оружјем бране опстанак својих земаља. Али ова љута невоља показа, да српски народ није сирак тужни без игдје икога, него да за њега куца очинско срце моћнога и великодушнога Рускога цара Николе II. Кад је цар Никола из руку Свемогућега Бога примио скиптар пространога Руског царства, у коме сунце никад не залази, он је у исто вријеме по примјеру својих славних предака, традиционално примио и обавезу моћнога покровитељства над православним балканским државама. Пошто су сви мудри и мирољубиви напори цара Николе и његових савезника да се рат избјегне остали без успјеха, Цар је био принуђен, да милијоне своје непобједиме војске позове на оружје. примјеру Руског цара сљедовали су и његови моћни савезници Французи и Енглези, и тако је рат започет таквом страшном борбом, какву још до сада свјетска повјесница нигда запамтила није.

Жртве људске свакодневно на хиљаде падају. Море крви и суза пролијева се. Позорница страшна и ужасна! Да ће зли људи оваква крвава дјела на земљи изазвати, предсказао је то и Христос Спаситељ овим

ријечима: ”Многи ће доћи у моје име ... и многе ће преварити. Чућете ратове и гласове о ратовима. Гледајте, да се не уплашите... Устаће народ и царство на царство... и земља ће се трести!”. Из наведених ријечи Христових, које кад доведемо у везу са постојећим ратним догађајима, може се закључити да се у лицу проузроковача овога страшнога рата на земљи појавио антихрист, који међу народима овако баци угарак из кога цио свијет обухвати ужасни ратни пожар. Савезници тројног споразума, да би сачували свијет од њемачког насиља, употребише од Бога дати им мач, да њиме казне рушитеље свјетског мира и реда. Силом околности изазвати, савезници се латише оружја али не као убице, него као моћни заштитници нејаких и као чувари правде Божје на земљи. Они наставише рат, да ратом успоставе у Европи стални мир, који ће народима зајемчити срећу и благостање. У очекивању оваквог добра свима, којима је ма каквим начином досуђено у овоме тешкоме рату да понесу крст муке, патње и страдања, честитам васкрсење Христа Спаситеља с радосним поздравом: Христос Воскресе!

Пригодом данашњег празника света дужност налаже ми, а и жеља је моја топла, да моју драгу богохраниму паству и миле наше војнике на бојним пољима у духу посјетим и да им свима, почевши од храбрих генерала, бригадира, шефова штаба, командира, капетана, официра, па све до четног редова честитам славно васкрсење Христа Спаситеља.

Драги војници! Ви се с правом можете радовати, што сте тако били срећни, да на вас пане коцка, да у заједници с другим великим народима примите учешћа у коначном остварењу оне вјековне историјске идеје, за коју су ваши драги претци и живјели и умирали! У оваквом расположењу душе моје, ја као ваш духовни архипастир, како данас на празник славног васкрсења Христова, тако и иначе сваког дана најтоплије молитве приносим Творцу небесном за ваше здравље и најбољу побједу, тврдо вјерујући, да ће овај у историји јединствени рат нашем српском и југословенском народу донијети одавно жељено национално васкрснуће. У оваквој молитви и топлој жељи, да Бог мира, среће и сваког напретка буде са свима вама - мили јунаци - поздрављам вас радосним светим поздравом: Христос Воскресе!

На велики дан празника васкрсења Христова у својим молитвама по дужности и архипастирској љубави сјетио сам се и вас, наших милих јунака - рањених војника - и то, како оних, који се данас у болницама на лијечењу налазе, тако и оних, који се изван болница од рана опорављају.

Света је моја дужност, да приликом данашњег празника обратим ријеч топлог саучешћа оним уцвијеленим породицама, чији су мили и драги на бојним пољима животе своје жртвовали. Тешко је наћи бира-

них ријечи којима би се могла пружити утјеха, да ублажи тужна срца; родитеља за својим милим синовима; жена за својим драгим мужевима; сестара за својом узданом браћом и дјеце за њиховим слатким очевима. Овакву тугу и печал с ожалошћенима сви заједно дијелимо. Заједничку пак, утјеху налазимо у томе, што су наши погинули мили јунаци животе своје славно и јуначки жртвовали за вјеру, краља и домовину, те славна имена њихова нигда умријети неће. Молећи се Богу за њихов вјечни покој, вјерујемо, да њихове племените душе сада живе код Свевишњег на небу. Слава нашим неумрлим херојима и вјечна им памјат! Ожалошћене породице с нама заједно нека хришћанску утјеху налазе у вјерованју, да ће из пролирене крви и гробова њихових погинулих убрзо васкрснути слобода васколиког српског народа”. Васкршња посланица Митрополита Митрофана објављена је, у целости у Вјеснику на Цетињу а штампана је и као посебно издање и прочитана од стране свештенства у данима васкршњег празника по свим црквама и манастирима као и војним положајима.³¹

Као вид посебног старања не само о духовним потребама народа већ и као знак зрелог духовног расуђивања у ванредним околностима, Митрополит Митрофан је објавио распис којим је свештенству наложио да објави: ”С погледом на ратно стање и оскудице у радним снагама, нашао сам за потребно, да се народу дозволи да с благословом Божјим овог љета може радити у све недјеље и празнике осим ових: Вознесења, првога дана Тројичина дне, Преображења, Велике и Мале Госпође”.³² О овоме је обавестио и Митроп. Гаврила, Еп. Кирила, Министарство просвјете и црквених послова и све надзиратеље и намјеснике у епархији. У одговору, Митроп. Гаврило је навео да је он још 20. априла дао истоветан благослов и разрешење за територију своје епархије.³³

Главна интендатура Министарства војног обратила се Митрополији са молбом да се због неодложне потребе за набавком дрва, као горива за војне потребе, одобри сеча извесне количине манастирске шуме на острву Ком, са напоменом да би се то обавило под надзором стручне особе да се не би направила каква штета. Дајући одобрење као свој вид доприноса општем ратном напору државе и народа, Конзисторија је, такође, умолила војну команду да се током сече води рачуна да се не направи нека штета манастиру.³⁴

³¹ ЦВ, год. VIII, 19. 3. 1915, бр. 19, 2-3.

³² КЦ бр. 290 од 27. 4. 1915. АМЦП, КЦ ф. 65.

³³ КЦ бр. 311 од 1. 5. 1915. АМЦП, КЦ ф. 65. Истоветне расписе објавили су и архијереји у Србији и Босни и Херцеговини.

³⁴ КЦ бр. 377 од 5. 6. 1915. АМЦП, КЦ ф. 65.

Прихват и збрињавање избеглог свештенства

Митрополит Митрофан је 10. новембра 1915. обавестио Еп. Кирила Захумско-рашког да је изванредан број свештеника из Србије, у путу повлачења пред надирућим аустроугарским завојевачем, ступио на црногорску територију и стигао до Пећи. Имајући информације да ће се изванредан део њих задржати у Црној Гори, најавио је њихов долазак и издао налог да се обезбеде услови за прихват и смештај. „У овим приликама дужност налаже да им по могућности изидемо на сусрет. Ја сам се с Кр. Владом споразумио а Његово Величанство Краљ био је милостив одобрити, да се свештеници, наши гости из Србије приме као браћа и смјесте у ман. Острогу”. Даље је прецизирао да је за њих неопходно спремити највећи објекат тј. нову кућу у којој је била школа.³⁵ О наведеном Еп. Кирил обавестио је настојатеља ман. Острога, игумана Леонтија Нинковића.³⁶

Митрополит Пећи Гаврило обавестио је Еп. Кирила да је 14. новембра из Пећи кренуло око тридесет свештених лица из Србије на челу са протојерејем Михаилом Поповићем председником београдског Духовног суда и свим особљем те институције а остали да су већином монашког реда, настојатељи манастира и нишки прота Тадија Костић са још двојицом свештеника, и да им треба обезбедити смештај у ман. Морача а потом где буде одређено, о чему су обавештени Митр. Митрофан и настојатељ манастира.³⁷ Морачки игуман Рафаило Ђуровић известио је Никшићку конзисторију да су у периоду од 17. до 21. новембра у манастиру боравили председник београдског Духовног суда прота Михаило Поповић са персоналом, укупно 15 особа и да им је одредио пратњу до Подгорице, током два дана. Још је додао да се у манастиру свакодневно налази већи број избеглица али да он нема више хране да им пружи, због чега је тражио помоћ.³⁸

Пошто је до Пеће Патријаршије, почетком новембра, дошла већа група свештеника из Србије а међу њима и студенички монаси са ћивотом светог краља Стефана Првовенчаног, Митрополит Гаврило је питао Митрополита Митрофана и Министра просвете и црквених послова за налог куда да се упуте ови црквени великодостојници са светињом, с обзиром да се налазе на црногорској територији. Истовремено је тражио да се обезбеди превоз и за ћивот светог Стефана Дечанског који би,

³⁵ КЦ бр. 865 од 10. 11. 1915. АМЦП, КЦ ф. 67.

³⁶ Конзисторија Никшићка (КН) бр. 677 од 13. 11. 1915. АМЦП, КН ф. 18.

³⁷ КН бр. 680 од 14. 11. 1915. АМЦП, КН ф. 18.

³⁸ КН бр. 706 од 30. 11. 1915. АМЦП, КН ф. 18.

због опасности од девастације током ратног стања, по његовом предлогу требало заједно са моштима светог Стефана Првовенчаног пренети у унутрашњост Црне Горе.³⁹ После саветовања на највишем месту тј. са краљем Николом и председником Министарског савета, Митрофан је одговорио Гаврилу да ће коначни одговор добити од Министра просвете и црквених послова.⁴⁰ У акту упућеном Еп. Кирилу, Митрофан је изнео могућност да ће мошти Првовенчаног и Дечанског ускоро бити донете у Подгорицу а уједно и да буде спреман и за пренос ђивота који су били под његовом надлежношћу.⁴¹ У Пећку Патријаршију 14. новембра 1915. дошао је и Митрополит Србије Димитрије Павловић, одакле је, са Митроп. Гаврилом, послао поздрав Митрофану.⁴² Он је, у одговору, изразио је спремност да му пружи годтопримство, што је подразумевало да су обезбеђени услови за прихват и смештај ђивота светог Стефана Првовенчаног.⁴³ Ради тога је и подгорички парох Душан Поповић обавештен са налогом да спреми цркву св. Ђорђа за смештај ђивота Првовенчаног.⁴⁴ Министарству унутрашњих дјела и Обласној управи у Подгорици, такође је најављен њихов долазак и умољени су да обезбеде услове за сигурност светиње и смештај Београдског митрополита.⁴⁵ Обласни управитељ је обавестио о доласку Митрополита Димитрија са моштима Стевана Првовенчаног у Подгорицу, 30. новембра у вечерњим часовима.⁴⁶ Истоветно обавештење послао је и прота Петровић, са напоменом да је Митрополит Димитрије исцрпљен од пута и да жели да се одмори пар дана док настави пут ка Цетињу. Питао је и за коначно одређиште за свете мошти. Митрополит Митрофан је упутио поздрав свом брату Димитрију, обавестивши га да свете мошти упути у ман. Острог а њему благовремено најави долазак на Цетиње.⁴⁷

Свештенство из Србије је дошло до Подгорице а одатле највећи број наставио је пут за Скадар и даље са српском војском. Један, мањи део, остао је у Црној Гори и смештен у ман. Острог. Први је дошао у Острог, 21. новембра, јерођакон Лукијан Бибић, са брат ман. Раковице код Београда.⁴⁸ За њега, у извештају Никшићкој конзисторији, игуман Леонтије наводи да „приспјели јерођакон у одијелу је поцијепан и скоро

³⁹ Поверљиви телеграми бр. 1086 од 9. 11. и 1089 од 10. 11. 1915. АМЦП, КЦ ф. 65.

⁴⁰ КЦ бр. 864 од 10. 11. 1915. АМЦП, КЦ ф. 65.

⁴¹ Поверљив акт од 10. 11. 1915. АМЦП, КЦ ф. 65.

⁴² КЦ бр. 870 од 14. 11. 1915. АМЦП, КЦ ф. 65.

⁴³ КЦ бр. 871 од 14. 11. 1915. АМЦП, КЦ ф. 65.

⁴⁴ КЦ бр. 893. А. 1915-863 од 30. 11. 1915. АМЦП, КЦ ф. 65.

⁴⁵ КЦ бр. 894. А. 1915-863 од 30. 11. 1915. АМЦП, КЦ ф. 65.

⁴⁶ КЦ бр. 896. А. 1915-863 од 1. 12. 1915. АМЦП, КЦ ф. 65.

⁴⁷ КЦ бр. 898. А. 1915-863 од 1. 12. 1915. АМЦП, КЦ ф. 65.

⁴⁸ КН бр. 685 од 22. 11. 1915. АМЦП, КН ф. 18.

бос, па претпостављам да ни други који дођу, неће - у томе - бити сретнији од њега те и о томе треба повести рачуна!"⁴⁹

Ћивот са моштима Стевана Првовенчаног свечано је, колико се то у тим ратним данима могло, у Острогу дочекао Еп. Кирило, 2. децембра и сместио у цркву Свете Тројице у Доњем манастиру, положивши га испред престоне Христове иконе.⁵⁰ Дубоко је симболично знамење да је у тренутку када је уношен ћивот у манастир, пукло велико звоно које је поздрављало долазак краља - избеглице!⁵¹ То је било петнаесто избегличко путешествије његових светих моштију које је најављивало велико страдање српског народа и војске током албанске голготе, све до победоносног повратка у Београд, 1918. У пратњи ћивота били су архимандрит Серафим Балтић и јеромонах Антоније Драговић из Студенице, јеромонах Пимен Кнежевић, настојатељ ман. Клисуре, игуман Макарије Милетић, настојатељ ман. Раванице и проф. Милан Шиљак, теолог.⁵²

У периоду од 22. новембра до 9. децембра, дошли су и прибежишта у ман. Острогу нашли су свештеници и свештеномонаси: 1) Лукијан Бибић, јерођакон из ман. Раковице; 2) Роман Вукмановић, настојатељ ман. Бељаковац код Куманова; 3) Перко Шаулић, свештеник из Гајтана; 4) Серафим Балтић, настојатељ ман. Студенице; 5) Антоније Драговић, сабрат ман. Студенице; 6) Макарије Милетић, настојатељ ман. Раванице; 7) Милан Шиљак, проф. теолог из Велеса; 8) Тадија Костић, прота из Ниша; 9) Пимен Кнежевић, настојатељ ман. Клисуре; 10) Генадије Грбић, јеромонах из ман. Осогова; 11) Сава Пјешчић, прота из Свилајнца; 12) Светозар Ескић, свештеник из Седлара; 13) Данило Зивгаревић, настојатељ ман. Бања код Прибоја; 14) Мелентије Лијешевић, јеромонах ман. Бања; 15) Саво Поповић, свештеник из Моравице; 16) Сергије Пантић, монах ман. Грачанице; 17) Благоје Довезенски, свештеник из Битоља; 18) Методије Балтић, настојатељ ман. Вујна.⁵³ Уз наведена свештенмонашка лица било је у пратњи девет особа (манастирски ђаци, искушеници, рођаци) које су такође смештене у ман. Острогу. Радослав Павловић, ученик Монашке школе у ман. Раковици,

⁴⁹ Никшићка конзисторија одобрила је игуманов налог да се јерођакону Лукијану купи потребна одећа и обућа.

⁵⁰ КН бр. 713 од 4. 12. 1915. АМЦП, КН ф. 18.

⁵¹ Извештај игумана Леонтија Конзисторији никшићкој: "Дужност ми је ставити до знања тој Високопреч. Конзисторији да је 2. децембра ов. год. прсло звоно у Горњем манастиру Острогу, и то, баш у оном моменту, када су мошти Св. Краља Првовенчаног приспјеле у Ман. Острог и када се звоном поздрављао његов долазак". Управа манастира Острога бр. 82 од 16. 12. 1915. АМЦП, КН ф. 18.

⁵² Извештај еп. Кирила митроп. Митрофану: КН бр. 713 од 4. 12. 1915. АМЦП, КН ф. 18.

⁵³ КН бр. 719 од 11. 12. 1915. АМЦП, КН ф. 18.

боравио је по налогу Еп. Кирила у ман. Ждребаонику током децембра месеца 1915.⁵⁴

О доласку на Цетиње Митрополита Димитрија, 4 децембра, објављена је notiца у службеним новинама Глас Црногорца, 5. децембра 1915.⁵⁵ У његовој пратњи био је, у звању секретара, јеромонах Венијамин Таушановић, потоњи епископ браничевски и један послужитељ.

Баш уочи Никољдана пристигао је на Цетиње и заједнички познаник обојице митрополита, војвода Симо Поповић, који је уточишта потражио у Цетињском манастиру. О сусрету са двојицом митроносних пријатеља и сарадника, уочи Никољдана, оставио је запис у мемоарима: "Пођосмо заједно најприје митрополиту Димитрију. Поздрависмо се срдачно, али је велика разлика у расположењу нашем сада и онда у Биограду, када смо у двору о слави Краљевој дијелили Аустрију. Говорасмо о томе и о нашем страшном путовању и ужасима, који се изручише на наш народ; жаљасмо се на Русе, што неvěјероваху да ће нас Бугари издајнички напасти, и на савезнике, што нам у одсудном часу не прискочише у помоћ. На пошљетку оба митрополита, па и ја шњима, завршисмо тјешећи се као добри хришћани: "Бог ће помоћи, све ће добро бити!"⁵⁶

На Никољдан, имендан краља Николе, Митрополит Димитрије био је на личном пријему у двору јер краљ није примао друге честитаре.⁵⁷ Пред његов полазак са Цетиња, Митрополит Митрофан је упутио акт архимандриту Виктору Михајловићу, митрополитском намеснику у Скадру, са налогом да буде на располагању и од помоћи Београдском митрополиту докле год буде боравио на том простору.⁵⁸ Током боравка на Цетињу, 4-26. децембра, Митрополит Димитрије са пратњом, био је смештен у Цетињском манастиру.⁵⁹

Министарски савјет је „с обзиром на садашњу тешку ситуацију” на седници од 6. новембра 1915. донео одлуку „1) Да се у Пећи образује Одбор у који улазе г. г. Ристо Поповић, министар на располо-

⁵⁴ КН бр. 744 од 28. 12. 1915. АМЦП, КН ф. 18.

⁵⁵ ГЦ, год. XLIV, 5. 12. 1915. бр. 57, 2.

⁵⁶ С. Поповић, *С краљем Николом из дана у дан 1916-1919.* (прир. В. Крестић), Књижевна задруга Српског националног вијећа, Подгорица 2012, 78.

⁵⁷ ГЦ, год. XLIV, 8. 12. 1915. бр. 58, 1.

⁵⁸ КЦ бр. 1039.А.1915-863 од 21. 12. 1915. АМЦП, КЦ ф. 65.

⁵⁹ Аутентично сведочанство о стању духа и расположењу двојице црквених поглавара али и самог краља Николе и његовог окружења, у данима пред капитулацију Црне Горе, оставио је војвода Симо Поповић који је боравио под истим кровом са њима, у Цетињском манастиру. С. Поповић, *С краљем Николом из дана у дан 1916-1919.*, 85-90.

жењу, Митрополит Дожић и Марко Петровић, обласни управитељ. Одбору ће бити у главном задатак да се стара о пропраћању и живљењу избјеглица из Србије; о реду у Метохији, као и о евакуисању појединих мјеста и онеме што за потребно нађе да се учини онамо у овим приликама”. Даље је Одбор упућен да се „само за важне и изузетне случајеве” обрати надлежним министарствима. Под тачком 7. исте одлуке Министарског савјета одређено је „да свештенство мирског и монашког реда не напушта своју паству и манастире, осим Митрополита Дожића и Конзисторије у Пећи, који ће поступити као и остало чиновништво онамошњих крајева”.⁶⁰

Епископ Захумско-рашки Кирило Митровић, дубоко забринут због стања у коме се налазила његова епархија пред надирућим окупатором, аустроугрском војском, послао је Министру просвјете и црквених послова акт којим је тражио упутства како да поступи приликом евентуалне евакуације, с обзиром да је био одговоран за четири ћивота са моштима: св. Василија, св. Арсенија, св. Стефана Пиперског и св. Стевана Првовенчаног, бројно свештенство и монаштво.⁶¹ Министар Марко Радуловић је одговорио: „споразумно са Митрополитом дајем ова упутства: Мошти св. Арсенија да се пренесу у ман. Острог, ви и подручно свештенство изволите остати на својим мјестима. Држање према непријатељу при његовом евентуалном доласку удесите према упутствима тамошњих мјесних власти”.⁶² Истог дана, 29. децембра добио је и од Митрополита Митрофана налог да се мошти св. Арсенија пренесу из Саборне цркве у Никшићу у ман. Острог. „Ја остајем овдје са свештенством, останите и ви тамо!” наредио је стари Митрополит.⁶³ Ова недвосмислена изјава сведочи да је Митрофаново одређење да у свакој ситуацији која је могла настати у односу на непријатељску окупацију, настала по његовој савести и дужности духовног поглавара, независно од воље и одлука политичке власти. Сачуване су и речи које су на ту тему, истога дана, измењали краљ Никола и Митрополит Митрофан. Њих је, као аутентично сведочанство из прве руке, записао војвода Симо Поповић: ”29. децембра ујутро, краљ зове Митрополита. Вратио се брзо и врло узбуђен. Краљ му наредио да одмах спреми људе и свештенике који ће дићи ћивот Св. Петра и пренијети га на Плавницу, а

⁶⁰ Кр. мин. савјет бр. 540 од 6. 11. 1915. ДАЦГ, МС ф. 1.

⁶¹ КН бр. 749 од 29. 12. 1915. АМЦП, КН ф. 18.

⁶² КН бр. 752 од 29. 12. 1915. АМЦП, КН ф. 18; истога дана Управник никшићке области ставио је до знања Конзисторији наредбу Министра унутрашњих дјела од 28. дец. 1915. којом је наређено да се сви виши чиновници спреме за евакуацију и ради тога да спреме за пренос само наважнију финансијску документацију, новац и поверљиву преписку. КН бр. 755 од 29. 12. 1915. АМЦП, КН ф. 18.

⁶³ КН бр. 753 од 29. 12. 1915. АМЦП, КН ф. 18.

оданде у Скадар. И Краљ иде. Питао га Краљ: шта ће он? Одговорио му: да ће остати са народом. „Знао сам да ћеш ми тако одговорити, и мило ми је што ћеш остати” рекао му је Краљ”.⁶⁴

Последњих дана децембра месеца 1915. када је аустроугарски продор на територију Црне Горе био незадржив а пред краља и владу постављало се судбинско питање о начину суочавања са тим проблемом, краљ Никола је одржао више састанака у двору саветујући се са истакнутим носиоцима власти и политичког и јавног живота. Међу особама које су учествовале у тим састанцима био је и Митрополит Митрофан.⁶⁵

Ратна 1916.

У узаврелој ситуацији аустроугарске окупације, после одласка краља Николе и његове породице и покушаја остатака црногорског политичког апарата да се ситуација каналише колико је то било могуће, међу ауторитарним личностима које су, од стране представника „Крње владе” министра Риста Поповића, питане за мишљење шта и како ваља урадити да би се спасило што се спасити може, био је и Митрополит Митрофан.⁶⁶

Запоседањем целокупне територије Црне Горе од стране аустроугарске војске током јануара месеца 1916. успостављена је окупациона власт под именом Војно генерално гувернерство. Гувернерство је било подчињено директно Врховној команди у Бечу. За гувернера је био наименован подмаршал Виктор Вебер фон Бабенау. Уз њега је успостављена војна и цивилна структура окупационе власти која је чврсто држала у рукама све чиниоце јавног живота.⁶⁷ Однос према Православној цркви и јерархији, окупациона власт успоставила је на основу затеченог правног положаја дефинисаног у државном Уставу и Закону о парохијском свештенству као и темељним правним актима: уставима Светог Синода и Конзисторија. На основу наведених одредби, Митрополит Митрофан је био прва личност за комуникацију са новом влашћу који је у исто време имао и одговорност за спровођење наредби које су се односиле на црквени живот и положај јерархије. Истовремено, на основу одредби Устава Светог Синода, преузео је духовно старање и над Пећком епархијом чији је архијереј, Митрополит Гаврило Дожић, већ пр-

⁶⁴ С. Поповић, *С краљем Николом из дана у дан 1916-1919.*, 89.

⁶⁵ Н. Ракочевић, *Црна Гора у Првом светском рату 1914-1918.*, 142. (Даље: *Црна Гора у Првом светском рату*).

⁶⁶ *Црна Гора у Првом светском рату*, 218.

⁶⁷ Структуру окупационог војног и административног апарата в.: *Црна Гора у Првом светском рату*, 218-219.

вих дана аустријске окупације Пећи, почетком децембра 1915. ухапшен и интерниран у Мађарску.

Генерално војно гувернерство званично је обавестило Конзисторију да је успоставило власт у бившој Краљевини Црној Гори и да се сва даља комуникација има обављати са њим директно и преко Окружне војне команде на Цетињу.⁶⁸

Положај најистакнутије личности у Црној Гори, неокрњеног духовног и личног ауторитета, наметала је Митрополиту Митрофану, током ратног стања, обавезе које су превазилазиле његове архипастирске ингеренције али су биле у контесту старања за помоћ народу. Такав положај, у датом историјском тренутку и контексту, изискивао је и жртве које су се морале поднети ради општег добра.⁶⁹ У том погледу већ први његов акт упућен Генералном гувернеру Веберу био је молба групе бивших народних посланика и угледних личности да се реши питање материјалног положаја чиновника бившег административног апарата.⁷⁰ Покушај устанка који је организовао генерал Радомир Вешовић, иако није наишао на подршку народа нити већег броја припадника бивше црногорске војске, изазвао је велику одмазду аустријске власти.⁷¹ Да би се спречило даље страдање народа, Митрополит Митрофан је са неколико истакнутих личности био 18. јуна 1916. на пријему код Генералног Гувернера Вебера са циљем да га замоле да се прекину одмазде над народом.⁷² У том смислу издао је и посланицу свештенству и народу.⁷³ И Епископ Кирило Захумско-рашки упутио је у истом смислу распис свештенству са препорукама о опрезности и суздржаности у комуникацији са народом, поготово на јавним местима где могу бити изложени провокацијама недобронамерних особа.⁷⁴

Готово сваки сусрет са Генералним Гувернером или Окружним војним заповедником подпуковником Рудолфом Халачком, Митрополит Митрофан је користио да интервенише за ослобођење из интернације или затвора бројних личности.⁷⁵ Поред тога, бринуо је и о положају особа интернираних у логоре, молећи да им се олакша стање и услови боравка као што је то, на пример, био случај са интернирцима у Карл-

⁶⁸ КЦ бр. 29 од 24. 2. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68.

⁶⁹ Међу таквим обавезама били су и протоколарни сусрети са највишим представницима окупационе власти. Позитивна страна тога је отварање могућности за интервенције у корист интернираних и ухапшених особа а и за многе друге потребе.

⁷⁰ КЦ бр. 39 од 17. 3. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68.

⁷¹ *Црна Гора у Првом свјетском рату*, 373-401.

⁷² *Црна Гора у Првом свјетском рату*, 321.

⁷³ КЦ бр. 147 од 20. 6. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68; *Црна Гора у Првом свјетском рату*, 403.

⁷⁴ КН бр. 341 од 12. 6. 1917. АМЦП, КН ф. 20.

⁷⁵ КЦ бр. 232 од 3. 8. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68.

штајну: „већином по препоруци митрополита Митрофана, у Карлштајн су премјештени и неки виши официри, чиновници, народни посланици и други” а међу њима су били и бивши министри Марко Радуловић и Ристо Поповић, сердар Јанко Вукотић и бригадир Митар Мартиновић.⁷⁶ Свој ауторитет Митрофан је беспштедно залагао у корист интернираца о чему сведочи и међусобна службена преписка највиших носилаца окупационе власти.⁷⁷ Вест о митрополитовом заузимању за пуштање интернираца на слободу и повратак кућама, на највишем месту и у најсвечанијем тренутку а то је прослава царевог имендана, 17. августа 1917. у присуству Генералног Гувернера Хенрика Клам Мартиница, објављена је и у новинама које је издавала окупацијска власт на Цетињу. Ту су наведене и Митрофанове речи:”Ми сви знамо да сте у Монархији узимали висок политички положај и да сте као висока личност вазда стајали близу пријестоља. Стога ми подносимо смјерну нашу молбу, да Ваша Преузвишеност препоручи наше у Монархији интерниране суграђане милости Његовог Величанства, да се исти што прије повратити могу у домовину”.⁷⁸ Међу многобројним Митрофановим интервенцијама важно је навести и оне од 30. октобра и 30. новембра 1917. упућених Генералном Гувернеру Хенрику Клам Мартиницу коме је доставио три списка са именима 282 интерниране особе, тражећи њихово ослобођење због болести, старости и немоћи.⁷⁹

Уз наведене примере заузимања за интерниране, Митрополит Митрофан се једнако ревностно заузимао и за ухапшене особе, окривљене за злочине или држане као таоце. С обзиром да су већ од пролећа 1916. почели да се формирају комитски одреди и врше нападе на окупациону војску, број ухапшених из дан у дан је био све већи као и одмазда коју је вршила аустријска војска.⁸⁰ Међу бројним нападима комита, важно је споменути и онај од 8. септембра 1917. када је на путу Колашин - Матешево убијен официр аустријске војске. У знак одмазде, одмах је ухапшено четрдесет особа и објављен проглас са датумом до кога се морају пронаћи нападачи. Пошто се и после другог прогласа, од 20. септембра, нису предали нападачи, све је било спремно да се изврши стрељање талаца. На енергичну молбу Митрополита Митрофана, Генерални Гувернер Клам Мартиниц, оставио је извршење каз-

⁷⁶ *Црна Гора у Првом свјетском рату*, 326.

⁷⁷ *Црна Гора у Првом свјетском рату*, 351-352.

⁷⁸ *Cetinjske novine*, год. II, 19. 8.1917. бр. 106, 2.

⁷⁹ КЦ бр. 1248 од 30. 10. 1917. АМЦП, КЦ ф. 69; *Црна Гора у Првом свјетском рату*, 356.

⁸⁰ О комитском покрету 1916-1918 и последицама: *Црна Гора у Првом свјетском рату*, 373-401.

не чиме је спасен живот четрдесеторици талаца.⁸¹ Ипак, током 1918. у сукобима аустријске војске и комита било је доста жртава. То је подстакло Епископа Кирила да 2. марта 1918. упути посланицу свештенству и народу Протопрезвитерата никшићког, у којој је навео низ опасности и жртава које су снашле сав народ као одмазда због побуне једног мањег дела, који се одметнуо у шуму.⁸² У Жупи Никшићкој, почетком марта месеца 1918. био је жесток сукоб комита са аустроугарском жандармеријом када је побијена посада од 15 жандарма. У знак одмазде, из села Драговољћи ухашено је и стрељано 50 талаца на челу са свештеником Милованом Поповићем, парохом луковско-драговољћким.⁸³ У писму упућеном Никшићкој конзисторији 9. јуна 1918. његова попадија Марија навела је каква ју је црна судбина снашла: ”Мој муж поп Милован и син Костадин несрећним случајем, дана 7. марта ов. год. панули су невиним жртвама на Луково од стране аустријских војника, и тиме оставили фамилију од шет чланова без иједне радне снаге да скапље од глади, што би та катастрофа одма наступила, да не живимо путем милости од појединаца. На дан погибије, не само да су одузели покојникову плату и требовање на фамилију, него су они војници, што су учинили толико злочина у општини Драговољској, понијели ми из куће и све животне намирнице!”⁸⁴

Спашавање интернираног свештенства

Окупациона власт није имала милости према духовним потребама народа о чему сведоче не само интернирање већег броја свештенства, већ и забране окупљања народа на веће црквене празнике. Тако је наредбом Округног заповедништва у Никшићу, изреком забрањен долазак било кога са стране на Петровдан 1918. у манастир Острог.⁸⁵

Посебан проблем са којим се Митрополит Митрофан суочио од почетка аустроугарске окупације био је интернација већег броја свештеника из јурисдикције све три епархије: Цетињске, Захумско-рашке и Пећке. Интернирани су били у два логора у Мађарској. У Болдогасону: 1) протосиђел Прокопије Вековић, старешина ман. Ђурђеви Ступови и намесник берански - Беране; 2) Крсто Поповић, члан Пећке конзисторије - Подгорица; 3) Обрад Поповић, протојереј - Плав; 4) Сава Вукојичић, парох и намесник пљеваљски - Пљевља; 5) Станко Обрадовић, па-

⁸¹ *Црна Гора у Првом светском рату*, 379.

⁸² КН бр. 103 од 2. 3. 1918. АМЦП, КН ф. 21.

⁸³ *Црна Гора у Првом светском рату*, 389.

⁸⁴ КН бр. 243 од 10. 6. 1918. АМЦП, КН ф. 21

⁸⁵ КН бр. 266 од 26. 6. 1918. АМЦП, КН ф. 21.

рох и намесник бјелопољски - Бијело Поље; 6) Јован Вујановић, парох улцињски - Улцињ; 7) Петар Хајдуковић, парох барски - Бар; 8) Видак Мићовић, парох пећи - Пећ; 9) Слободан Шиљак, парох Илинобрдски - Пљевља; 10) Ристо Ненадић, парох дубочице - Пљевља; 11) јрм. Дионисије Рабреновић, настојатељ ман. Довоља - Пљевља; 12) Михаило Песуничић, парох боковски - Пљевља; 13) Марко Требјешанин, парох усочки - Никшић; 14) Шпиро Радичевић, парох бериславачки - Зета; 15) Крсто Вукотић, парох стијенски - Подгорица; 16) Петар Радовић, парох врањешки - Бијело Поље; 17) Кирило Балшић, парох бистрички - Бијело Поље; 18) Максим Поповић, парох лужачки - Беране; 19) Никола Поповић, парох будимљански - Беране; 20) Петар Поповић, парох полички - Беране; 21) Јован Поповић, парох дабсићски - Беране; 22) Михаило Новићевић, парох плавски - Плав; 23) Милутин Поповић, парох суходолски; 24) Јован Цесаровић, парох ђаковички - Ђаковица; 24) Радивоје Божовић, парох загредско-главатички - Заграда. У логору Карлштајн: 1) Милан Михаиловић, члан Конзисторије - Никшић; 2) ђакон Косто Љешевић, члан Конзисторије - Никшић; 3) Мирчета Головић, члан Конзисторије - Никшић; 4) Јован Жугић, члан Конзисторије - Никшић; 5) Велимир Протић, парох андријевички - Андријевица; 6) Захарије Чејовић, парох дољански - Кучи; 7) Рафаило Љепосавић, парох коњухски - Васојевићи. Укупно је, дакле, од почетка јуна месеца 1916. било интернирано 32 свештеника.⁸⁶

Суочивши се насилним одсуством толиког броја свештеника, Митрополит је, као и Еп. Кирило Митровић за своју област јурисдикције, одређивао да поједине парохије буду опслуживане од суседних свештеника, до повратка редовних пароха. За веће парохије, нпр. барску, одредио је да потпуно пређе у Бар и опслужује је свештеник Никола Јовановић док је на његово место у Брчелима, такође привремено, поставио јеромонаха Макарија Ђуришића из ман. Доњи Брчели.⁸⁷

Митрополит Митрофан се већ 1. августа 1916. обратио Генералном Гувернеру Веберу са молбом да наведени свештеници буду ослобођени и враћени на своје дужности.⁸⁸ У неким од тих молби, Митрополит је употребио драматичну терминологију да прикаже озбиљност стања интернираног свештенства: "Интернирани свештеници из Старе и Нове Црне Горе непрестано ме салијећу очајним молбама, да бих на сваки начин по-

⁸⁶ До краја рата било је још неколико свештеника интернирано на краће временске периоде у наведене логоре, а било је и оних који су у више наврата били интернирани, један број свештеника био је премештан у друге логоре (Фијума, Нађмеђер) а неки су били интернирани у унутрашњости Црне Горе, четворица су били интернирани и у злогласни логор Вуксанлекић - Тузи код Подгорице.

⁸⁷ КЦ бр. 193 од 22. 7. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68.

⁸⁸ КЦ бр. 228 од 1. 8. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68.

радио, да се тешка судбина њихова и њихових породица ублажи. Особито се жале да су без одијела и обуће, осуђени да иду голи и боси. Још је бједније стање њихових фамилија, јер свештеници искључиво живе од својих плата, пошто других прихода свештенство у Црној Гори готово нема. И ове фамилије често вапе да им се помогне”.⁸⁹ Нити на ову нити на неколико следећих интервенција и молби Митрополит није добио одговор све до 9. децембра. Тек тада му је Генерални Гувернер, подмаршал Виктор Вебер упутио акт којим му је захвалио на богослужењима која су одржана 29. новембра за покој душе цара Фрање Јосифа (+21. 11. 1916.).⁹⁰ У истом акту навео је да Митрополиту ставља на избор са састави списак које ће свештенике да ослободи интернације. У одговору, Митрополит је написао: ”Ја, нити знам нити ми је достављено чиме се је који од интернираних свештеника, кроз вријеме окупације Црне Горе, огријешо према Војној управи због чега није ми ни могуће разликовати их и учинити избор међу њима већ ми моја савјест налаже да најтоплије препоручим и замолим повратак свију к својој цркви и народу. Тврдо се надам да ће се ова милост указати и према моме колеги Митрополиту др Гаврилу Дожићу”.⁹¹ Интернирани свештеници враћени су својим домовима, крајем децембра 1916. - почетком јануара 1917.⁹² Свештенство Пљеваљског намесништва стигло је домовима тек 23. јануара 1917.⁹³

⁸⁹ КЦ бр. 634 од 11. 12. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68.

⁹⁰ КЦ бр. 624 од 7. 12. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68. Што се тиче заупокојених богослужења која су обављена у православним црквама у Црној Гори за аустроугарског цара Франца Јозефа, римокатолика, треба знати да то није у супротности са догматским и канонским одредбама Православне цркве. У Карловачкој митрополији и Буковинско-далматинској митрополији као и у другим православним епархијама на простору Аустро-угарске монархије вршена су та богослужења током дужег временског периода, читава два века. И на самом Цетињу, у време књаза/краља Николе вршена су таква богослужења у Цетињском манастиру од митрополита Митрофана: У Цетињском манастиру служен је 19. јула 1900. парастос за душу италијанског краља Умберта првог: ГЦ, год. XXIX, 20. 7. 1900, бр. 29, 2. Атентат на италијанског краља и краљицу извршен је 1. марта 1912. Због њиховог срећног избављења, одржано је у манастирској цркви благодарње: ГЦ, год. XLI, 3. 3. 1912, бр. 9, 2. У манастирској цркви одржан парастос за Адолфа Фридриха Мекленбург Стрелиц, оца књагиње Милице, супруге престолонаследника Данила, 1914: ГЦ, год. XLIII, 31. 5. 1914. бр. 29, 1. У дворској цркви на Ћипуру, одржан је парастос за Франца Фердинанда и Софију, 1914: ГЦ, год. XLIII, 21. 6. 1914. бр. 33, 2.

⁹¹ КЦ бр. 635 од 12. 12. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68.

⁹² *Cetinjske novine*, год. I, 10. 12. 1916, бр. 34, 3-4. Ипак, нису сви наведени свештеници у исто време ослобођени интернације. У логору је остао Милан Михајловић, први члан Никшићке конзисторије. КН бр. 20 од 30. 1. 1917. АМЦП, КН ф. 20.

⁹³ У одговору на писмо свештеника Пљеваљског намесништва, са изразима захвалности за интервенцију да буду ослобођени, које су му упутили, Митрополит је одговорио: ”Свештеници нека се врате редовним дужностима, строго пазећи и избегавајући све што би могло дати повода нежељеним последицама”. КЦ бр. 81 од 25.1. 1917. АМЦП, КЦ ф. 69.

Међу многобројним интервенцијама које је Митрополит Митрофан вршио код окупацијских власти у корист невољника, јасан пример његовог хришћанског осећања за невољнике, без обзира на социјално порекло и друштвени положај, јесте и интервенција код Окружног војног заповедноштва на Цетињу да се појцу Цетињског манастира, који је на почетку окупације био интерниран у Зеницу, врати 200 форинти које су му том приликом одузете.⁹⁴

Митрофанов рад у својству председника Црвеног крста

Добротворна делатност Митрополита Митрофана током Првог светског рата била је вишеслојна. Његова дужност председника Црногорског друштва Црвеног крста обавезивала га је, да на највишем нивоу, уради све што је било у моћи и њега лично и саме институције да се помогне гладнима у земљи а једнако и онима који су били интернирани у разним логорима широм Аустроугарске монархије а таквих је било око 15 хиљада.⁹⁵

У настојању да помогне невољницима а посебно онима који су били егзистенцијално угрожени од сиромаштва и глади, у току прикупљања средстава за отварање Народне кухиње на Цетињу, Митрополит Митрофан је сазвао у Митрополију на састанак угледне особе да би се посаветовали и организовали по том питању. На Митрополитов позив дошли су војвода Гавро Вуковић, Лазар Томановић, Михаило Поповић, Филип Јерговић, Душан Вукотић, Живко Драговић, Славо Рамадановић, доктори Иличковић и Огњеновић, Вуко Вулетић, Алекса Матановић, Шпиро Поповић, Мило Таргар, Шпиро Томановић, прота Матановић, поп Мираш Вукић и протођакон Иво Калуђеровић.⁹⁶ Резултат тог састанка је био установљење посебног одбора који је организовао добротворну приредбу за прикупљање помоћи за отварање Народне кухиње на Цетињу. Уз наведено, Митрофан је и лично дао новчани прилог за ту намену и присуствовао отварању Народне кухиње, 5. децембра 1916.⁹⁷

⁹⁴ КЦ бр. 294 од 29. 8. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68. Новчани износ о коме је реч био је у висини једне месечне плате именованог, што довољно показује колико је Митрофан пожртвован био када је свој митрополитски ауторитет залагао и за тако мале ствари, гледано из данашње перспективе, али у ратном стању, особи са бројном породицом и тај износ, неминовно умањен инфлацијом, био је драгоцен помоћ. У истом смислу, Митрополит је интервенисао и за чувара манастирске горе: КЦ бр. 543 од 14. 10. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68.

⁹⁵ Опширан преглед рада Црногорског Црвеног крста 1914-1918. види: *Црна Гора у Првом светском рату*, 274-278.

⁹⁶ КЦ бр. 491 од 26. 10. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68.

⁹⁷ *Cetinjske novine*, год. I, 7. 12. 1916. бр. 33, 3.

Свестан чињенице да његово присуство на јавним догађајима доприноси очувању бодрога духа и охрабрењу народа, Митрополит Митрофан је узимао учешћа у бројним добротворним скуповима као што је наведени, отварање Народне кухиње или божићне приредбе са поделом дарова сиромашној деци. Уз наведене догађаје, Митрополитово присуство, протоколарне природе, било је неизбежно и на другим догађајима и пријемима.⁹⁸

Од прихода млина Цетињског манастира на Скалу, током 1917. по налогу Митрополита Митрофана, подељено је народу као помоћ за ублажавање глади 300 кг жита.⁹⁹ За помоћ сиротињи у Пљеваљском намесништву Митрополит је из фонда Црвеног крста упутио новчану помоћ.¹⁰⁰ Посебан вид добротворне делатности Митрополита и Конзисторије током рате јесте посредничка улога у испоруци новчаних пошиљки које су рођаци слали из иностранства својима у окупираној Црној Гори. Током 1916-1918 преко педест особа је на тај начин збринуто, од којих је трећина примала новац у више наврата.¹⁰¹ Уз наведене примере добротворне делатности лично Митрополита Митрофана и Цетињске конзисторије током аустријске окупације, требало би макар наброја-

⁹⁸ Његово присуство бележила је окупациона штампа из својих, пропагандних разлога али то је била неминовна жртва коју је Митрофан са смирењем подносио свестан да то чини ради користи невољницима и интернирцима у логорима и затворима, сиромасима и свим страдалницима као и ради општег добра. *Cetinjske novine*: 1916, год. I, бр. 2, 2; бр. 22,3; бр. 32, 2; бр. 33, 3; бр. 39, 3; бр. 42, 3-4; 1917, год. II, бр. 43, 3; бр. 69, 3; бр. 75, 3; бр. 92, 2; бр. 129, 2; 1918, год. III, бр. 145, 3; бр. 147, 3; бр. 150, 3; бр. 153, 3; бр. 182, 3.

⁹⁹ КЦ бр. 35 од 11. 1. 1918. АМЦП, КЦ ф. 70. Везано за млин на Скалу, вредно је напоменути као особити вид милосрђа Митрополита Митрофана, чињеницу да је својим ауторитетом и на своју одговорност прекинуо судски поступак вођен против три особе које су, првих дана по окупацији, опљачкали залихе жита затечене у млину.

¹⁰⁰ КЦ бр. 68 од 16. 1. 1918. АМЦП, КЦ ф. 70.

¹⁰¹ Поступак је био следећи: Црвени крст из Женеве, Винер банка из Беча или Јадранска банка из Трста преко својих филијала доставиле би на име Митрополита новац са обавештењем коме га треба проследити. Конзисторија је, потом достављала новац надлежном пароху који га је предавао именованој особи а потом признаницу послао Конзисторији која ју је, даље, као последњој одредници, достављала банки. Дакле, најмање десет аката је требало написати и одаслати на пет адреса, по особи! Да би се разумела вредност овог дела, треба имати на уму мали број особља Конзисторије, с једне стране а са друге, вишеструко повећан обим посла у вођењу црквене администрације над две епархије, Цетињском и Пећком, коју је водила Конзисторија. Томе треба додати и чињенице да је наведени ангажман око доставе новца приватним особама из иностранства, у редовним приликама неспојив са ингеренцијама Конзисторије као и да је тај посао додатно финансијски оптерећивао Митрополију трошењем канцеларијског материјала и радног времена. Биле су то жртве које је Митрополија на челу са Митрополитом, подносила у напору да се учини све што је могло да помогне народу и олакша опстанак у трагичним условима окупације.

ти још неке видове помоћи: многобројне интервенције код Генералног Гувернерства и Окружних заповедништава за обезбеђење основних потреба за богослужбени живот - пшенично брашно за просфоре, храна и писаћи материјал, заостале плате свештенству, одећа и обућа, дрва за грејање и многи други видови помоћи за које је интервенисано, подједнако за свештенство и верни народ.

Духовно и црквено-административно старање над Пећком епархијом

Митрополита Гаврила Дожића, аустријска војска је већ првог дана по запоседању Пећи и Метохије, 24. новембра 1915. интренирала у манастиру Пећка Патријаршија до 4. децембра када је ухапшен и стражарно спроведен у логор Цеглед у Мађарској.¹⁰² Он је ухапшен као истакнути противник Аустро-угарске монархије што је показао сведочењем о злочинима које је њена војска вршила над српским становништом у области Фоче, Калиновика, Чајничка и Горажда, којима је он био сведок. У писму које је упутио протосинђелу Мардарију Ускоковићу у Москву он је описао те злочине и то сведочење је објављено у руској штампи крајем 1914. а одатле су га пренеле и београдске дневне новине Политика.¹⁰³ То је био повод да је против њега поведен судски поступак ради чега је, на путу у интернацију, у Рашкој и Београду, више пута био судски испитиван.¹⁰⁴

Митрополит Гаврило први пут јавио се из интернације у Цегледу, писмом које је Митрофан примио 6. јула 1916.¹⁰⁵ Осим саопштења да је жив и да се налази у незавидним условима, без икаквих материјалних средстава, Гаврило је замолио Митрофана да се заузме за њега на „Највишем мјесту” подразумевајући Генералног Гувернера, да му омогући прелазак у неки манастир где би могао да испуњава своје верске дужности.¹⁰⁶ О наведеној молби Митрофан је упознао Генералног Гувернера Вебера, препоручивши са своје стране да се изађе у сусрет Гавриловој молби.¹⁰⁷

Од првих дана Гаврилове интернације, Митрополит Митрофан је много пута, усмено приликом сусрета са Генералним Гувернером Вебе-

¹⁰² Патријарх Гаврило, *Живимо у светињи и слободи*, 640.

¹⁰³ Патријарх Гаврило, *Живимо у светињи и слободи*, 638-639.

¹⁰⁴ *Црна Гора у Првом светском рату*, 243.

¹⁰⁵ У логору у Цегледу, уз Митрополита Гаврила били су, поред осталих, интернирани и десеторица свештеника из Београда, Бегаљице, Шапца (2), Варварина (2), Ћићевца, Крагујевца, Великих Пчелица и Пирота. М. Поповић, *Историјска улога српске цркве у чувању народности и стварању државе*, Београд 1933, 151-152.

¹⁰⁶ Митрополит Гаврило је имао у виду српске православне манастире у Мађарској - Грабовац или ближејој околини - Сент Ђурађ, Бездин и Златицу.

¹⁰⁷ КЦ бр. 187 од 18. 7. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68.

ром и путем писаних поднесака, интервенисао и молио да се Дожић ослободи или бар да му се омогући да буде смештен у неки манастир који му приличи као духовном лицу.¹⁰⁸ Такође, Митрофан је бринуо и радио да се реши питање материјалног обезбеђења Митрополита Гаврила, с обзиром на његов незавидан положај. У том смислу Митрофан је интервенисао и код Црногорске банке, тражећи у његово име позајмице на рачун епархијског депозита.¹⁰⁹ Примивши скромни новчани износ, колико му је Митрофан могао издјствовати као позајмицу, он је, уз речи захвалности, у писму од 8. октобра 1916. описао и своје узничке дане: "Моје је стање непромјеливо. Већ ће скоро година дана како сам лишен свете Цркве и Богослужења, што ми је најтеже. Тврдо сам се надао, да ће ме Високе Власти смјестити у који манастир православни, али до данас су све моје молбе остале без резултата".¹¹⁰ После неколико Митрофанових интервенција, Генерално Гувернерство је 12. новембра одобрило да се Дожићу, почевши од 1. октобра 1916. исплаћује половина његове дотадашње плате.¹¹¹ У писму којим га је обавестио о наведеној новчаној помоћи, Митрополит Митрофан му је пренео став Генералног Гувернерства који му је саопштен по питању промене места и услова интернације а то је „да се тамошње Ваше боравиште не може измијенити”.¹¹² Одговор Митрополита Гаврила био је у складу са његовим виолентним карактером: "Изволите изјавити Генералном Гувернеру на Цетиње, да се одређене ми помоћи у суми од 3250 црногорских перпера овим својевољно одричем, те према овоме нека ми се та помоћ и не шаље. Ја никакве личне кривице немам, нити сам ни рјечју ни дјелом према Аустро-угарској Монархији ма какву некоректност показао. Кад сам, као потпуно невин човјек, отргнут из мога приватног асила и одузета ми Резиденција и све што сам имао, наравно, не може ми ни одређена путем Високе милости потпора никакво побољшање мога садашњег тешког положаја донијети у оваквим приликама и условима мога живота, па ћу се мучити као што сам и до сада!"¹¹³

¹⁰⁸ Само у току 1916. тим поводом написао је и са Генералним Гувернерством разменио је 36 аката.

¹⁰⁹ Биле су то три позајмице са рачуна који је уплаћен у филијали Црногорске банке у Пећи. КЦ бр. 385 од 24. 9. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68.

¹¹⁰ Цело писмо објављено у: Патријарх Гаврило, *Живимо у светињи и слободи*, 525.

¹¹¹ КЦ бр. 547 од 15. 11. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68.

¹¹² Још је навео и да је у неколико наврата писао његовим родитељима у родно село Врујца -Морача, утешне речи да је жив и здрав, макар у интернацији у Мађарској као и преко тридест свештеника из Црне Горе. Писмо је завршио очинским саветом: "Топло Вам препоручујем да будете спокојни како би очували Ваше драгоцено здравље!". КЦ бр. 557.А.1916-53 од 17. 11. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68.

¹¹³ Цело писмо објављено у: Патријарх Гаврило, *Живимо у светињи и слободи*, 526. Мудри Митрополит Митрофан је задржао ово писмо у архиви Митрополије, свестан да

Иако и сам у стању особе интерниране у логор далеко од свог родног краја и без ингеренција митрополитског положаја, Гаврило се није могао одупрети гласу своје савести и стати у одбрану својих сапатника. Имајући на уму и своју обавезу духовног архипастира и достојанства које то звање носи али и одговорност која му припада пред Богом, људима и потоњим генерацијама, он је, 2. маја 1917. из Цегледа упутио писмо подпуковнику Густаву Хубки, војном заповеднику на Цетињу у коме је истакао да народ није крив за злочине и непочинства које су извршили појединци. Због тога се заузео да се из логора пусти већина „мирних и невиних грађана и сељака које су власти у моменту оправдане строгости мјера последице несрећног злочинства у Васојевићима, интернирале. Ови људи, ни за вријеме Црне Горе нијесу се бавили политиком већ својим честитим послом” навео је митрополит у њихову одбрану.¹¹⁴

Митрополит Гаврило био је у интернацији у логору у Цегледу две године, од почетка 1916. до краја 1917. Почетком 1918. преведен је у Црну Гору и Божићне празнике провео је на Цетињу уз Митрополита Митрофана.¹¹⁵ Половином јануара премештен је у Бар где је био интерниран до краја марта месеца а потом у Улцињ где је и дочекао ослобођење, 23. октобра 1918.¹¹⁶ Последње сведочанство о Митрофановом залагању код Генералног Гувернерства да се Гаврило ослободи интернације јесте њихова преписка вођена свега десет дана пред крај аустроугарске окупације, октобра 1918. У писму од 6. октобра из Улциња, Гаврило је написао: ”Скоро ће двије године дана навршити се, од како је црквена управа Пећске Епархије распуштена. Мени нијесу познати разлози, зашто је то учињено, тим прије, кад врло добро знам, да речена црквена институција није никакву некоректност учинила према окупационим властима, нити је дал повода да се са њом овако немилостиво поступа и прави изузетак мимо остале Епархије у земљи. Према овоме, ја из овог и оваквог положаја не знам шта бих могао предузети, директно по том питању. Мени се чини, да би најприродније било, да Ваше Високопреосвештенство код Генералног Гувернерства о томе третита а ја ћу и даље чекати резултат ваших настојања. Што се тиче мене лично, можете и сами појмити, да је мој живот, ево већ двије године дана, че-

би његово достављање окупационој власти изазвало жестоке и непредвидиве последице и по аутора и по достављача а неминовно би се неповољно одразило и на остали део јерархије.

¹¹⁴ *Црна Гора у Првом светском рату*, 353.

¹¹⁵ У акту упућеном еп. Кирилу, митроп. Митрофан изреком наводи: ”Г. Митрополит Дожић на Божић приспио је овдје, а прекојуче отпутовао је за Бар, гдје ће становати до бољијех прилика”. КЦ бр. 60 од 16. 1. 1918. АМЦП, КЦ ф. 70.

¹¹⁶ Патријарх Гаврило, *Живимо у светињи и слободи*, 640.

меран, налазећи се без икаквих и најелементарнијих удобности но Бог је милостив”.¹¹⁷ Митрофан је, 13. октобра, дакле десет дана пред крај Гавриловог узништва, отписао: ”Ваш садашњи положај непрестано ми лебди пред очима и све то јаче у мени подржава осјећај брацке љубави, чега је последица да стално вребам сходну прилику не бих ли Ваше стање олакшао”.¹¹⁸

Хапшењем и интернирањем митрополита Гаврила, обустављен је рад Пећке конзисторије а Епархија је остала без управе и духовног старања. У таквој ситуацији, ослоњен на прерогативе које му дају одредбе устава Светог Синода и Конзисторија, Митрополит Митрофан је преузео духовно старање над Пећком епархијом. Ту дужност је вршио све до ослобођења надлежног архијереја, 23. октобра 1918.

Чланови Пећке конзисторије, иначе сви родом из Црне Горе - свештеници Стево Дрецуна из Љуботиња, Крсто Поповић из Подгорице, Ђакон Никола Стојовић из Улциња и игуман Мирон Меденица из Мораче, с обзиром на ратно стање и окупацију, вратили су се својим домовима. И у таквом стању, Митрополит Митрофан је интервенисао да им буду исплаћене плате по припадајућем звању, да би имали услове за живот до повратка на првобитно место службовања.¹¹⁹ Уз наведене, Митрофан је интервенисао и за архимандрита Виктора Михаиловића и тројицу свештеника Скадарског викаријата да буду материјално обезбеђени као и свештенство епархија у Црној Гори, како је и било до окупације.¹²⁰

С обзиром да је Пећка конзисторија била у стању мировања насилним одсуством архијереја и особља, током рата и окупације Митрополит Митрофан је водио духовни надзор над том епархијом, старајући се да се свештенство материјално обезбеди као и да се народу пружи помоћ у храни, преко Црвеног крста чији је председник био. У црквено-административном погледу одржавао је везу са архијерејским намесницима из Берана - Прокопије Вековић, Пећи - Спасоје Поповић и Пљеваља - Саво Вукојичић. Свештеника је, у току 1917-1918. на парохијама било 33 и то по намесништвима: Пећко - 14; Беранско - 10 и Пљеваљско 9. Свештенмонаха је било: У Ђурђевићевим Ступовима - протосинђел Прокопије Вековић; у Пећкој Патријаршији - јеромонах Мелентије Вуковић, јерођакон Венијамин и привремено игуман Теофан

¹¹⁷ Патријарх Гаврило, *Живимо у светињи и слободи*, 527.

¹¹⁸ КЦ бр. 1097 од 13. 10. 1918. АМЦП, КЦ ф. 70.

¹¹⁹ КЦ бр. 181 од 30. 5. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68. Уз то, Дрецуна је поверио и део Горњељуботињске парохије, да би му олакшао материјални положај. КЦ бр. 668 од 27. 12. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68.

¹²⁰ КЦ бр. 470 од 13. 10. 1916. АМЦП, КЦ ф. 68.

Ђоковић; у Тројици Пљеваљској - игуман Серафим Царић и привремено јеромонах Дионисије Рабреновић.¹²¹

Да би колико год помогло сиромашнима и егзистенцијално угроженим становницима Пећи и околине, Митрополит је у својству председника Црвеног крста, крајем августа 1917. доставио намеснику Спасоју Поповићу две хиљаде перпера са налогом да их подели најугроженијим особама.¹²² У извештају који је поднео о подели наведеног новца, навео је да је сиромашних људи у толиком броју да је потребно још помоћи. Митрополит је послао још девет хиљада перпера на исту намену. Ради што правичније поделе, намесник Поповић је образовао одбор од седам угледних људи са тог подручја, под чијим надзором је извршена подела новчане помоћи. Похваливши његов и чланова Одбора рад у добротворне сврхе, Митрополит је ипак напоменуо: "Црвени Крст је хуманитарна установа, која је дужна помагати сваког сиромаха без разлике вјере и народности. С тога, ако би ви убудуће каква средства добили од Црвеног Крста, дужни сте поново образовати Одбор у коме треба да уђу чланови православни, римокатолици и муслимани".¹²³

Пошто је број усмених молби и писама чланова породица интернираних особа са молбама за интервенцију код Генералног Гувернерства као и писаних и усмених притужби на поступак окупационе власти у односу на становништво и чланове бившег административног апарата био толико тежак и неповољан, Митрополит Митрофан је саставио „Меморандум о повратку интернираних, набавци хране, о присилном гоњењу на рад, о поступцима нижих органа окупационе власти и о реквизицији” и лично га предао Генералном Гувернеру Хенрику Клам Мартиницу, крајем новембра 1917.¹²⁴ Група од 17 бивших државних чиновника из Подгорице, 1. септембра 1917. обратила се Митрофану молбом у којој су навели: "Биће Вашем Високопреосвештенству познато да се чиновништво црногорско, нарочито оно које данас није запослено, налази у таквој биједи и да већ гледа пред собом отворену провалу у коју се има стропоштати. Прије но смо подлегли таквој катастрофи, у посљедњем очајању премишљамо коме да се обратимо е да нас избави од очите пропасти, па нађосмо за најподесније замолити и закумити Ваше Високопреосвештенство, као главу Цркве, да о томе поднесе гдје треба детаљан извјештај и замоли: Да се од љуте невоље пониженом и материјално пропалом чиновништву црногорском бар у 12 час притече у помоћ и изда му се, ако више није могуће, то од времена капитула-

¹²¹ Спискове су доставили намесници на митрополитов захтев.

¹²² КЦ бр. 915 од 27. 8. 1917. АМЦП, КЦ ф. 69.

¹²³ КЦ бр. 1141. А.1917-1046 од 19. 10. 1917. АМЦП, КЦ ф. 69.

¹²⁴ КЦ бр. 1248 од 23. 11. 1917. АМЦП, КЦ ф. 69.

ције цијела неиздата му плата и пензија и да му се у будуће редовно издава, а тако исто и требовање да не гладује”.¹²⁵ Одазивајући се овом драматичном позиву за помоћ, Митрофан је упутио Генералном Гувернерству меморандум којим је тражио да се бившим државним чиновницима и пензионерима исплате пуне припадности и тиме спасу од сиромаштва и глади која им је била неподношљива.¹²⁶ Митрополијски намесник из Пљеваља, Саво Вукојичић, замолио је Митроплита да и он својим ауторитетом подржи и препоручи и он се снажно заузео код Генералног Гувернерства да се изађе у сусрет молби коју је Намесништво упутило да се, после две године проведених у интернацији, ослободе становници тог намесништва, њих 397 чија су имена наведена у молби, међу којима је било и припадника муслиманске вероисповести.¹²⁷

Pavle KONDIC

CHARITY ACTIVITIES OF THE METROPOLITAN MITROFAN BAN AND CLERGY IN MONTENEGRO DURING THE FIRST WORLD WAR

Summary

With a territorial extension of the Kingdom of Montenegro after the Balkan Wars the structure of jurisdiction of the Serbian Orthodox Church in these areas changed as well. Namely, next to two already existing dioceses: Metropolia – Archdiocese of Cetinje with its residence in the Cetinje monastery and Diocese of Zaholm-Raska with its residence in Niksic, - for the newly liberated areas of Raska and Metochia a new Diocese, that of Pec was established in 1913. Its first Bishop became Gavriilo Dozic, who had already been elected and consecrated as Bishop by the Holy and Sacred Synod of the Patriarchate of Constantinople, but was not enthroned. Consequently, he was enthroned in the monastery of the Patriarchate of Pec on St. Nicholas feast-day in 1913, and in that way this Diocese was incorporated into the Orthodox Church jurisdiction of the Kingdom of Montenegro. Metropolitan Mitrofan Ban remained as the head of the Metropolia Diocese, the seat of which he had occupied

¹²⁵ Молбу је својеручно потписало седамнаест бивших државних чиновника на челу са Јовом Мартиновићем. КЦ бр. 116 од 25. 1. 1918. АМЦП, КЦ ф. 70.

¹²⁶ КЦ бр. 1379 од 20. 12. 1917. АМЦП, КЦ ф. 69. У одговору који је упутио Јову Мартиновићу, Митрополит је навео да је „питање о побољшању очајног стања нашег чиновништва кроз цијело ово вријем било у течају, па вам сад могу јавити да је Ц. и К. Генерално Гувернерство мој меморандум спровело Врховној Команди Војске на ријешење”. КЦ бр. 117 од 25. 1. 1918. АМЦП, КЦ ф. 70.

¹²⁷ КЦ бр. 734 од 16. 6. 1918. АМЦП, КЦ ф. 70.

since 1885, whereas the competent Bishop of the Diocese of Zaholm-Raska (since 1910) was Kirilo Mitrovic. At that time the Church had 152 Orthodox priests altogether, with 25 monks as well as the brotherhood of the Monastery of Dechani with abbot Varsonufije having their own internal autonomy.

During the First World War, similarly to the State, the Orthodox Church in Montenegro as well had to experience two periods: the first one, from the beginning of the War until the end of 1915 when the State was occupied by Austro-Hungary, and the second one, from January 1916 until October 1918 with the collapse of Austro-Hungarian occupation.

During the first period humanitarian activity of hierarchs and clergy was manifold and all-embracing. First of all, the Church was active in all undertakings if the Red Cross of the Kingdom of Montenegro. Since its very formation Metropolitan of Montenegro-Coastlands was its president; he worked actively and diligently in that capacity about which he left a notice in his own hand: "I myself as president of the Montenegrine Red Cross and my Society from the very beginning devoted ourselves completely to the action, in order to provide all that was necessary in hospitals, where our wounded soldiers were to be accommodated. Everywhere in the country, in all the towns sub-committees was organized and everybody had to perform its duty."

Metropolitan of Pec Gavriilo organized since the first day of war proclamation formed a Regional committee of the Society of the Red Cross for Metochia with its centre in Pec and was its president. Due to the fact that during August and September in 1914 Metropolitan Gavriilo was at the Army headquarters as military chaplain, the Ministers' Council at their session of 12th October passed a decision to accept a suggestion of the Army Chief-Commander (*Serdar*) Janko Vukotic and nominated Metropolitan Gavriilo as president of the Red Cross in Pljevlje. In his report he addressed to the Ministers' Council Metropolitan Gavriilo indicated that he had accepted the responsibility in Pljevlje and that he "together with the Committee had used all they could to put up the wounded whom they had met with their needs according to the provisions at their disposal".

Under the auspices of the Red Cross quite a great number of priests participated in humanitarian activities in the local committees. It was in January 1915 that two charity organizations were founded: "Committee for Relief of displaced families from Austro-Hungary" in Cetinje, and "Chief Committee for relief of families that migrated to Montenegro in war 1914-1915 from Bosnia, Herzegovina and Boka Kotorska (Bay of Katari)". Prominent places in the function of these two committees were played by local priests.

During the second period, i.e. under Austro-Hungarian occupation from January 1916 to October 1918, humanitarian activity of the Orthodox Church was concentrated within the framework of the Red Cross supported directly by Metropolitan Mitrofan Ban. It was that just the respect and authority of the Cetinje Metropolitan represented the highest level of activities from where many and various measures were undertaken with the aim of liberating captured (interned) priests and laymen, alleviating the poor situation of refugees and wounded ones, providing living articles for the most needy in society. This can be testified to by numerous written requests

in this direction the Metropolitan received and forwarded further on to the military headquarters, as well as by oral interventions and interferences, the data of which could be documented. The Metropolitan used his reputation without restraints with the only aim – how to be of any help to his people. For example, he distributed to the needy ones flour from the mill the Cetinje monastery had. However, his most dynamic activity and actions were undertaken within the Red Cross. It is also important to mention that the Metropolitan and the Bishops as well as the priests were active in the humanitarian activities completely gratis, and with the greatest zeal and commitment to the suffering people, regardless of their religious or national affiliation.

М.А. Душан БОЈКОВИЋ*

ЦРНА ГОРА У НАЦИОНАЛНОЈ ПОЛИТИЦИ И ОРГАНИ- ЗАЦИОНОЈ СТРУКТУРИ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1929–1941.

ABSTRACT: *Through analysis of archive documents and published sources, as well as press and relevant literature, an attempt has been made to present the position of Montenegro in the revolutionary perspective of Communist Party of Yugoslavia. The aforementioned problem is examined in the period between the introduction of the personal regime of king Aleksandar Karađorđević and the beginning of the World War II in the Kingdom of Yugoslavia. The first section of the work deals with the relations of communists towards the Montenegrin national issue, while the second section is about the Party's territorial and organizational policy in the area of banovina Zeta.*

KEY WORDS: *Montenegro, Montenegrins, Serbia, Serbs, Communist Party of Yugoslavia, Kingdom of Yugoslavia, self-determination, hegemonism, boundaries, provinces, republics, revolution*

Током прве половине двадесетих година Комунистичку партију Југославије (КПЈ) потресали су бројни унутрашњи идеолошко-политички сукоби, праћени преиспитивањем званичног „курса“ Партије.¹ Напуштањем тезе о „народном јединству“ Срба, Хрвата и Словенаца и недељивости једног „троплеменог“, односно „троименог“ народа, започето је усвајање нове националне политике КПЈ која је подразумевала разбијање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) као „версајске творевине“. Теза Комунистичке интернационале (КИ, Коминтерна) о праву народа на самоопредељење до потпуног отцепљења нудила је пу-

* Докторанд на Одељењу за историју, Филозофски факултет, Београд

¹ Више: Slavoljub Svetković, *Ideološke borbe u KPJ 1919–1928*, ISI, Beograd 1985; Коста Николић, *Бољшевиизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице*, ИСИ, Београд 1994.

токаз за свеукупно и трајно решавање националног питања на југословенском и балканском простору.² Усвојивши смернице из Москве, југословенски комунисти су повели борбу за „национално ослобођење“ хрватског, словеначког и македонског народа, изузимајући при том српско питање за које се веровало да је коначно решено 1918. стварањем Државе СХС.³ Истовремено је формулисан став о „хегемонији српске буржоазије“ над осталим народима у југословенској заједници. Процес ослобођења „од Срба угњетених народности“⁴ водио је ка стварању независних – „самосталних“ – република, које би у периоду након рушења „версајског система“ и спровођења социјалне револуције чиниле део Балканске комунистичке федерације (БКФ).⁵

У овом периоду (1921–1925) питање Црне Горе посматрано је искључиво као државноправни, односно политички проблем.⁶ Док су у процесу борбе за националну еманципацију Хрвата, Словенаца и Македонаца комунисти истицали право на самоопредељење тих народа, у случају Црне Горе говорило се једино о историјском праву и издвајању ове покрајине из састава Краљевине СХС.⁷ Међутим, средином двадесетих година, упоредо са јачањем утицаја Коминтерне на прилике унутар КПЈ⁸, црногорском питању придодата је национална компонента. На

² Gordana Vlajčić, *Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje (1919–1927)*, Zagreb 1984, str. 28–33.

³ Архив Југославије (АЈ), фонд Комунистичка интернационала (КИ), 1924/6.

⁴ АЈ, КИ, 1924/66, стр. 3.

⁵ Балканска комунистичка федерација (БКФ) формирана је у Софији 1920. у циљу успостављања успешније сарадње међу комунистичким партијама Бугарске, Југославије, Грчке, Румуније и у будућности Албаније. Њено деловање било је директно усклађено са спољном политиком Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР). Више: Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, Beograd 1991, str. 7–9; Slavoljub Cvetković, „Balkanska komunistička federacija i makedonsko nacionalno pitanje“, *Istorija 20. veka*, br. 2/1994, Beograd 1994, str. 49–59.

⁶ Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање (1919–1935)*, Београд 1983, стр. 27–28; Dušan Lukač, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918–1941*, ISI, Beograd 1972, str. 79–91.

⁷ Говорећи о „факторима незадовољства“ народа у Црној Гори Коста Новаковић, присталица леве фракције унутар КПЈ, у првом реду је указивао на економске тешкоће у тој покрајини и тежње за обновом црногорских државних традиција укинутах 1918: „У Црној Гори која је вековима била слободна држава а сада стављена под грубу чизму српске солдатеске и полиције, народ је стално незадовољан режимом [...]. Очајно привредно стање ове покрајине [подвучено у оригиналу – Д. Б.], грешке режима и једним делом пропаганда споља [мисли се на италијанску иреденту – Д. Б.] – то су фактори незадовољства народа“ (АЈ, КИ, 1922/16–9, стр. 4).

⁸ У циљу окончања идеолошких сукоба унутар КПЈ, Коминтерна је у првој половини 1925. формирала тзв. Југословенску комисију, која је требало да „помири“ партијске фракције и успостави јединство у југословенском комунистичком покрету. У периоду од 21. марта до 6. априла 1925. у Москви је одржано више седница којима су, поред

Трећем и Четвртном конгресу КПЈ (1926, 1928) говорено је о „црногорском народу“, али црногорско национално питање није званично отворено.⁹ Насупрот хрватском, словеначком и македонском питању о којима је током двадесетих година живо расправљано, процес афирмације црногорске нације унутар КПЈ није био праћен отвореном дискусијом. Једногласно усвајање тезе о постојању црногорске нације 1926–1928. треба довести у везу са смиривањем борбе фракција под диктатом Москве, обрачуном са „опозицијом“ и успостављањем „монолитног јединства“ у Партији. Поред наведеног, партијски вођи нису желели да истицањем различитости између Србијанаца и Црногораца у националном смислу ризикују осипање чланства и симпатизера, будући да убедљива већина становништва тих покрајина није делила њихов став по питању националне идентификације.

* * *

Убиство и рањавање посланика Хрватске сељачке странке у Народној скупштини 20. јуна 1928¹⁰, укидање парламентаризма и завођење личног режима краља Александра Карађорђевића 6. јануара 1929.¹¹ у многоме су оснажили већ формирано антијугословенско расположење које се током двадесетих година убрзано развијало међу комунистима и разним сепаратистичким покретима у земљи. Стереотип о превласти српског над осталим народима у заједничкој држави постао је основно полазиште у националној политици КПЈ. Прокламовање новог званичног назива државе – Краљевина Југославија – комунисти су дожи-

југословенских делегата, присуствовали представници водећих европских комунистичких партија. Комисија је осудила деловање „партијске опозиције“ окупљене око Симе Марковића. Више: Десанка Пешић, *н. д.*, стр. 207–229; Dušan Lukač, *н. д.*, стр. 221–227.

⁹ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том II: Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919–1937, Београд 1949, стр. 90–216.

¹⁰ У заврелој атмосфери, након низа изречених увреда и оптужби, радикалски посланик Пуниша Рачић је 20. јуна у Народној скупштини усмртио Павла Радића и Ђуру Басаричека и ранио Ивана Пернара, Ивана Гранђу и Стјепана Радића, који је 8. августа преминуо у болници. Овај догађај означио је врхунац политичке кризе која је средином 1928. потресала Краљевину СХС. Више: Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, I–III, Београд 2002, стр. II/301–311; Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd 2006, str. 37–43; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I–III, Beograd 1988, str. I/174–175.

¹¹ Закон о краљевој власти и врховној државној управи од 6. јануара 1929. суспендовао је Видовдански устав из 1921. и прогласио краља „носиоцем све власти у земљи“, док је Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави укинуо јавни политички живот и забранио рад политичких странака и верских удружења. – Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*. Tematska zbirka dokumenata, I–II, Beograd 1987, str. I/293–303.

вели као још један вид угњетавања несрпских народа.¹² У партијској реторици одбацивана је идеологија интегралног југословенства којом су власти потирале „племенске разлике“ у земљи, док је уважавано постојање „пет нација: Срби, Хрвати, Словенци, Црногорци, Македонци и пет народних мањина: Немци, Мађари, Румуни, Албанци и Бугари“.¹³

У односу према Црној Гори КПЈ је у првом реду баштинила идеју о обнови црногорске државности. Уз позиве на борбу против „србијанских окупатора“, црногорско покрајинско руководство је у прогласима из децембра 1932. истицало како је прошло „14 година одкако су [Марко] Даковић и остали београдски агенти у подгоричкој скупштини¹⁴ кривотворили вољу црногорског народа. [...] Поносну Црну Гору, коју за хиљаду година нико никада није покорио, претворише у београдски пашалук“.¹⁵ У осталим јавним обраћањима комунисти су жалили за „стотинама и хиљадама црногорских синова, који падоше у оном тужном и жалосном раздобљу наше историје од 1918–1924, раздобљу у којем Србијанци ‘нож крвави вргоше’ међу Црногорце, да би тако над њима могли лакше владати. [...] Уједињењем са Србијом ми смо били преварени. И ми данас [1937] морамо узвикнути: Доста је било пролијевања црногорске крви, доста је било гажења, доста је било робовања другоме! [...] За зла и увреде нанешене црногорском народу крива је Србија“.¹⁶

¹² Према мишљењу комуниста, „српска господа [је] измислила реч о Југословенском народном јединству, по којем су Срби, Хрвати и Словенци један народ“ како би „прикрила чињеницу, да 39% Срба [...] влада над 61% несрпских народа“ (АЈ, КИ, 1929/53–1, стр. 2).

¹³ Исто. Овај став опстао је у званичној политици Партије до отварања муслиманског питања током шездесетих година.

¹⁴ Иступајући као „вјеран тумач жеља и воље цјелокупног српског народа“ у Црној Гори, „вјерна историјским предањима и завјетима својих предака, који су се за њих вијековима херојски борили“, Велика народна скупштина српског народа у Црној Гори, одржана у Подгорици 26. новембра 1918, једногласно је изгласала „1. Да се краљ Никола I. Петровић Његош и његова династија збаци с црногорског пријестоља“ и „2. Да се Црна Гора с братском Србијом уједини у једну једину државу под династијом Карађорђевића, те тако уједињена ступи у заједничку Отаџбину нашег троплеменог народа Срба, Хрвата и Словенаца“. У тексту Одлуке посебно је истакнут српски национални идентитет становништва Црне Горе: „Српски народ у Црној Гори једне је крви, једнога језика и једних тежњи, једне вјере и обичаја с народом који живи у Србији и другим српским крајевима; заједничка им је славна прошлост; којом се одушевљавају, заједнички идеали, заједнички народни јунаци, заједничка патња, заједничко све што један народ чини народом“. Истовремено је назначен економски и политички интерес српског народа и Црне Горе. – „Odluka velike narodne skupštine u Crnoj Gori“, u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*, Beograd 1985, str. 113–114.

¹⁵ АЈ, КИ, 1932/193, стр. 1–2.

¹⁶ АЈ, фонд Централни комитет Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ), збирка Црна Гора, 1/25; „Klasna borba“, br. 19–20, мај–јун 1933, стр. 90–92.

Улазак Црне Горе у југословенску државу 1918. комунисти су тумачили искључиво у негативном контексту. Међутим, спорадични партијски документи сведоче о постојању супротних ставова који су опстали упркос великом идеолошком заокрету из прве половине двадесетих година. Отуда је Ристо Лекић („Рибаревић“), један од учесника у дискусији на Четвртој земаљској конференцији КПЈ 1934, говорио како у Црној Гори, „нарочито међу старијим друговима има још увијек опортунистичких скретања с партијске линије у националном питању. Има другова, који бранећи успомену Јована Томашевића, говоре да је тако звано уједињење Црне Горе са Србијом 1918. г. било прогресивно. Тако уљепшавање фактичне окупације Црне Горе са стране чак неких комуниста треба потпуно разбити“.¹⁷

За представнике КПЈ заједничка држава је била „насилничка творевина“, у којој су „туђе [несрпске – Д. Б.] нације: Црногорци, Хрвати, Словенци и т. д. угњетене и потпуно обесправљене“.¹⁸ Мада су уважавали тешкоће радника у Србији, комунисти су истицали како је „нарочито [...] тежак положај радних маса хрватских, словенских [словеначких – Д. Б.], македонских, црногорских као и народних мањина албанских, њемачких и мађарских“, јер су „они [...] двоструко потлачени и изабљивани: како од стране ‘домаће’ буржоазије и ‘домаћих’ посједника тако и од српских“. У званичној реторици КПЈ стварање „версальске Југославије“ означено је као „окупација Хрватске, Далмације, Словеније, Црне Горе, Македоније, Косова, Босне и Војводине од стране српских трупа“. Отуда формирање југословенске државе „значи с једне стране пљачкање радних маса ових крајева помоћу контрибуција [...], тешких пореских отплаћивања, отимања њихове земље (Црна Гора, Македонија, Косово), помоћу пребацивања државних дугова Србије на њихова леђа; са друге стране њихово насилно посрбљавање, прогањањем њиховог језика, културе, шпортских организација итд“.¹⁹

У процесу свеукупне борбе против „колонизовања и денационализације“ у „капиталистичким“ земљама, Коминтерна је упућивала своје секције на сарадњу са сепаратистичким покретима „потлачених народа“. Предвиђено је да балканске комунистичке партије удружено делују са „националнореволуционарним“ организацијама „Македо-

¹⁷ АЈ, КИ, 1934/276–1, стр. 13.

¹⁸ Према мишљењу црногорских комуниста, у Југославији је завладала „војнофашистичка клика са Александром последњим, која врши најгрознија насиља у интересу велико србијанске идеологије. Данас [1933] су у Југославији тако избиле супротности, да је њен распад историјска неминовност. [...] Живјела совјетска Црна Гора. [...] Доле велико српска војно фашистичка диктатура“ (АЈ, ЦК СКЈ, збирка Црна Гора, I/2).

¹⁹ АЈ, КИ, 1936/447, стр. 2.

наца, Албанаца, Хрвата, Црногораца, Бесарабљана, Добруданаца, Тракијаца итд²⁰.

Према смерницама које је током 1933. израдио Централни комитет (ЦК) КПЈ, „организације националних револуционара“ су замишљене као „стални органи борбе широких радних слојева угњетених народа за њихово национално ослобођење“. То не би биле „просте комунистичке партије“, већ би требало тежити окупљању свих антирежимских елемената у земљи. Посебно је наглашен примат Партије над овим организацијама. Предвиђено је да њихов национални програм буде истоветан са националном политиком КПЈ. Националнореволуционарне организације је требало формирати у оквиру свих националних корпуса изузев српског, будући да српски народ, према мишљењу комуниста, није национално угњетен. Отуда „међу радним сељаштвом владајуће србијанске нације као и у крајевима са помешаним становништвом, основна полуга за мобилизацију радног сељаштва јесу сељачки одбори“. С друге стране, „међу радним масама угњетених нација (Хрватска, Словенија, Македонија, Црна Гора) тежиште нашега рада на селу треба да буде у нац.[ионално] рев.[олуционарним] организацијама“.²¹

Обнова партијских структура у земљи 1932–1933. подразумевала је покретање шире акције у духу борбе против „великосрпске хегемоније“. У једном писму ЦК из друге половине 1932. стоји како постојећа „националнореволуционарна организација у Црној Гори, која броји неколико малих организација у племенима с укупно 30 чланова, треба да уз помоћ Партије изради свој статут, да изабере привремени комитет и да почне озбиљно да ради под нашом контролом“.²² Већ средином марта 1933. у извештају Политбироа (ПБ) ЦК КПЈ упућеном Ки наведено је како у тој покрајини „почиње стварање националнореволуционарних група“.²³ Међутим, потоњи партијски документи сведоче о слабом учинку партијских активиста на том пољу. Зато је почетком јануара 1935. ЦК подстицао црногорске комунисте да „већ сада“ покрену „све парторганизације у циљу формирања у свим мјестима и на селу групе нац.[ионално] рев.[олуционарних] елемената под разним формама: као сеоски одбори итд“. Трeбало је изградити „паралелан нац.[ионално] револуционарни покрет масовног карактера на селу и у тај покрет увлачити све оне нац.[ионално] револуционарне елементе који хоће да се боре против режима в.[ојно] ф.[ашистичке] диктатуре великосрпске

²⁰ АЈ, Збирка докумената Централног партијског архива Бугарске комунистичке партије – Софија (ЗД ЦПА БКП), 84, стр. 1–3.

²¹ АЈ, Ки, 1933/285–5.

²² АЈ, Ки, 1932/94, стр. 8.

²³ АЈ, Ки, 1933/71, стр. 20.

бурж.[оазиије] у земљама Југославије, а за самосталну Црну Гору као радничко-сељачку републику“.²⁴ Поред наведеног, партијско руководство је указивало на потребу „стварања омладинског покрета, којег ће црногорска омладина збиља сматрати за свој покрет, који мора према томе водити рачуна о свему, што је специфично црногорској омладини, што је њезина национална особина. Омладински покрет у Црној Гори треба дакле развијати на националној црногорској основи [подвучено у оригиналу – Д. Б.]“.²⁵

Препознајући снагу „хрватског националног покрета“²⁶, вођи КПЈ су сматрали да је у црногорском случају могуће применити искуство стечено у сарадњи са хрватским револуционарима. Материјали о програму и начину деловања „хрватског националнореволюционарног покрета“, које је ЦК током 1935. достављао црногорском ПК, требало је да послуже као идејни оквир за формирање аутентичне црногорске националне организације. У једном писму од 22. маја 1935. упућеном „Горанину“ (Никола Лекић) наглашено је како из наведених докумената треба извући „потребне поуке“ и применити их „на црногорске прилике“, а не једноставно преузимати „то што они раде“. Даље је назначено како црногорски националнореволюционарни покрет „треба да буде савезник радничке класе за револуцију. [...] То треба да буде потпуно самосталан покрет, са својим самосталним руководством. То дакако не значи, да ми не треба да у његову раду учествујемо, него баш напротив, ми треба да свестрано помажемо при организовању и дјеловању тога покрета. То није комунистички покрет и он треба да обухвати у првоме реду оне, који нису комунисти, али хоће борбу против нац.[ионалног] угњетавања. То није ни нека партија, паралелна са КП него је нац.[ионално] револуционарни покрет. Не може га се сравнити ни са раднич-

²⁴ АЈ, КИ, 1935/8, стр. 2.

²⁵ АЈ, КИ, 1936/74, стр. 1.

²⁶ Представници КИ и КПЈ сматрали су да број својих присталица у Хрватској и Далмацији могу увећати једино путем сарадње са већ постојећим „хрватским националним покретом“, предвођеним Хрватском сељачком странком (ХСС). Влатка Мачека, шефа ове странке, комунисти су видели као представника свеукупног хрватског народа. Међутим, упркос упорним залагањима КПЈ, ХСС није показивала интересовање за успостављање трајне сарадње са комунистима, већ је стварањем Хрватског радничког савеза и других организација настојала да потисне деловање КПЈ. Више: Fikreta Jelić – Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983, str. 13–17. У историографији је остало отворено питање у којој мери су пројугословенске паролe КПЈ у народнофронтској фази након 1935. биле блиске члановима и симпатизерима ХСС. По питању сарадње са „Хрватима“, у једном партијском извештају из средине 1936. наведено је како „у Загребу постоје хрватски националистички елементи [...] који не желе да сарађују са Београдом, поготову с марксистичким Београдом. [...] За сада ситуација је таква, упркос свим нашим напорима и чак чињеници да ти хрватски националисти овде [у Загребу – Д. Б.] веома добро сарађују са нама“ (АЈ, КИ, 1936/35, стр. 3–4).

ким синдикатима, јер су то два покрета разних класа и са разним циљевима и задацима. Комунисти, организовани у своје фракције, треба да буду мозак и мотор тога покрета. Али главна снага треба да буду некомунисти, у првом реду сељаци, обртници и интелигенција“. Истакнуто је како „тијесна веза и братска сарадња са осталим национално-револуционарним покретима (Хрвата, Словенаца, Македонаца, Арнаута итд) даје могућност координирања акција, даје могућност заједничог јуриша против београдских завојевача и тиме осигурава лакши и бржи успех нац[ионално]-револуционарног покрета“. Изнад свега, циљ црногорског националнореволуционарног покрета „јесте извојевање самоодређења црногорског народа, укључујући право на одцепљење од Југославије, независност црногорског народа у слободној Црногорској Републици, у којој ће народ сам одлучити о својој судбини [све подвучено у оригиналу – Д. Б.]“.²⁷

Упоредо са паролом изградње националнореволуционарних покрета „угњетених народа“, Централни комитет КПЈ је своје ниже активе упућивао на стварање фракција, односно тзв. „левих крила“ унутар већ постојећих националних или политичких организација. У трагању за погодним савезницима у Црној Гори, вођи КПЈ су сматрали како „то не могу бити ‘бомбашаи’“²⁸, нити „зеленаши“²⁹ (јер су били монархисти)“. Сарадњу са федералистима, носиоцима отпора према „београдском централизму“ и уједно најзначајним аутохтоним политичким чиниоцем у Црној Гори, било је могуће успоставити на основу јединственог става по питању очувања црногорских државних традиција.³⁰ Према оцени партијског руководства, постојали су услови за стварање левих крила у „федералистичким организацијама, или [...] самостално изван федералистичког покрета“.

²⁷ АЈ, КИ, 1935/278, стр. 1–2.

²⁸ Мисли се на политичке противнике режима у Црној Гори који су у тзв. „бомбашкој афери“ 1907. оптужени за учешће у атентату на књаза Николу I Петровића Његоша.

²⁹ Насупрот „бјелашима“, „зеленаши“ су одбацивали одлуке подгоричке Велике народне скупштине која је прогласила уједињење Црне Горе са Србијом, детронизујући династију Петровић Његош. „Зеленаши“ су сарађивали са италијанским властима и црногорском емиграцијом у Италији. Ове сепаратистичке снаге поражене су у тзв. Божићној побуни јануара 1919. – Димитрије Димо Вујовић, *Црногорски федералисти 1919–1929*, Титоград 1981, стр. 19–23; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, стр. 1/23–24.

³⁰ Унутар федералистичког покрета постојало је неколико различитих прилаза црногорском питању. Радомир Вешовић је Црну Гору видео као аутономну покрајину у оквиру југословенске државе и под династијом Карађорђевића, док се Михаило Ивановић залагао за успостављање црногорске федералне јединице. На челу сепаратистичког крила налазио се Секула Дрљевић који је заговарао формирање независне републике Црне Горе. Више: Димитрије Димо Вујовић, *н. д.*

Црногорски националнореволуционарни покрет је требало представити „као наставак, неког историјског, масама познатог, покрета“, и при том усвојити „нека, народу позната гесла“, односно све оно „што је у народу популарно“. Разумије се, да то не може бити гесло борбе противу Турака ‘за крст часни и слободу златну’, јер нац.[ионално] ослободилачки покрет данас [1935] не може бити верски покрет као онда. [...] Не може то бити ни хајдучија, ни комитовање Вукашина Марковића, јер данас још није вријеме за такве покрете [све подвучено у оригиналу – Д. Б.]³¹

Након Седмог конгреса КИ 1935. и прокламовања политике народног фронта којом је требало окупити све „прогресивне снаге“ у циљу борбе против немачког и италијанског фашизма³², КПЈ је умногоме изменила свој однос према југословенској држави. Званичан став о овом питању формулисан је већ током друге половине 1935: „Ми [југословенски комунисти – Д. Б.] не само што не постављамо задаћу разбијања Југославије него истичући наш принципијелни став: право народа на самоопредељење до отцепљења, подцртавамо нарочито баш оно право т.ј. тражимо за сваки народ слободу да сам одлучује о својој судбини. [...] Сад идемо и корак даље говорећи при каквим смо ми условима против отцепљења данашњих угњетених народа у границама Југославије. [...] Наш принципијелни став обавезује нас само на то, да се боримо за право самоодређења; он нас нипошто не обавезује на то да се ми изјављујемо унапред за отцепљење или против њега. Ми смо дакако за то да народ слободно сам одлучи, али у зависности од ситуације, од интереса револуције ми ћемо препоручивати и залагати се за ово или оно рјешење [све подвучено у оригиналу – Д. Б.]³³

У складу са наведеним курсом, црногорско руководство је истичало да „право на самоопредељење до одцепљења не значи обавезно одцепљење, него толику слободу црногорском народу, да се он може, ако хоће, и одвојити од Југославије без сваких препрека. Данас [1935], у данашњим приликама ми се боримо за то право и слободу под паролом независне Црногорске Републике. [...] То право и толику слободу може народу дати само радничко-сељачка револуција. Дакле, то је борба за

³¹ АЈ, КИ, 1935/278, стр. 2.

³² Више: *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa*, I–XII, Gornji Milanovac 1982–1983, str. XII/343–393.

³³ Према мишљењу комуниста „ситуација“ се изменила јер су „Француска и њени савезници данас [1935], макар и привремено заинтересовани за очување мира. Напротив[,] у првом реду њемачки [подвучено у оригиналу – Д. Б.], а затим талијански фашисти и њихови трабанти постављају питање ревизије версајских граница новим имп.[еријалистичким] ратом, повезујући то с припремом напада на СССР“ (АЈ, КИ, 1935/520, стр. 6–7).

револуцију и револуционаран покрет [све подвучено у оригиналу – Д. Б.]³⁴ Усвајањем нове политике у односу према заједничкој држави КПЈ није губила своју револуционарну суштину.

Ни у наредном периоду (1935–1941) напори југословенских комуниста предузетих у циљу окупљања „широких народних слојева“ нису изнедрили очекиване резултате. Мада су током друге половине тридесетих година партијски вођи заговарали одбацивање секташтва, примену нових метода деловања и „отварање“ КПЈ према „масама“, комунисти су се тешко ослобађали дубоке конспиративности у раду, круте фразеологије и догматске реторике. Уски оквири политичке платформе КПЈ онемогућавали су садејство са осталим политичким чиниоцима у Црној Гори. Адолф Мук („Манојло“, „Јелка“), члан црногорског руководства, говорио је да уколико „није данас [1936] могуће са свим групама остварити један чвршћи народни црногорски фронт, треба приступити остварењу уже сарадње са оним групама које црногорско питање постављају као национално и траже за црногорски народ право да одреди свој однос према држ.[авној] заједници“.³⁵ Међутим, у међуратном периоду у Црној Гори није било политичких организација чији су се програми могли довести у везу са националном политиком КПЈ. Ставови комуниста о националној самобитности Црногораца нису били блиски ни федералистима, који су истовремено баштинили традиције црногорске државности захтевајући преуређење заједничке државе на федералним основама и, с друге стране, свест о припадности становништва Црне Горе јединственом српском националном корпусу.³⁶ Отуда су црногорски комунисти о „српској хегемонији“ говорили обазривије од осталих чланова КПЈ, заснивајући своју реторику пре свега на осуди „србијанске буржоазије“, „београдске олигархије“ и „Србијанаца“. Употребом потоњег термина партијска пропаганда се истовремено наслањала на речник дубоко укоренење црногорске традиције.

Имајући у виду слом политике народног фронта у земљи, Јосип Броз („Ото“) је крајем 1937. сматрао да споразум са опозицијом треба обезбедити „па макар само и по једном питању. При томе, разумије се, ми [југословенски комунисти – Д. Б.] се не одричемо свога принципног става по разним питањима, а наше савезнике ћемо у процесу рада и борбе убиједити да у извјесним питањим[а] промијене своје гледиште“. У случају Црне Горе Броз је истицао како „ништа не смета ако [...] постоје различита схватања по националном питању“, јер је „за

³⁴ АЈ, КИ, 1935/278, стр. 1–2.

³⁵ АЈ, КИ, 1936/300, стр. 3.

³⁶ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, str. 128–129.

сада [...] најважнија борба за демократију“.³⁷ Према његовом мишљењу „није сада вријеме дискутирати о томе да ли постоји у Ц.[рној] Г.[ори] нац.[ионално] питање или не. Ми треба да, сада окупимо све демократске елементе у један блок у борби за основне тачке споразума, а то је слобода, демократија и конституанта. Кад то извојштимо, тада ће се моћи говорити о нац. питању и осталим питањима у конституанти“.³⁸ Овај став није настао само као израз тренутне политичке тактике, већ је у њему садржана свеукупна национална политика КПЈ према Црној Гори и, шире посматрано, свим осталим „спорним питањима“ у земљи током међуратног и ратног периода.

Одсуство ширег националног покрета под руководством комуниста у међуратном периоду није представљало југословенски изузетак. Москва је упорно указивала на значај учвршћивања националнореволуционарних организација, „подизања њихове борбене способности, ширења њиховог утицаја на радне масе националних мањина, свестрано јачање веза тих организација са самим масама, што се може постићи под условом да одговарајуће секције КИ прекину с равнодушношћу која је досад постојала, а која се често претварала у потпуно игнорисање националнореволуционарног покрета у сопственој земљи. Само осетљив однос комунистичке партије према националнореволуционарном покрету у сопственој земљи и доследно и енергично објашњавање националних захтева поставиће чврсту основу широком националнореволуционарном покрету и послужиће као база учвршћења и обнављања руководства постојећих националнореволуционарних организација“.³⁹

Представници КИ саветовали су комунистима да „ослушкују“ захтеве „незадовољних слојева радног становништва“, уз истовремено уважавање „специфичности“ у одређеној земљи. Посматрајући Краљевину Југославију као „велику тамницу за све угњетене народе у њој“⁴⁰, руководство КПЈ је током тридесетих година истицало како „комунисти нису и не могу бити равнодушни према националним осјећањима“, јер они „поштују и бране борбене традиције сваког народа у његовом завичају“. Трагом ове политике, на Трећој земаљској конференцији КПЈ (1934) усвојена је идеја КИ о стварању националних комунистичких партија Хрватске, Словеније и у „најближој будућности“ Македоније.⁴¹ Посебно је назначено да формирање ових партија не представља фе-

³⁷ АЈ, КИ, 1937/105, стр. 1.

³⁸ АЈ, КИ, 1937/107, стр. 1.

³⁹ АЈ,ЗД ЦПА БКП, 88, стр. 2–3.

⁴⁰ Filip Filipović, *Sabrana dela*, I–XIV, Beograd 1987–1989, str. XI/84.

⁴¹ Више: *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том II: Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919–1937, стр. 230–231.

дерализацију КПЈ, нити „партијско цијепање Југославије“.⁴² Промене у организационој структури КПЈ спроведене су у циљу изградње „домаћег партијског кадра“, успешнијег сузбијања грађанских националних покрета⁴³ и развијања интернационализма у радничкој класи.⁴⁴ На ширем плану, формирање националних комунистичких партија требало је да потисне уврежене представе о бескомпромисном интернационализму и анационалном осећању комуниста и тиме допринесе јачању угледа КПЈ „међу масама угњетених народа“.

На Трећој земаљској конференцији покренуто је питање формирања црногорске комунистичке партије. Истичући „огромну важност националног питања“ за прилике у „угњетеној“ Црној Гори, делегат Ристо Лекић је изнео предлог о преобликовању партијске организације у тој покрајини „исто тако као и у Хрватској и Словенији“.⁴⁵ Мада је партијски врх одбио отварање дискусије о овом питању, оно није трајно напустило црногорску организацију. Крајем 1935. Никола Лекић је писао Централном комитету: „Ми смо хтјели провести свадбу [мисли се на формирање КП Црне Горе – Д. Б.]. [...] Ми би хтјели то што пре да проведемо“.⁴⁶ Међутим, вођи КПЈ и црногорско покрајинско руководство окупљено око Адолфа Мука, сматрали су да је питање стварања КП Црне Горе „преурањено“, јер у првом реду треба „обновити што више мјесних органа“ и „спровести опћ.[инске] изборе“. Назначено је како ће „тек у нормалнијим приликама“ бити могуће „приступити претресу и оцени досадањег рада и избору људи и мјеста руководства“.⁴⁷ Изузев овог неодређеног става, предводници КПЈ нису изнели конкретне проблеме чије би решавање испунило услове за стварање црногорске партије.⁴⁸

⁴² „Proleter“, br. 7–8, jul–avgust 1935, str. 6.

⁴³ Говорено је како „комунисти иступајући дакако као интернационалисти треба да иступају као комунисти Хрвати, комунисти Словенци, итд. [...] да би најшире масе потлаченог народа видјеле јасно да су управо комунисти најбољи браниоци и бране њихове националне слободе. Погрешно је што се комунисти не проглашавају и не понашају као баштеници најбољих национално-борбених традиција свог народа, већ то пасивно препуштају грађанским и малограђанским политичарима и странкама“ (АЈ, КИ, 1935/520).

⁴⁴ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том II: Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919–1937, стр. 230.

⁴⁵ АЈ, КИ, 1934/276–1, стр. 6.

⁴⁶ АЈ, КИ, 1935/575, стр. 1.

⁴⁷ АЈ, КИ, 1936/277, стр. 2.

⁴⁸ По питању формирања КП Словеније и КП Хрватске ЦК КПЈ је 1934. захтевао увећање броја чланова на „најмање“ 1.000 у првом, односно 2.000 у другом случају. Више: Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1945*, I–II, Zagreb 1981, str. 1/59–68. На пленарној седници ЦК КПЈ у Сплиту 1935. ова идеја је одбачена као „нереална“, те је предвиђено да се Партија реорганизује „у року од неколико наредних мјесе-

У југословенском случају процес изградње КП на основама одговарајућег ПК био је нераскидиво везан са проблемом националне идентификације, односно са нивоом развијености националне свести локалног становништва. Отуда је најпре решено словеначко и хрватско питање, мада је у потоњем случају КПЈ занемаривала права српског народа настањеног у компактним масама у Хрватској (са Славонијом) и Далмацији. Отварање македонског питања током прве половине двадесетих година било је „олакшано“ снажним притиском Коминтерне, која је у покретању сепаратистичких тенденција у „Јужној Србији“ видела слабљење не само југословенске државе, већ пре свега Србије, чије су политичке елите долину Вардара сматрале „најсјајнијим српским драгуљем“.

Међу Словенцима, Хрватима и македонским становништвом постојала је мање или више јасно изражена свест о посебности у националном смислу. С друге стране, у међуратном периоду Црногорци нису себе видели изван оквира српског народа. Њихово национално осећање било је у супротности са националном политиком КПЈ, која је путем афирмације „црногорске нације“ водила борбу против „превласти Срба“ у југословенској држави. У таквим околностима, спровођење идеје о стварању националне комунистичке партије Црне Горе могло је једино сузити избор потенцијалних савезника у тој покрајини и додатно отежати „продор у црногорске масе“. Истовремено, покретањем овог проблема и, посредним путем, поновним отварањем црногорског питања, руководство КПЈ ризиковало би нарушавање јединства унутар саме Партије.

Потоњу претпоставку потврђује идеолошки сукоб унутар ЦК уочи Пете земаљске конференције КПЈ (1940), неколико месеци пред улазак Краљевине Југославије у Други светски рат. Моша Пијаде је сматрао да се процес формирања националне свести међу југословенским народима одвијао у различитим условима и текао неуједначеним темпом, закључујући како се идеја о националној посебности Црногораца јавила касно, тек услед сукоба са „српском“ буржоазијом: „Црна Гора [...] је имала своју државну ‘независност’, али у којој је стари режим из претензија за проширењем своје територије подржавао легенду да су Црногорци Срби, те се формирање Црногораца у нацију врши тек кад су и Црногорци имали да осете српско насиље и експлоатацију“. Ипак, према његовом мишљењу, „све касније ликвидирање феудализма отежава и закашњава, али не може да спречи формирање нација, као што ни насилно србизирање (‘југословенизирање’⁴⁹) не може да спре-

ци“ (АЈ, КИ, 1935/316–1а).

⁴⁹ Мисли се на политику интегралног југословенства, која је према мишљењу комуниста прокламована с циљем денационализације несрпских народа у југословенској држави.

чи коначно формирање нпр. македонске и црногорске нације“. С друге стране, Милован Ђилас је био изричит у ставу да су све нације унутар југословенске државе, па и „црногорска“, „већ формиране“. ⁵⁰ Ову тезу потврдили су Јосип Броз и Едвард Кардељ.

Стварање националних комунистичких партија у оквиру КПЈ чинило је нараскидиви део процеса заокруживања „националних простора“ југословенских народа. Отуда је проблем формирања КП Црне Горе у непосредној вези са питањем територијалног простирања „црногорског народа“ и будуће црногорске републике, односно федералне јединице. Другим речима, требало је одредити шта је све „црногорско“ у постреволуционарној заједници „радничко-сељачких“ република. Међутим, овај проблем није било могуће посматрати независно од српског питања, будући да је у процесу изградње свести о црногорским „националним границама“ и националној самобитности црногорског становништва, од прворазредног значаја био његов однос према српском народу. На тај начин, комунисти су били принуђени да изнова, мада не на званичном нивоу, разматрају питање за које се веровало да је трајно решено.

У међуратној партијској реторици проблем „унутрашњих граница“ југословенске државе углавном је остављен по страни. Мада је упорно критиковала „завојевачку политику“ балканских „буржоаских“ држава, заснивајући своју идеологију на негацији територијалних промена насталих у ратовима 1912–1918, КПЈ није нудила конкретан решење по питању разграничења будућих „радничко-сељачких република“ у оквиру БКФ. Парола о „исправљању историјске неправде“ додатно је оснажена након суспензије Устава, проглашења личног режима краља Александра Карађорђевића и увођења бановина 1929. ⁵¹ Ко-

⁵⁰ *Izvori za istoriju SKJ*, том I, књ. 10: Peta zemaljska konferencija KPJ, Beograd 1980, str. 385–386.

⁵¹ Занемарујући природне и историјске међе, бановине су цепале старе покрајине које су у административном смислу губиле своје вишевековне оквири и називе. Приликом исцртавања нових „унутрашњих граница“ водило се рачуна о јачању српског националног елемента у бановинама, путем обезбеђивања православне већине. Ипак, Законом од 3. октобра 1929. простор Србије и Босне и Херцеговине је разбијен на пет, односно четири бановине. С друге стране, Словенија је углавном оивичена Врбаском, а „хрватске земље“ Савском и Приморском бановином. По питању старих граница Црне Горе, Македоније и Војводине формирањем већих административних целина – Зетска, Вардарска и Дунавска бановина – није нарушен њихов историјски континуитет. Вођен идеологијом интегралног југословенства, државни врх је изједначавао српско са југословенским питањем, дробећи српски национални простор на осам бановина. Више: *Историја српске државности*. Уредник Чедомир Попов, књ. III: Љубодраг Димић, *Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, стр. 137–143; Branislav Gligorijević, „Unutrašnje (administrativne) granice Jugoslavije između dva svetska rata 1918–1941“, *Istorija 20. veka*, br. 1–2/1992, Beograd 1992, str. 30–32.

мунисти су говорили како нове територијално-управне целине „у самој ствари“ представљају „куну националног угњетавања“, јер је Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја „фактички остварио Велику Србију [подвучено у оригиналу – Д. Б.]“.⁵² Међутим, изузев општег става о поштовању „воље народа“ и формирању седам република, односно федералних јединица⁵³, у изворима партијске провенијенције није јасно дефинисан простор Србије, Хрватске, Словеније, Војводине, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније. По питању Црне Горе остало је недоречено да ли су је комунисти посматрали у границама из 1878. успостављеним на Берлинском конгресу и уз мање измене потврђеним 1880⁵⁴, или су уважавали њена територијална проширења у правцу Метохије и Санцака⁵⁵ остварена у Првом балканском рату 1912–

⁵² АЈ, ЦК СКЈ, 1930/2, стр. 3. Негативне представе унутар КПЈ о Краљевини СХС/Југославији као „проширеној Србији“ створеној насилним путем потекле су из централе светског радничког покрета. Више: Gordana Vlačić, *n. d.*, str. 142–143. Коминтерна је још средином двадесетих година упозоравала како би јачање позиција владајућег „великокрпског“ режима продубило „национално угњетавање Хрвата, Словенаца, Македонаца, Албанаца, Црногораца итд“, чиме би дошло до претварања Краљевине СХС у „Велику Србију у којој би [режим] настојао денационализовати све несрпске народе“ (АЈ, фонд Балканска комунистичка федерација, 94, стр. 2). Термин „Велика Србија“ се у негативном контексту први пут појавио на тзв. „велеиздајничком процесу“ у Загребу 1908. Отуда је Љубомир Тадић закључио како је одредница „великокрпски“ преузета „из речника аустроугарске антисрпске пропаганде“ (Љубомир Тадић, *О „великокрпском хегемонизму“*, Београд 1992, стр. 59–60). Истовремено треба имати у виду да је теза о „Великој Србији“ била позната Стјепану Радићу, Влатку Мачеку и осталим предводницима Хрватске републиканске сељачке странке, односно Хрватске сељачке странке. – АЈ, КИ, 1924/37, стр. 2. С друге стране, међу српским грађанством овај термин коришћен је у неутралном или афирмативном смислу. – Срђан Милошевић, „Национални аспект дебате о аграрној реформи и колонизацији у Краљевини СХС (1919–1920. године)“, *Токови историје*, бр. 2/2013, Београд 2013, стр. 58–66.

⁵³ АЈ, КИ, 1929/25; 1930/15; 1936/374.

⁵⁴ У ратовима које су током 1876–1878. водиле Русија, Србија, Црна Гора с једне и Османско царство с друге стране, изнова је отворено Источно питање. Разматрајући проблем прерасподеле територија у европском делу Царства, велике силе су на конгресу одржаном у Берлину од 13. јуна до 13. јула 1878. поред осталог донеле одлуку да Црној Гори буду припојени Никшић, Вучји До, Крстац, Плужине, Жабљак, Колашин, Плав, Гусиње, Подгорица и Бар (чл. 28). Међутим, издвајању Плава и Гусиња из састава Османског царства противили су се арнаутски прваци, који су уз прећутну подршку Високе Порте подигли оружани устанак против црногорских власти. Двогодишњи процес црногорско-турског разграничења окончан је интервенцијом великих сила, које су приморале Порту да у виду обештећења Црној Гори преда Улцињ. Више: Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, стр. 391–397; Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009, стр. 17–28; Богумил Храбак, *Призренска арбанашка лига 1878–1881*, Београд 1998, стр. 142–181.

⁵⁵ У овом случају термин „Санцак“ односи се на простор Пљеваљског и Сјеничког санцака који су настали поделом пређашњег Новопазарског санцака. – Више: Милош

1913.⁵⁶ У спорадичним партијским документима неодређено се говори о „старој Црној Гори“⁵⁷, односно о „Црној Гори и Приморју“⁵⁸.

Питање територијалног опсега партијских организација било је од изузетног значаја, будући да је делокруг покрајинских комитета КПЈ наговештавао контуре будућих југословенских република. Ипак, о овом проблему није се отворено дискутовало, што је стварало недоумице и повремено покретало сукобе међу високим партијским функционерима.⁵⁹ У првој деценији постојања југословенске државе унутар КПЈ деловали су ПК за Србију (мада са нејасно дефинисаном границом према Црној Гори и Македонији), ПК за Хрватску (са Славонијом), ПК за Далмацију, ПК за Словенију, ПК за Македонију, ПК за Војводину (Банат, Бачка, Барања), ПК за Босну и Херцеговину и ПК за Црну Гору (са Бокм). Анализом познатих извора није могуће прецизно утврдити у ком је тренутку покренут процес измене граница међу покрајинским комитетима. Ово питање није могло бити отворено током првих година личног режима краља Александра, у којима је услед појачаног прогона комуниста партијска организација готово у потпуности разбијена. Централни комитет је већ средином 1929. престао да постоји као јединствено тело, док је мањи део руководства напустио земљу. Сређивању прилика унутар КПЈ Коминтерна је озбиљно приступила тек средином 1932, спровођењем прве „чистке“ југословенских кадрова и формирањем привременог руководства у Бечу на челу са Јосипом Чижинским.⁶⁰ Како је истовремено покренута опсежна обнова партијских структура у земљи, може се закључити да је иницијатива за преиспитивање граница међу покрајинским комитетима КПЈ потекла из Москве.

Јагодић, *н. д.*, стр. 4–9.

⁵⁶ Након Балканских ратова (1912–1913) Црној Гори су припали делови бишег Косовског вилајета: Пљевља (из Пљевалског санцака), Бијело Поље, Мојковац (из Сјеничког санцака), Беране, Рожаје, Плав, Гусиње, Пећ и Ђаковица (из Пећког санцака). Њене границе потврђене су мировним уговорима у Лондону 30. маја 1913. и у Букурешту 10. августа исте године. – Радош Љушић, *н. д.*, стр. 416–417.

⁵⁷ Стара Црна Гора обухватала је четири нахије: Катунску, Љешанску, Ријечку и Црмничку.

⁵⁸ АЈ, КИ, 1936/257; 1936/266; 1936/300; 1936/320; „Proleter“, бр. 2–3, фебруар–март 1935, стр. 10. Извори КПЈ сведоче о постојању различитих перцепција међу комунистима и „растегљивости“ термина „Црна Гора“. Тако се у једном тексту објављеном у „Пролетеру“, гласилу ЦК КПЈ, наводи како „Црна Гора и Приморје“ обухвата „цијело подручје зетске бановине са малим изузецима“, што никао не одговара простору „старе Црне Горе“. – „Proleter“, бр. 4, март 1935, стр. 8.

⁵⁹ Током Другог светског рата могла су се чути опречна мишљења по питању припадности партијских организација у Ливну и Прешеву, потом разграничења у Срему, будућег положаја Косова и Метохије, Санцака итд.

⁶⁰ Више: Branislav Gligoriјеvić, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992, стр. 248–253.

Документи КПЈ из средине 1931. сведоче о постојању Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку.⁶¹ Прве организационе промене на простору Црне Горе и Старе Србије (Санџак, Метохија, Косово) спроведене су у процесу свеукупне обнове партијских структура у земљи током друге половине 1932. и почетком следеће године.⁶² Тако се у свом већем обиму – са Метохијом – ПК КПЈ за Црну Гору и Боку спомиње већ крајем 1932. У једном извештају Блажа Јовановића („Дравски“) од 10. децембра исте године наводи се да су у оквиру ПК КПЈ за Црну Гору и Боку формиран „Окружни Комитет Котор, Цетиње, Подгорица, Никшић, Колашин и Пећ“.⁶³ Почетком следеће године „друговима из Ц[рне] Г[оре]“ упућен је задатак да „прошире своју делатност у правцу Санџака“ и да организују рад међу „исељеницима из Ц[рне] Г[оре] сада на Косову“⁶⁴, чиме су назначени нови оквири црногорског ПК. У изворима нема трагова о расправама унутар КПЈ о овом питању. Сачуван је једино план реорганизације од 1. марта 1933, којим је простор ПК КПЈ за Србију – без Косова, Метохије и Санџака – подељен на три дела, односно „округа“.⁶⁵ Званичан назив обновљене црногорске организације гласио је: Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију.

Почев од октобра 1929. комунисти су упорно критиковали стварање нових административних јединица, чије је увођење, према њиховом мишљењу, имало за циљ спровођење даље денационализације нерспких народа путем разбијања историјских покрајина. Међутим, Зетска бановина је обухватила не само простор бивше Краљевине Црне Горе у границама из 1912, већ и знатне области на северу (Санџак) и западу (Херцеговина).⁶⁶ Територијални опсег обновљеног црногорс-

⁶¹ АЈ, КИ, 1931/18.

⁶² У периоду од увођења „монархдиктатуре“ до краја 1931. у Црној Гори и осталим југословенским покрајинама готово да није било партијских актива. У једном писму ЦК КПЈ из децембра 1931. стоји како нема никаквих веза са Црном Гором и Далмацијом нити се зна „да ли уопште нешто постоји тамо. У овим партијама [мисли се на покрајинске комитете – Д. Б.] већ раније нисмо имали добрих веза, а сада је већ много теже да се повежемо са тим малим бројем који је био раније и који је остао од старих наших чланова“ (АЈ, фонд Комунистичка омладинска интернационала, 1931/20, стр. 32).

⁶³ АЈ, КИ, 1932/173–а. Исто је потврђено у потоњим документима црногорске покрајинске организације. – АЈ, КИ, 1933/3, стр. 2; 1933/99, стр. 1.

⁶⁴ АЈ, КИ, 1933/480.

⁶⁵ АЈ, КИ, 1933/62.

⁶⁶ Зетској бановини припадали су срезови: Андријевички, Барски, Берански, Бијелопољски, Билећки, Гатачки, Даниловградски, Дежевски, Дубровачки, Источки, Колашински, Корчулански, Которски, Љубињски, Милешевски, Митровачки, Моравички, Невесињски, Никшићки, Нововарошки, Пећки, Пљеваљски, Подгорички, Прибојски, Сјенички, Столачки, Студенички, Требињски, Фочански, Цетињски, Шавнички и

ког покрајинског комитета је, изузев већих одступања у Херцеговини, умногоме подсећао на простор Зетске бановине. Тако се званична партијска реторика о „депању“ Црне Горе путем увођења бановина 1929. налазила у супротности са реалним приликама на терену.

Партијски извори недвосмислено наводе на закључак да успостављање нових граница унутар КПЈ на простору Старе Србије није имало карактер привремених организационих промена. Сужавање територијалног опсега ПК за Србију путем прикључења партијских комитета у Метохији, Санџаку и на Косову црногорској покрајинској организацији, скицирало је линију разграничења међу будућим југословенским републикама. Посматрано у контексту постреволуционарног развоја, усвајањем назначених међа уједно би било обезбеђено: 1. умањење свеукупног значаја Србије и елиминисање замисли о „Великој Србији“, чиме је требало трајно предупредити остваривање превласти српског народа у југословенској држави и на Балкану; 2. увећање економског и привредног потенцијала Црне Горе која би на тај начин постала равноправан партнер са суседима; 3. испуњење вишедеценијских аспирација Црне Горе према Метохији и Санџаку.

Национална политика ПК Црне Горе у Старој Србији била је условљена и вођена свеукупном политиком КПЈ. О правима српског народа није говорено, док је српско питање посматрано једино кроз призму односа према српским колонистима и насељеницима у Метохији и на Косову. У том смислу црногорско покрајинско руководство се током тридесетих година обраћало народима „посрбљене Метохије“⁶⁷, при чему се у првом реду мислило на „Црногорце“ и „Арнауते“. У партијској реторици често се наводило како су српски колонисти „стуб хегемоније“⁶⁸, али нема трагова о проблему црногорских аутоколоништа који су самоиницијативно, куповином или узурпацијом земље, населили делове Метохије.⁶⁹ Ипак, црногорска покрајинска организација КПЈ није успела да

Штавички. Променама у саставу појединих бановина, прокламованим Законом од 28. августа и уредбом од 14. септембра 1931, Зетској бановини су припојени Дренички (из Моравске бановине), Ђаковички и Подримски срез (из Вардарске бановине), потом општина Вранић из (Фочанског среза) и село Бресник (из Студеничког среза). Истовремено су из састава Зетске бановине изузети Корчулански, Моравички и Столачки срез. – *Алманах Краљевине Југославије. IV јубиларни свезак: 1929–1931*, друго издање, Загреб 1932, стр. XII–XIII, 484. У овом случају југословенске власти имале су пред собом два циља: 1. „разбијање“ области насељених компактним хрватским, муслиманским и арнаутским становништвом и 2. неутралисање тежњи за обновом црногорске државности.

⁶⁷ АЈ, ЦК СКЈ, збирка Црна Гора, I/18.

⁶⁸ *Izvori za istoriju SKJ*, том I, knj. 10: Peta zemaljska konferencija KPJ, str. 213.

⁶⁹ Више: Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, INIS, Beograd 2005, str. 334–337.

„продре“ у арнаутске и муслиманске „масе“, нити да у ширим оквири-ма покрене рад својих ћелија у Старој Србији. Показало се да су Арнаути остали трајно неповерљиви према КПЈ као мултиетничкој политичкој организацији која је својим званичним називом указивала на југословенску оријентацију.⁷⁰ Крајем новембра 1940. на простору Метохије и Косова било је 25 арнаутских комуниста од укупно 239 чланова Партије у тој области.⁷¹ У свом северном делу црногорски ПК је готово без успеха деловао у циљу повезивања са муслиманским становништвом. Намеће се закључак да идеологија КПЈ није била блиска ни српском народу у Санцаку, будући да је на тој територији до априла 1941. најчешће деловало само неколико најнижих партијских актива (ћелије).⁷²

Проширењем ПК за Црну Гору на рачун србијанске организације 1932–1933. процес преобликовања територијалне структуре КПЈ на овом простору није био окончан. Након бројних полицијских акција које су југословенске власти током 1936. и почетком 1937. спровеле широм земље, активност комуниста је драстично опала.⁷³ Упоредо са реорганизацијом партијских актива средином 1937. вођи КПЈ разматрали су питање ефикасности рада црногорског покрајинског руководства. Проблем се састојао у неповезаности партијских ћелија у Метохији и на Косову са центром ПК у Цетињу. Тако су одлуке Шесте покрајинске конференције, одржане јула или августа 1937, достављене свим партијским организацијама „на територији [црногорског] ПК, сем Косова и Метохије са којима тада није било везе“.⁷⁴ Најчешће је само Окружни комитет у Пећи у организационом смислу гравитирао ка Црној Гори, док су комунисти у Косовској Митровици и Приштини сарађивали са „Србијанцима“ преко Окружног комитета у Нишу. Партијске организације у јужном делу Косова одржавале су нередовне контакте са ПК за Македонију у Скопљу.⁷⁵ Наведено потврђују прогласи ПК за Црну Гору у којима се готово искључиво говори о „радном народу села и града Ме-

⁷⁰ Указујући на „искуство Чехословачке и Албаније“, руководство ПК за Црну Гору, Боку, Санцак, Косово и Метохију позивало је на одбрану југословенске заједнице: „Наша држава је у опасности! [...] Упућујемо братски апел свој родољубивој јавности, а нарочито омладини, без обзира на верску, партијску, или какву другу припадност да снажно и братски подигне свој глас против антипатриотских схватања и лажних вијести и да се припреми да положи своје животе за одбрану граница Југославије. [...] Живјела југословенска војска! [...] Сви на окуп за одбрану граница наше државе“ (ЦК СКЈ, збирка Црна Гора, I/28).

⁷¹ *Izvori za istoriju SKJ*, том I, књ. 10: Peta zemaljska konferencija KPJ, str. 197–198.

⁷² Према сећањима Бранка Петричевића, члана ПК КПЈ за Црну Гору, Боку, Санцак, Косово и Метохију, средином 1937. у Санцаку је деловала само „једна ћелија са секретаром Душаном Кораћем“ (АЈ, фонд Мемоарска грађа, 2033/2, стр. 6).

⁷³ АЈ, КИ, 1936/40; 1936/43; 1936/45; 1936/180; 1936/185; 1936/225; 1936/266.

⁷⁴ АЈ, фонд Мемоарска грађа, 2033/2, стр. 4–5.

⁷⁵ Мома Марковић, *Сазревање револуције (Сећања 1931–1941)*, Београд 1984, стр. 102–105.

тохије⁷⁶, чиме је изостављан простор Косова. Уопште узев, деловање комуниста у Старој Србији давало је изузетно скромне резултате. У циљу „оживљавања партијског рада“ вођи КПЈ покренули су 1937. процес обједињавања организација на простору Метохије и Косова. Међутим, ни ново обласно руководство, постављено на Оснивачкој конференцији Обласног комитета (ОК) КПЈ за Косово и Метохију средином 1937, није испунило очекивања Централног комитета.

Разматрајући проблем вишегодишњег одсуства чврстих веза са Цетињем, делегати ОК за Косово и Метохију су на Првој обласној конференцији 1939. одлучили да се „постави питање аутономије ОК“. У Резолуцији усвојеној на овој конференцији наведено је како су „комуникационе везе лоше“, те да се током „три месеца преко зиме“ не могу успоставити „везе са [црногорским] ПК“. Тако је помоћ Цетиња „услед непознавања терена и специфичности прилика недовољна“.⁷⁷ Следеће године, августа 1940, на Осмој конференцији ПК КПЈ за Црну Гору, Боку, Санцак, Косово и Метохију Јосип Броз је закључио да треба успоставити непосредну везу између ЦК и „Метохије“.⁷⁸ Ово питање је изнова покренуто у дискусији на Петој земаљској конференцији КПЈ октобра исте године. Делегат Борис Вукмировић, члан ОК за Косово и Метохију, говорио је како „веза с ПК Ц[рне] Горе није довољна, јер материјал много закашњава“. Поред наведеног, у прилог тези о простору Косова и Метохије као јединственој области сведоче „екон[омска] структура“ становништва и њихов политички положај, при чему се у првом реду мислило на „500.000 Арнаута које реакција искоришћава“. Одлуком Централног комитета усвојен је предлог Јосипа Броза о успостављању ОК за Косово и Метохију „с посебном везом с ЦК [КПЈ]“.⁷⁹ Тиме је окончан процес издвајања ове области из састава црногорске покрајинске организације⁸⁰ и уједно назначен правац њеног будућег развоја у оквиру КПЈ и југословенске државе. Уобличавањем ОК за Косово и Метохију истовремено је скициран територијални оквир унутар којег ће бити могуће разматрати проблем самоопредељења арнаутског становништва у постреволуционарном периоду. У вези с тим, преображај партијских структура на простору Старе Србије 1932–1941. може се посматрати као део процеса решавања српског, црногорског и арнаутског питања у југословенским границама.

⁷⁶ АЈ, ЦК СКЈ, збирка Црна Гора, I/19.

⁷⁷ АЈ, ЦК СКЈ, збирка Србија, I/87, стр. 2.

⁷⁸ *Izvori za istoriju SKJ*, том I, knj. 10: Peta zemaljska konferencija KPJ, str. 580, nap. br. 634.

⁷⁹ *Isto*, str. 197–198.

⁸⁰ Након новембра 1940. црногорски комунисти имали су надлежност над десет месних комитета (Подгорица, Цетиње, Даниловград, Никшић, Котор, Бар, Колашин, Беране, Андријевица и Шавник) и Обласним комитетом за Санцак. – *Isto*, str. 544, nap. br. 436.

Dušan BOJKOVIĆ

PLACE OF MONTENEGRO IN NATIONAL POLITICS
AND ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE COMMUNIST
PARTY OF YUGOSLAVIA 1929-1941

Summary

Inside the Communist Party of Yugoslavia (CPY) awareness of national identity of the population of Montenegro was completely formed by the beginning of the Fourth Party Congress of 1928, even though the issue of Montenegrin ethnic boundaries remained open. During the thirties this issue hasn't been discussed formally.

Territorial and organizational changes which CPY was conducting between 1932. and 1940 testify, among other things, about the plans of Party leadership, concerning the position and boundaries of the future/conceived Montenegrin republic. During the years 1932–1933. from the structure of CPY's Serbian Provincial Comity, certain Party centers in Old Serbia (Metohija, Kosovo, Sandžak) have been separated and incorporated into Montenegrin Provincial organization. However, Montenegrin communists didn't manage to establish permanent relations with Party cells in these regions, nor did they manage to organize a wide revolutionary action. New organizational changes were introduced at the end of the 1940, by implementing the decision about separation of Regional Comity (RC) CPY for Kosovo and Metohija from the jurisdiction of the Montenegrin leadership. Simultaneously, with the establishment of direct relations of RC for Kosovo and Metohija and Central Comity of CPY, awareness of territorial, economic and ethnic "distinction" of Kosovo and Metohija in regard to Central Serbia and Montenegro, had been made. That is why the transformation of Party structures in the area of Old Serbia from 1932. to 1941. can also be viewed as a part of the process of solving the Arnaut issue, which was fully reopened during the World War II.

UDC: 94 (497.11) „1944/1950“
81 : 316.7 (497.11) „1944/1950“
323 (497.1) „1944/1950“
930. 85 (497.119) „1944/1950“

Историјски записи, година LXXXVIII, 1-2/2015

Наташа МИЛИЋЕВИЋ*

„ГОСПОД-ИН, ГРАЂАНИН, ДРУГ, ПОДАНИК“:
ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ И ЈЕЗИК У СРБИЈИ 1944-1950.**

ABSTRACT: This paper analyzes the influence of political and social changes on language as a means of social communication in Serbia/Yugoslavia within the first few years after the World War II. In addition to the general linguistic changes which were indicating the altered social relations, as well as emphasizing the new values, this paper also discusses the changes that occurred between and within the political and social groups. Special attention is given to the reaction of the Serbian middle class (bourgeoise) members pertaining to the linguistic changes, being themselves “sentenced” to „disappearance“ in the new structure of society and in the times of radical changes. Ultimately, the linguistic changes led to the altered state of consciousness and the creation of new societal identity.

KEY WORDS: social changes, language, Serbia/Yugoslavia 1944-1950, communists, Serbian middle class (bourgeoise), identity

Већ су истраживачи одавно учили да политичке и друштвене околности утичу на језик. Преко језика су пратили како неко друштво изгледа у одређеном историјском времену, која су му обележја, какви су односи између појединих друштвених слојева и група и сл.¹ Због тога

* Истраживач-сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд

** Рад је настао у оквиру пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (№ 47027), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ О томе како се и на који начин одржавају друштвене промене у језику написан је велики број књига. Међу њима скрећемо пажњу на неке које су биле подстицај за наше размишљање о односу припадника српског грађанства према новонасталим променама у језику као одразу друштвене реалности: Ranko Bugarski, *Jezik u društvenoj krizi*, Београд 1997; Исти, *Jezik u društvu*, Београд 1996; Дубравко Шкиљан, *Лингвистика свакодневице*, Нови Сад 1989; Del Hajmz, *Etnografija komunikacije*, Београд 1980;

је Колин Чери (Collin Cherry) за језик рекао да представља „огледало друштва“.² Осим тога, примећено је да се у мирно време језик мења споро и тешко, баш онако споро како су се мењали и друштвени односи и мисли чије је оруђе био језик. Тада су га углавном мењали, по природи своје дужности, књижевници и писци у тежњи да се, на пример, боље и сликовитије изразе. У другим случајевима, утицај су имали процеси модернизације друштва. Индустијализација је тако обогатила језик новим изразима, нарочито у сфери производње и привреде.³ Међутим, у време великих политичких и друштвених промена, као што је то случај са Србијом/Југославијом у првих неколико година после Другог светског рата, језик је и сам доживљава убрзан преображај. Те промене су започеле већ раније, у току тешких ратних сукоба у Југославији и Србији (1941-1945), када се радикално мењао и однос снага у политици и друштву. Сличне појаве обележиле су и друштва после Француске или Руске револуције.⁴ Једном речју, под притиском револуционарних политичких и друштвених промена мењао се и сам језик, а у исто време је и одржавао те промене.

Нове политичке и друштвене снаге, с доминантном улогом Комунистичке партије Југославије (КПЈ), после Другог светског рата преузеле су власт и контролу над политичким и друштвеним процесима. Оне су спровеле велики број разноврсних мера које су кидале са старим грађанским друштвом и његовим вредностима и успостављале „ново друштво“ са новим и другачијим односима. Нови друштвено-политички односи које су те снаге убрзано успостављале тражили су и нове облике изражавања. Стога су револуционарна обележја у говору и језику, карактеристична за чланове КПЈ, преплавила јавни и приватни живот. Сви чланови друштва морали су, а посебно грађани, који су сагледавани као класни и политички непријатељи, да прихвате промене како у сфери понашања тако и сфери комуникације. Грађани су били принуђени да мењају сопствене језичке навике и језичке обрасце и прихватају нове, ако нису желели да буду дискриминисани, одвојени од остатка друштва или неинтегрисани. На оне који се нису прилагођавали новим комуникационим правилима у јавном животу гледало се с подозрењем и сумњом. Због тога је за грађане компромис у прихватању измењених

Bazil Bernštajn, *Jezik i društvene klase*, Beograd 1979, итд. Не треба заборавити ни један историографски подстицај. Реч је о делу Мирослава Перишића, *Ваљево, град у Србији крајем 19. века*, Београд-Ваљево 1998, 249-256.

² Наведено према: Jasna Janićijević, *Komunikacija i kultura. Sa uvodom u semiotička istraživanja*, Sremski Karlovci-Novii Sad 2007, 115.

³ М. Перишић, *н.д.*, 249-256.

⁴ *Историја приватног живота 4* (приред. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд 2003, 22-23.

начина комуникације један од важних предуслова у тежњи да се интегришу у „ново друштво“ и новоуспостављени друштвени поредак, који грађанина и све оно што га је одређивало нису видели као друштвено прихватљивог. Зависно од тога колика је била жеља припадника грађанства за укључивањем у нове друштвене односе зависио је и степен компромиса у области прихватања језичког обрасца који су инаугурисале револуционарне снаге. То је, у исто време, имало последице и на односе грађанских појединаца унутар сопствене групације.

Ако се изузму они који су у предратном и ратном периоду прихватили комунистичке идеје, готово сви грађански представници навикавали су се на нови речник и говор. Миодраг Б. Протић се, тако, сећао да се постепено „привикавао на ново стање, односе и људе“, али и „нове речи“.⁵ За грађанске припаднике било је посебно тешко и иритантно упорно ословљавање са „друже“ и „другарице“, што је у друштвеном општењу заменило њихове дотадашње „господин“ и „госпођа“.⁶ Исте речи користиле су се да означе и супружнике, што је старало појмовну збрку. Исидора Секулић се у једном писму Младену Лесковцу, априла 1945, о овој појави изразила са пуно ироније - уз „најсрдачније“ поздраве „другарицама“ Младена Лесковца и Васе Стајића, она каже: „Ви сад ваљда почињете нову серију заједничког живота: као истински другови и другарице. Ја се не шалим кад ово пишем. Има нешто врло јако и врло слободно у односу другова“.⁷ Непосредно после ослобођења ћерки оглашеног „народног непријатеља“ Владимира Велмар-Јанковића, тада девојчици од дванаест-тринаест година, Светлани, стигло је упозорење да господина мајора Станојевића не ословљава јавно са „господине“. „И тако је господин постао друг мајор Станојевић. Или је госпођа професор у школи постајала другарица професор“, сећала се она много година касније.⁸ Из јавне комуникације ишчезли су „грађанска друштвена углађеност, конвенције у понашању...“, примећивао је Борислав Пекић, али и бројни облици јавне учтивости и конвенционалне љубазности.⁹ У

⁵ Миодраг Б. Протић, *Нојева барка: поглед с краја века 1900-1965*, Београд 1992, 225.

⁶ М. Б. Протић, *н.д.*, 225; Дејан Медаковић, *Ефемерис III*, Београд 1993, 295; Угљеша Крстић, *Најлепши позив на свету: забелешке једног издавача*, Београд 1994, 29.

⁷ Исидора Секулић, *Писма*, (приредио Радован Поповић), Сабрана дела, Нови Сад 2004, 424. Исидора Секулић – Младену Лесковцу, Београд, 13. април 1945. Радован Поповић је у једној својој ранијој књизи о животу и раду Исидоре Секулић ове њене реченице прогумачио као њено „прихватање нове лексике у обраћању“ (Радован Поповић, *Исидорина бројаница*, Београд 1996, 203). Међутим, ми нисмо тог мишљења. Уколико се анализирају њена писма после тог времена (бар она објављена у која смо имали увид) видљиво је да је она задржала грађански начин комуникације, о чему ће бити речи касније у раду.

⁸ Светлана Велмар Јанковић, *Прозраци*, Београд 2004, 206, 244-245.

⁹ Borislav Pečić, *Godine koje su pojeli skakavci III*, Beograd 1990, 420.

том смислу инструктиван је случај једне старице која је избегавала ословљавање било са друже, било са господине, употребљавајући безличан облик.¹⁰ Прича о принцу Ђорђу Карађорђевићу, коју нам је оставио командант града Београда Љубодраг Ђурић, на упечатљив начин сведочи о међузависности друштвених и језичких промена. Према њој, принц Ђорђе је, непосредно после ослобођења града, дошао да изрази лојалност новој револуционарној власти, али је, узгред, „замолио“ Љ. Ђурића да га не ословљава титулом „принц“, већ само са „Грађанине Карађорђевићу“, или још краће са „Грађанине Ђорђе“.¹¹ С једне стране, у питању је члан краљевске породице који се дуго налазио изван јавног живота (у душевној болници), и који је рат и револуцију доживео као сопствено „ослобођење“, а с друге стране, одбацивање титуле „принца“ и прихватање простог обраћања са „грађанине“ требало је да сведочи о коренитој друштвеној промени – новој друштвеној једнакости у којој нема издвајања и истицања на основу наслеђених права.

Поводом употребе поменутих речи огласио се неидентификовани сарадник рубрике „Доконих разговора“ у листу *Република*, који се потписивао као „Доколичаревић“. Он је на духовит и ироничан начин, већ преко наслова чланка „Господ-ин, грађанин, друг, поданик“, истакао постојећу промену која није само језичка. Промена је обухватала и значење речи, а истакнути след речи указивао је на измењене друштвене односе и промењени друштвени положај грађанских припадника: господин и грађанин, као слободан човек и сам свој господар, постао је друг и поданик, завистан од власти. С друге стране, код речи „господ-ин“ намерно је знаком указано на њено двоструко значење: „Господ“ (или „Господин“ - код Словенца и Хрвата) је реч која је означавала и у „новом друштву“ непожељног Бога, али и господина, владара, угледног грађанина (чиновника, лекара, професора, свештеника и сл).¹² Упоредо са речи „господин“, све више су из јавне употребе губиле и неке друге речи, попут речи „газда“. Па је поменути „Доколичаревић“ духовито закључио: „Има много наших људи који је не желе (мисли се на реч „газда“ - прим. Н.М.) за себе, јер се, веле они, многе газде

¹⁰ Д. Медаковић, *Ефемерис* III, 39.

¹¹ Љубодраг Ђурић, *Сјећања на људе и догађаје*, Београд 1989, 247-148. Иначе, Ђорђе Карађорђевић се одрекао престола марта 1909. године у корист брата Александра. Услед бројних испада и неприменог понашања, које је изгледа било последица параноје, током двадесетих година био је затворен у Бељу (годину дана) а онда и у Топоници код Ниша у којој је боравио од 1925. до 1941. године. С немачким одобрењем, окупацију је провео у Београду. Ослобођење Београда, октобра 1944, доживео је као своје сопствено ослобођење. О свом животу оставио је књигу сећања (Ђорђе Карађорђевић, *Истина о моме животу*, Београд 1969).

¹² *Република*, 24. август 1948, 3.

сада налазе у Пожаревцу, Митровици или неком другом сличном „уживалиштву“.¹³ Треба, такође, поменути и постепено нестајање речи „индустријалац“, „веле-трговац“, „банкар“ или „велепоседник“, које су се често криле иза речи „газда“. Занимљиво је приметити да је њихово „ишчезавање“ било праћено, бар у писаним документима (биографијама, стручним картонима или карактеристикама), уз додатак „бивши“, да би их потом, за оне који су имали среће, заменила реч која је означавала њихово ново занимање.¹⁴ Можда би се могло рећи да је докле год је употребљаван израз „бивши“ текао и онај болнији део процеса прилагођавања и навикавања на нови ред ствари у држави и друштву.

Уз промену поменутих друштвених конвенција ишла је и промена у употреби личних заменица приликом обраћања. Уместо дистанцираног „ви“, најчешће се чуло „ти“, које је из домена приватног прешло у домен јавног. Ова промена је имала идејно и политичко значење. Преко ње се показивао раскид са друштвеном неједнакошћу и отуђењеношћу и озваничавало рађање нове друштвене блискости и социјалне једнакости. С друге стране, будући да су револуционарне снаге преузеле главну улогу у борби за народне интересе, у јавном говору се све више користила и заменица „ми“ насупрот заменици „они“. Реч је о оштром одвајању нових револуционарних снага као групе и као поборника новог концепта друштвених односа од оних који то нису. „Ми“ су били прогресивни, напредни, добри, предмет угрожености и завера, док су „они“ били назадни, „штеточине“, „трули“, агресивни, извор сталне претње, „непријатељи“. У исто време, са употребом заменице „ми“, све се мање могла чути у јавном говору и заменица „ја“, која је означавала појединца са његовим специфичностима и индивидуалним одговорностима. Употреба заменице „ми“ изражавала је и широк простор намењен колективном идентификовању појединаца, док је простор остављен личном искуству и још више јавном исказу тог искуства знатно сужен. Појединац се и на овај начин утапао у масу. То је било у складу и са новим тежњама властодржаца, који су колектив и колективни интерес ставили на прво место насупрот приватном интересу. Свако издвајање носило је потенцијалну опасност да буде протумачено као друштвено непожељно. Оно је, у најбољем случају, подвођено под грађански индивидуализам и себичност, или, у најгорем, под „реак-

¹³ Исто. У поменутих местима су се налазили затвори у којима су, под оптужбом да су сарађивали са окупатором или се противили постојећем политичком и друштвеном уређењу, робили бројни припадници грађанства.

¹⁴ Примера ради, Живојин Томић, бивши оперски певач из Београда, радио је крајем 1948. године као благајник Месне земљорадничке задруге у Кладову (Архив Србије (АС), Президијум Народне Скупштине НРС, Записник са 31 седнице Президијума НРС, 9. децембар 1948. године).

ционарност“ и „непријатељство“.¹⁵ Поменути језички проблеми грађанских представника у послератно време описани су и у романима. Светлана Велмар-Јанковић, описујући то време у свом роману *Лагум*, указивала је и на раслојавање у употреби заменице „ти“. С једне стране, она се, вели поменута ауторка, употребљавала за „другове“, а с друге, и за „бившу господу“. У првом случају, „ти“ је било израз „поверења“, деловало је „упрошћено али светло“. За разлику од њега, друго „ти“ је садржавало „не само презир него и гађење, деловало је застрашујуће, наносећи талог не само сумње него и оптужбе“.¹⁶ У сваком случају, потреба да се избегну неугодности, терала је „бившу господу“ на коришћење нових речи у друштвеној комуникацији. То је, бар на формалном нивоу, обезбеђивало предуслов за интеграционе процесе грађанских припадника у ново друштвено и политичко окружење.

Из употребе је нестала озлоглашена реч „жандарм“, „полиција“ је постала „милиција“, а „гимнастика“ - „фискултура“. Истовремено је говор постајао идеолошки; не користити га било је, ако не опасно, оно „неудобно“, истицао је Угљеша Крстић.¹⁷ Мемоаристи помињу неопходност знања одређеног фонда идеолошких израза и реченичких склопова, које је требало само уклопити у одговарајући контекст и маскирати своје класно порекло. На пример, да би положила испит из историје сестра Светлане Велмар-Јанковић је учила све оне изразе које је често употребљавала оновремена штампа или су се чули у говорима представника револуционарне власти, попут „власт ненародних режима“, „трули буржоаски систем“ или „пропала грађанска класа“ и сл.¹⁸ У суштини, јавни говор је постајао један од начина за препознавање класних непријатеља, а могао је донети и многе непријатности попут падања на испиту из историје или неугодне погледе саговорника.

Употребна идеолошка вредност речи „реакција“, „народни непријатељ“, „шпекулант“ или „саботер“ требало је својом непрецизношћу да означи свакога ко другачије мисли или се за таквога сматра, зависно од политичке нужде. То су припадници грађанства доста брзо схватили познавајући разне људе оглашене за „народне непријатеље“ или „реакционаре“. На тај начин су поједине речи добиле и своја специфична значења. Можда је међу њима најчешће употребљавана, упра-

¹⁵ За горе поменуте наводе довољно је погледати оновремену штампу. Издавања која су уследила када су у питању појединачни примери везани су најпре за личност Јосипа Броза Тита и других партијских и државних руководилаца. У случају личности „из народа“ добар пример представљају ударници и рационализатори као појединци чији је рад за опште добро постао важан елемент у неговању „култа рада“.

¹⁶ Светлана Велмар Јанковић, *Лагум*, Београд 1991, 165-166.

¹⁷ У. Крстић, *Најлепши позив на свету..*, 89-91.

¹⁸ С. Велмар Јанковић, *Прозраци*, 245.

во, реч „реакционар“, будући да је, као погрдна и понижавајућа, могла да се, услед своје неодређености, лако „прикачи“ било коме. То је навело једног сарадника *Републике*, опет неидентификованог - мада не и са псеудонимом већ са иницијалима П. В. П. - да узме у одбрану, не „чисте реакционаре“ него све оне грађане који су добили тај „антисоцијални и понижавајући епитет“, а да се нису под њега могли подвести, ни по свом начину живота а ни по својим идејним ставовима. Нарочито је то случај с оним грађанским припадницима који су желели да на конференцијама или седницама прокоментаришу поједина питања, укажу објективно и реално на одређене проблеме, а чије се тумачење разликовало од званичне политике. Тада су се таква критичка запажања појединачно називана „реакционарним“, и водила су њиховом изопштавању из друштва.¹⁹ То је, с друге стране, имало за последицу да мислећи грађански представници, и не само они, у жељи да избегну етикетирање, прихвате постојећа схватања и „заћуте“.

С гледишта српског грађанства, уз употребу речи „реакција“, значај су имале синтагме „великосрпска реакција“, „великосрпски шовинизам“ или „великосрпски хегемонизам“, а неретко и заједно „великосрпски шовинизам и хегемонизам“. Сковане у Аустро-Угарској, оне су у међуратном периоду ушле у идеолошко-политички речник комуниста и осталих противника Југославије. Победом НОП-а и комуниста, као његове руководеће снаге, од 1944-1945. године, оне су добиле и реалну употребну вредност. Попут речи „реакција“ и оне су коришћење за сузбијање и онемогућавање националних осећања и интереса српског народа. Оне су биле готово увек присутне у говорима главних руководиоца револуције, нарочито онда када су се помињали бивши политички представници српског народа (Југословенска влада у емиграцији, краљ, Д. Михаиловића, М. Недића, али и поједини политички ангажовани грађански представници). Најчешће су се помињале у вези са решавањем националног питања у Југославији. У говорима Јосипа Броза Тита, поменуте синтагме, повремено су присутне, у складу с политичком потребом и приликом.²⁰ С обзиром да је симболизовао вођу свих југословенских народа, Тито је готово увек водио рачуна да оптужујуће синтагме равномерно распореди на бивше представнике свих народа. Занимљиво је поменути да, иако се од Оснивачког конгреса КП Србије борба против „великосрпског шовинизма и хегемонизма“ налазила међу приоритетним задацима, она није тако често коришћења у го-

¹⁹ П. В. П., „„Реакционар““, *Република*, 6. мај 1947, 5.

²⁰ Ј. Б. Тито је, уз бивше политичке представнике српског народа, најчешће употребљавао речи „издајници“, „сарадници окупатора“, неретко „српска реакција“, а тек повремено „српски хегемонисти“ (О томе више у: Ј. Б. Тито, *Говори и чланци* I-II, Загреб 1959).

ворима изван партијских састанака. Међутим, текст Моше Пијаде о Нацрту Устава Народне Републике Србије, с почетка 1947. године, је услед неумерене присутности оптужујућих флоскула представљао егземплар. У њему је најмање шеснаест пута употребио заједно „великосрпски шовинизам и хегемонизам“, при чему је на једној страни, готово у свакој реченици, присутна најмање осам пута. Усвајање Устава НР Србије био је, с гледишта власти, пригодан тренутак, да се о томе опет говори, посебно јер се сматрало, како то из текста произлази, да је са Уставом „српски народ коначно раскрстио са идејама хегемоније и великосрпског шовинизма,...“.²¹

Поред новог начина поздрављања, новог речника или старих речи којима се семантички круг проширио, грађански припадници су се навикавали су се и на бројне скраћенице. Савременицима се чинило да их „данас има...више него што их је икад било.“²² Неке су постојале врло кратко, док су се друге задржале. Оне су биле посебно приметне у именовању установа. Називи установа били су врло дугачки, па је најчешћи начин њихове творбе, од почетних слова речи у називу, био уједно и најједноставнији и најцелисходнији. Поменимо примера ради само неке попут НОВ и ПОЈ (Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије), АВНОЈ (Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије) ЦК КПЈ (Централни комитет Комунистичке партије Југославије), ИОНОО (Извршни одбор народноослободилачког одбора), АФЖ (Антифашистички фронт жена), или нешто компликованији АСНОС (Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије), ОЗН-а (Одељење заштите народа), УДБ-а (Управа државне безбедности)... Сваки грађански припадник, хтео то или не, морао је да их прихвати, посебно јер је имао посла ако не са сваком онда са понеком од њих. У званичним представкама и молбама које су грађански припадници, разним поводима, упућивали револуционарним властима најчешће се обраћало установи, а ређе појединцима - представницима власти. У случају овог другог обраћања било је мешања старог и новог начина комуникације. Без обзира који је начин употребљен стално су таква акта завршавана са „Смрт фашизму - Слобода народу“ или краће „С.Ф.- С.Н“. У исто време, пресуде и решења власти доношени су у „Име народа“, као главног носиоца суве-

²¹ Моша Пијаде, *Изабрани списи* I том 4 књига, Сабрана дела, Београд 1966, 280-292, О нацрту Устава Народне Републике Србије (изашао у *Борби*, 16. јануар 1947). Употреба поменутих синтагми била је чешћа међу водећим комунистима из Србије. То је било у непосредној вези са решавањем националног питања и са ставом да сваки народ треба сам да се обрачуна са непријатељима у сопственим редовима.

²² *Република*, 8. новембар 1949, 4.

ренитета. Раније су се исте доносиле у „Име Краља“. То такође сведочи о измењеним друштвено-политичким околностима које су имале и језички одраз.

С друге стране, неке речи су измениле своја значења, или су нова значења „утиснута“ у старе речи. Стара и добро позната реч – демократија, добила је нов садржај, у складу с новим вредностима које су револуционарне снаге промовисале. У односу на грађанско схватање демократије, уобличен је од стране нових снага појам „народне демократије“ као „новог типа“ демократије, или, како се то изјављивало, „демократије вишег типа“.²³

Још је занимљивија, а тога се сећају поједини грађански представници, употреба псовки. Псовке и псовање били израз културе, нивоа образовања и менталитета; било да је реч о кавгама или весељима, претњама, мржњи или гневу, псовке и псовање биле су редовни пратилац исказаних емотивна стања. Једино што их је разликовало јесте интонација, мимика или говор тела. Чинило се да је њихово присуство у јавном говору велико, па се једним текстом на њих осврнуо и Бранислав Миљковић. Он је сматрао да њихова честа употреба означава „...прибегавање и враћање природном говору, примитивном, оном из кога је проишао људски језик и који се састоји из крикова и покрета телом, говору који је у испољавању осећања изразитији него што би било објашњавање промишљањем, повезаним реченицама“.²⁴ Стога је он обазриво предлагао, вероватно правећи алузију на досељене у Београд доласком партизанске војске, да би било „занимљиво проучити откуд да у неким нашим пределима уопште нема псовања, док их је у другим веома много, и веома разноврсних, и стално се стварају нове“. Он је сматрао да се не може ни увести кажњавање псовача, имајући у виду један пример из двадесетих година када је у Београду полицајац на београдској станици „на лицу места“ кажњавао сваког ко ту опсује. Многи који су платили, међутим, отишли су нешто даље па су „устручили псовање“. С друге стране, ни убеђивање није начин да се искорени из говора псовање, па је поменути аутор, веровао да псовање „као претња и поклик, као израз мржње, све ће се више губити у усавршавању друштвених односа, само друштво ће га уклонити“.²⁵ Колико је било драматично велико присуство псовки и псовања у првим послератним годинама сведочи

²³ Илустрације ради, поменимо говор Ј. Б. Тита на Космају поводом устанка народа Србије 7. јула 1945. године, у којем је управо помињао изградњу демократије „новог типа“, као тип демократије различите од западне (Јосип Броз Тито, *Говори и чланци* I, 354, Говор на Космају од 7. јула 1945. године; *Борба*, 8 јул 1945, 1). Наравно, то питање често се помињало у периоду до избора новембра 1945. године.

²⁴ Бранислав Миљковић, „О псовци и псовању“, *Република*, 19. март 1946, 3.

²⁵ *Исто*.

и литература. Бранко В. Радичевић је, у приповетки *Жикула*, показао да у псовању „најчешће и највише страда мајка“.²⁶

На ове промене у језику, нарочито говорном, указивали су тих година и језички зналци попут Александра Белића и Станислава Винавера. Александар Белић писао је, већ почетком 1946. године, да су друштвене промене после рата изазвале не само оштар друштвени прелом већ и да су повукле за собом и стварање једног другачијег језика. Правећи паралелу са руским искуством, он је истицао да је дошло до „кварења језика“. Тако је једну врсту „кварења“ донела употреба руских речи, другу „одوماћење“ речи и појмова који је требало да буду „привременог типа“ попут разних скраћеница, које смо већ поменули, а које су означавале имена установа. Нарочити проблем, по Белићу, за говорни књижевни језик представљала је „средокраћа наших дијалеката“. Због тога је он записао да „...дијалектизми у облицима, у изговору и у акценту руше основне стубове правилности књижевног језика“. Излаз је видео у томе да се обавезно у школи и јавној сцени „лепота говорног језика мора неговати као и писменост“.²⁷ Станислав Винавер, који се после рата ретко оглашавао, и који је на седницама Удружења књижевника Србије изабрао да ћути и да се, осим формалне сарадње, не приближи превише режиму, попут агилног Милана Богдановића,²⁸ је, такође, на нешто другачији начин указивао на сличне промене у језику после рата. Он је посебну пажњу посветио београдском говорном језику. У чланку из 1950. године, када је процес „либерализације“ друштвеног живота и стваралаштва већ започео, он је, додуше у алузијама и помало саркастично, уочавао читав низ елемената који су тај језик променили посредством „народа“, а не књижевника. „Народ“ су чинили сви они који су се доселили у Београд после рата а говорили су језиком који је одступао од књижевног. То је утицало на мењање и самог београдског говорног језика. Мењање је требало да постигне сасвим одређени језички циљ, који је Винавер подсмешљиво сажео у: „... прегледност и економичност на-

²⁶ Песник Бранко Радичевић је навео преко десет придевских облика који су коришћени у псовању мајке. Тако је она „...крвава и прљава, и пресвета и преподобна и погана и покварена и мила и предрага, и највољенија и једина, и презрена и превејана“ (Б. В. Радичевић, „Жикула“ у: *Такав је живот*, Београд 1988, 127-136).

²⁷ Александар Белић, „Наш књижевни језик“, *Наша књижевност*, фебруар 1946, год. I, књ. I, све. 2, Београд 1946, 214-222

²⁸ По свему судећи Милан Богдановић је био још пре рата окренут идејама левице што се исказивало у прихватању социјалне књижевности. Отуда му није било тешко да после рата прихвати ново стање у друштву. Међутим, Драгољуб Јовановић је истицао да је Богдановић осећао „дубоки презир“, „за све што се ради у новој Југославији“, али и да је његова тежња за конформизмом била јача од дешавања у културној политици (Драгољуб Јовановић, *Људи, људи...: медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, Београд 2005, 163-166).

пора, средствима која су виспrena и духовита, а пре свега мелодична“. Он је уочио и двадесет и два елемента промене. Тако је београдски говорни језик попримио другачије акценте, реченичне склопове, „лом падежа“ Граматика је постала „гипкија“, и из ње је много тога избачено, а интонација је добила већу улогу („боја гласа“, „муклост“, „паузе“ и сл.). У језику се осетило „огромно богатство метафора“, а исто тако и глагола. Са нарочитом иронијом је опажао повећано присуство будућег времена („много је више будућег времена него икад“), па је чак уочио и да постоји будуће време - претње, као, на пример, конструкција са „има да...“. У исто време, променила се и улога личних заменица, о чему смо већ говорили, и сл.²⁹ Дакле, већ су савременици примећивали да је са друштвеним преображајем дошло и до промена у језику, нарочито оном говорном. Њихова запажања имала су специфичну ноту критике, која је истицала пре свега оне негативне стране језичких промена.

Насупрот и упоредо с језичким променама, приметна је и појава да се очува и задржи стари грађански начин комуникације. Он се може сагледавати на најмање три нивоа. На првом нивоу, који је видљив у кругу класних истомишљеника и међу очуваним пријатељствима, он је и даље трајао. Око тога нема спора. Други ниво приметан је у кругу грађанских припадника који су прихватили сарадњу с новим режимом. Он је и најзанимљивији јер открива у којој мери је нарушен, односно очуван грађански начин комуникације. Трећи ниво се исказивао као комуникација грађанских припадника са институцијама власти или са личностима које су их оличавале. Будући да је имао званичан карактер, он је не само највидљивији него је захтевао прихватање новог начина комуникације. Прва два нивоа најбоље се могу пратити преко еписторалног наслеђа грађанских припадника, а последњи преко представки којима су се грађански припадници обраћали представницима власти. Занимљиво је писмо које је, пре расформиравања Гранапа, упутио представник Гранапа Душан Покимица 1948. године из Скопља представнику у Загреб, извесном господину Кнежевићу.³⁰ У писму полуприватног карактера виде се двојица људи, очигледно стручњака, који користе један другачији облик комуникације од оног који је био на снази већ три године након рата. У питању је уобичајена форма грађанског титуларног ословљавања са „Драги господине Кнежевићу...“, као облик карактеристичан за писма, али и облик који је представљао „оазу“ у приватној комуникацији у којој су „другови“ и „другарице“ постале основни облици ословљавања. И поред очигледно пријатељског тона, такав об-

²⁹ Станислав Винавер, „Београдски говорни језик“, *Република*, 22. август 1950, 3.

³⁰ Историјски архив Београд (ИАБ), Градско народно предузеће „Гранап“, инв. број 73, 74, акт без броја; Писмо Душана Покимице - госп. Кнежевићу, Скопље, 18. јул 1948.

лик задржан је до краја, па се писмо завршава: „Сада много поздрављам Вашу госпођу, као и сина, а такођер нашег Јерка, Фридрика, г. Чуљата и све остале наше добре пријатеље и познанике, а Вас као и увек пуно поздравља и воли Ваш Душан Покимица“.³¹

У односу на овај један пример представника пословног грађанства, упечатљивији су примери писма Исидоре Секулић и Вељка Петровића, као истакнутих представника елите српског грађанства која се интегрисала у ново друштво. Њихова писма бројношћу, континуираношћу и временским распоном који обухватају омогућавају да се очи опстајање (или промена) грађанског начина комуникације. Исидора Секулић, иако после рата активна у јавном животу, ни у једном писму (од 127 објављених) који је упутила пријатељима и пословним сарадницима после рата није нарушила формални грађански начин комуникације.³² Ни Вељко Петровић није напустио (изузев ретко) у приватној или полуприватној комуникацији свој „класни“ начин изражавања. Њена и његова преписка са, на пример, Младеном Лесковцем, довољно речито сведочи о томе. У њима нема ословљавања са „друже“, нити употреба личне заменице „ти“, иако је њихово познанство било дуготрајно. У преписци се користе заменице „ви“, „ваш“, „вама“ или „Драги Младене“ и „Драги господине“, као облици карактеристични за писма, али и облик комуникације кога одликује међусобно поштовање и конвенционална љубазност. У томе нема разлике између времена пре рата, непосредно после рата и нешто каснијег периода када су друштвено-политичке прилике постале слободније. Једино одступање постоји код В. Петровића у спољној форми писма (односно адресирању) где се користи реч „друг“, што на извештан начин говори о његовом свеснијем и дубљем компромису.³³ Истине ради, тон и начин комуникације је нешто другачији када су у питању Милош Хаџић или Сава Јосић које ословљава са „Драги друже...“.³⁴ Дакле, поменути примери показују различитост тих људи, навикнутост на свој начин комуникације, опстајање таквог начина комуникације у времену које га је променило, али и нешто друго – „избегавање“ да се наруше одраније успостављени пријатељски односи.

Када је у питању комуникација између грађанских представника и институција власти свакако је најраширенији облик онај у коме су се грађански припадници обраћали директно институцијама власти, а

³¹ Исто.

³² Исидора Секулић, *Писма*, 421-580

³³ Видети о томе у: Вељко Петровић, *Писма 1904-1964. Из збирке писама Рукописног одељења Матице српске*, Нови Сад 1997, 221-303, Писма Вељка Петровића - Младену Лесковцу.

³⁴ Исто, 306-311, 315-319,....., Писма Вељка Петровића - Милошу Хаџићу и Сави Јосићу.

не личностима које су ту власт персонификовале. На тај начин избегавана је употреба речи попут „господине“ и сл. Међутим, нису тако ретке представке упућене појединим личностима на власти, нарочито у оним случајевима када се настојало да оне буду упознате са учињеном неправдом. У тим случајевима оне су носиле печат раније грађанске комуникације. Ако су такви примери 1945. године израз прелазног стања и навикавање на нове односе, за 1948. годину се то не би могло рећи. Грађански политичар и потпредседник Владе ФНРЈ Јаша Продановић није у том погледу адекватан пример, пошто су га због година и политичких уверења представници нове југословенске власти прихватили и толерисали. Неки други примери показују да су грађански припадници одбијали да прихвате нова правила, и да су љубоморно чували свој грађански начин комуникације. Тако је инж. Ђорђе Златковић, фебруара 1948. године, писао „Господину Председнику“ Благоју Нешковићу да размотри одлуку о експропријацији његове куће и плаца у улици Народног фронта бр. 82 у Београду.³⁵

Партија је такав однос међусобне комуникације и понашања подводила под разна имена, најчешће под „малограђански утицај“. Сасвим ретко употребљаван је назив „грађанштина“. У једном извештају из 1952. године о стању у Грађевинско средње техничкој школи у Београду, под овим задњим називом подразумевало се „наметање међусобног грађанског односа, поштовање њихових дугогодишњих и предратних искустава у струци и настави, одржавање „хармоније“ у колективу на неки углађен, типично предратни начин, при чему приказују себе непогрешивим“. Партија је истицала да је то нарочито приметно код старијих наставника. Међу њима је њих неколико, заједно са директором, у школи од њеног оснивања 1924. године. Они су били, како је то забележено, „индиферентни“ према политици Партије. У сваком случају, мали утицај Партије (од 47 наставника само су шесторица били чланови КП, и сви углавном млади) и дугогодишњи заједнички рад утицали су на упорно одржавање грађанских норми понашања.³⁶

Да је врло тешко одрећи се васпитања и културе коју су појединци стекли у грађанској породици и предратном грађанском друштву показује и разликовање које су међу собом чинили и сами комунисти. Примећивало се 1952. године да се у фабрици дувана у Нишу комунисти

³⁵ АС Министарство финансија Народне Републике Србије (МФ НРС), Експропријација 1947-1949, к-604, Писмо инж. Ђорђа Златковића - Председнику Владе НРС Благоју Нешковићу, Београд, 28. фебруар 1948.

³⁶ АС, Централни комитет Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), Комисија за привреду 1951-1952, к-1/4, Извештај екипе ЦК КПС са обиласка Грађевинске средње техничке школе у Београду, јун 1952.

међу собом „ословљавају са господине и госпођо“. Комерцијалног руководиоца, такође члана КП, сви су „звали господином“. Он је такав начин ословљавања подржавао и на исти начин се обраћао осталим службеницима. Сами комунисти у фабрици сматрали су да је такав начин ословљавања „правилан“ јер „како се може старој жени рећи другше, она мени не може бити другарица“.³⁷ Мирко Тепавац се сећао да је, у време када реч „господин“ била презрена, комуниста Марко Никезић био „„господин“ међу комунистима у најбољем смислу те речи“, мислећи на његово разликовање у васпитању, начину комуникације и погледу особина. Ако се томе придода да М. Никезић није одступао ни од навике да „сваког ословљавао са „Ви“ од непосредних сарадника до шофера, чак и партијске другове па и већину његовог Централног комитета“ онда се добија слика једног од ретких грађана који није своју културу понашања подредио и прилагодио новом духу времена ни партијском диктату.³⁸ У педесетим годинама је обнављање тих грађанских вредности било још изразитије, чак толико да је на Другом пленуму ЦК СКЈ у лето 1953. године реаговао Јосип Броз Тито, опомињући да то није „безазлена ствар“.³⁹ Од овога треба разликовати „лажни аристократи стил“ који су почеле да негују жене партијских и државних функционера, а који је критиковао М. Ђилас у поменутом чланку „Анатомија једног морала“.

Дакле, и поред тога што је од рата прошло неколико година извесни облици грађанске културе су опстајали. Њихово истицање у изворима било је резултат борбе против непријатељских утицаја, о чему је говорио М. Ђилас већ на Петом конгресу КПЈ јула 1948. године, именујући изворе тог утицаја.⁴⁰ Ако је одржавање грађанског начина понашања и опхођења било сасвим разумљиво и прихватљиво међу грађанским припадницима (у овом случају „старим професорима“), утолико је њихово испољавање међу комунистима било проблематично. Код комуниста оно је сведочило о немогућности да се мењају, наслеђеним моралним обзирима у којима је поштовање старијег имало и језички исказ.

³⁷ АС, ЦК СКС, Комисија за привреду, к-1/4, Из стенографских белешки и записника СК и ГК. „Неки подаци о основној организацији у привредним предузећима“, 1952.

³⁸ Александар Ненадовић, *Мирко Тепавац: сећања и коментари*, Београд 1998, 44-45.

³⁹ Наведено према: Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада*, Београд 1996, 203.

⁴⁰ Према Миловану Ђиласу три су извора непријатељског утицаја против којих се Партија борила после рата и против којих је требала да се бори у наредном периоду. То су утицај „идеолошког мрачњаштва империјалиста и њихове пропаганде“, утицај „с власти оборених капиталистичких клика у граду и на селу“, и утицај „малограђанске стихије“. Сва три утицаја се међусобно преплићу и неопходна је стална борба у којој је пресудну улогу требала да одигра „васпитна улога Партије“ (*V конгрес Комунистичке партије Југославије 21-28 јул 1948*. Стенографске белешке, 221-222, М. Ђилас, Извештај о агитационо-пропагандном раду).

Nataša MILICEVIC

„GENTLEMAN - BOURGEOIS – CITIZEN – COMRADE - SUBJECT“:
SOCIAL CHANGES AND LANGUAGE IN SERBIA 1944-1950

Summary

The paper follows the correlation between the political and social changes and language in Serbia/Yugoslavia within the first few years after the World War II. Analysis showed that language by which people commune and communicate with each other, express their views, wishes, and so on, did not remain the same before and after the war. The language strongly reflected the political, economic, cultural and social changes of the post-war times. Language and speech got distinctly political and ideological characteristics. Such type of change represented the intentional changes promoted by the Communist Party of Yugoslavia (CPY), being the main force of the revolutionary power. Therefore, it became very important to break the links with the old society and announce the establishment of the „new” one. Consequently, the revolutionary features in speech and language, so typical of the CPY, overwhelmed the public and private life. These features enabled the Serbian middle class members, seen as the class and political enemies, to be either separated from the rest of society or forced to accept the new social relations. The most distinctive changes were those pertaining to greetings and addressing people (instead of „gentleman/sir“ and „madam/lady“ the word „comrade“ was introduced, while the use of a pronoun „you“ (second person singular-familiar) was initiated instead of a pronoun „You“ (second person singular-respectful)⁴¹). It is almost the same with the gradual disappearance from use of certain words, such as the „landlord“, „banker“, „industrialist“ or „gendarme“, etc. In other cases it is noticeable that some words were changed („militia“ was introduced instead of the word „police“), while there are cases in which existing words got specific meanings („reaction“), etc. The changes were supposed to witness about the new social equality in which there was no space for distinction or differences between people whether by virtue of inherited rights or on the basis of their social and economic status. Members of society, even those who had been involved in the creation of the „new society“, did not get used to the new vocabulary neither fast nor easy, sometimes due to their inherited cultural habits (respect for authorities or elderly people) and sometimes because of their persistent refusal to accept the new reality in social relations. Unlike the older generation of Serbian middle class who partially accepted the mentioned linguistic changes-mostly only when they had to (in official communication), the younger generation, who supported the new political and social system, was much

⁴¹ Polite and formal way of addressing someone in Serbian language.

faster and easier with adapting themselves and adopting the new vocabulary. The older generation of bourgeoisie was trying to preserve and retain the old, bourgeois way of communication to the extent possible and thus preserve certain elements of their own identity. This is particularly noticeable in communication and behavior of the bourgeois within their own middle class (bourgeoise) groups. However, the new words and speech - as an expression of social and political changes and new values - were increasingly invading the public and private lives. At the same time, those new words and speech were changing the society consciousness and witnessed about the changes of the societal identity.

ОСВРТИ

Akademik Zoran LAKIĆ

POLITIKA A NE NAUKA TRAZE REVIZIJU OCJENA O PRVOM SVJETSKOM RATU

O temi Prvog svjetskog rata, vodi se svakojaka rasprava, već ima stotinu godina. Možda kulminira ovih jubilarnih dana – obilježavanja njegove 100-godišnjice. Statističari su zabilježili da je do sada objavljeno oko 250.000 knjiga – takozvanih posebnih izdanja. Uz pretpostavku da je većini tih autora poznata relevantna arhivska dokumentacija – počev od decidnih zaključaka Mirovne konferencije u Parizu, održane odmah nakon završetka Prvog svjetskog rata, možemo zapaziti da se, upravo, u naše vrijeme – različito čita, pa i tumači – ta dokumentacija i ta literatura. Mi historičari od struke – to bi nazvali **silovenje istorije** odnosno krivotvorenjem historijske fotografije.

Kada je riječ o odnosu i učešću Crne Gore u Prvom svjetskom ratu, takođe, ne bi bilo sporenja za dijalog i raspravu, pa čak ni za polemiku. Adekvatnije je reći da su neka od tih pitanja – otvorena za raspravu. I da takva rasprava još nije završena. Tom pitanju ću se vratiti na kraju moga izlaganja.

Za početak ću apostrofirati neka bitna, a nesporna pitanja – naše globalne teme.

Prvo od njih je opredjeljenje Crne Gore kao suverene i međunarodno priznate države za jednu od podijeljenih strana ondašnjeg svijeta, ustvari – političkih i vojnih blokova:

- Osovinskog bloka i
- Sila Atante.

Poštujući i slijedeći dotadašnju tradiciju, Crna Gora se opredijelila i svrstala u Savez zemalja Atante. I nije pogriješila. Bila je to prava strana istoriskog procesa svjetskih razmjena i pobjednička strana u ratu. U toj borbi je dala zapaženi doprinos. Pri tome mislim na čuvenu Mojковаčku bitku, koja je vođena u danima Božića 1916. godine. A odmah zatim mislim i na svenarodni i dostojanstveni otpor u vrijeme Austrougarske okupacije Crne Gore 1916-1918. godine.

O **Mojkovačkoj bici** na Badnji dan 1916. godine pisano je relativno dosta. Mislim na tekstove najstarijih naših istoričara i posebno na ukupno naučno djelo dr Novice Rakočevića. I autor ovoga priloga oglasio se tekstovima o ovoj velikoj bici Crnogorskog oružja. Prilika je da se makar podsjetimo govora legendarnog komandanta – serdara i divizijara Janka Vukotića. Citiram:

„Crnogorci! Junaci ! U času kada treba da vam čestitam Badnje veče na položajima, ja vaš komadant Janko Vukotić dobio sam depešu Srpske vrhovne komande, koja glasi: „**Ako crnogorska sandžačka vojska uspe** da spreči prodiranje protivnika od Višegrada na Uvac – Prijepolje – Sjeničke položaje i Novi Pazar, i time ne dozvoli da se javi srpskoj vojsci u Bog i pozadinu, ona se Srpsku odužila!“...

Vi svi znate da smo u Svjetski rat ušli dijeleći sudbinu Srbije, koja je i naša sudbina... Zlo i dobro nam je zajedničko sa Srbijom... Srbija je mogla da računa na bradsku neograničenu pomoć Crne Gore, kako u sudbonosnim časovima za srpski narod, tako i u svakom drugom. Mi nijesmo samo saveznici, mi smo braća! Crna Gora nije mogla da ostavi Srbiju samu u najvećem istorijskom iskušenju. Sad u njemu Srbija i Crna Gora nijesu same, **jer imaju jedna drugu...**

Junaci! Crnogorci! Dostojni potomci najvećeg junaka novih vremena – Nikca od Rovaca! Hrabrost Crnogorskog vojnika nema premca u istoriji ratova, jer se kod nas najviše klikuje ime Obilića. Srpstvo se nije gasilo na crnogorskim ognjištima!“

O pitanju otpora Austrougarskoj okupaciji Crne Gore 1916-1918. godine, manje je pisano. I opet moramo apostrofirati istoimenu istorijsku studiju dr Novice Rakočevića. Evidentno je da je i to bila, takođe, žestoka i uporna borba. U njoj posebno mjesto zauzima takozvani duhovni otpor i poznati štrajk učitelja Danilovgrada, koji su branili svoj Srpski jezik i svoj identitet. O ovom otporu više je pisano, u naše vrijeme o ovom otporu više pisano, pa meni preostaje samo da ukažem na postojanje takve literature. Autor tih knjiga je učesnik ovoga skupa, pa očekujem da će on opširnije govoriti o ovoj temi.

Ovom tematskom bloku pripada i do sada zapostavljeno pitanje poštovanja međunarodnog ratnog prava, što se na određen način uklapa u šire pitanje humanizacije rata i surove ratne zbilje u vrijeme okupacije Crne Gore 1916-1918.godine. Prijećamo se govora Crnogorskog Gospodara iz 1862. godine i iz vremena takozvanog Veljeg rata 1876-1878.godine, kada se obratio zarobljenim Muslimanima i Šiptarima – u Turskoj vojsci. Citiraću ga u kraćim izvodima:

„Hasan Hote i ti Murtezo, vi ste se junački borili i branili... Pošteno ste se i kao junaci predali... Od ovog časa vi nijeste robovi, jer ste došli u slo-

bodnu zemlju. Iz te slobodne zemlje hoću da idete kao slobodni ljudi svome zavičaju... Samo pazite da vas po drugi put ne zarobimo. U tom slučaju ne jemčim za vaš život!“

„Hercegovci, vi ste pod vlašću Turskom podnosili nečuvene muke... Sloboda u kojoj se danas nalazite, ne smije vas zanijeti na osvetu... Ja želim da duh bratstva i pomirljivosti zavlada među vama!“...

„Hercegovci Muhamedanske vjere! Sve što ovdje rekoh braći Hristove vjere važi potpuno i za vas. Iako ste druge vjere, vi ste braća naša, jer u žilama vašim teče Srpska krv. Zato ja dolazim da vas oslobodim – isto kao braću vašu – Hrišćane. U oslobođenoj Hercegovini vi ćete živjeti slobodno.“

Podsjetićemo se još dva dokumenta: jedan pripada vremenu Balkanskih ratova a drugi vremenu Prvog svjetskog rata.

U prvom dokumentu ću podsjetiti na iskonsko viteštvo, na koje nas podsjeća akademik Milorad Ekmedžić u svom radu. On nas podsjeća na zanimljiv zapis iz zaostavštine đenerala Radomira Vešovića, koji je sa svojom Crnogorskom vojskom oslobađao dio po dio naših zemalja u Balkanskim ratovima. Citiraću **ad literam** sledeća dva detalja

I Povratili smo se na naša stara ognjišta... Sjedinili smo se sa bratskom vojskom iz Srbije

II Meni je Gospodar zapovijedio da vam najstrožije naredim:

1 Ko istakne bijelu zastavu, bilo kao pregovarač, bilo u znak predaje, da ga ljudski primite i šnjim kavaljerski postupate.

2 Kud god krenete, po selima ili varošima, da se ponašate dostojanstveno

3 Svačija imovina ima biti zaštićena tako da se nikome, kažem **nikome**, nikakva šteta ne smije činiti.“

„Ovo da se saopšti vojsci, svakom vojniku. Kažite da nam Gospodar Crne Gore poručuje – kako nije zadatak njegove vojske da se zulumi čine, već da se red vaspostavi i da se svakome, zapamtite **svakome!** osigura sloboda, čast i imanje. A ja vam sa svoje strane pripominjem: pazite da ni jedan vojnik ne nasrne na vjeru, na život poraženih, i, osobito na čast žena. To da se osigura pod **prijetnjom mušketanja**. Jesmo li se razumjeli?!“

Ovome bih još dodao i sličnu narednu Prestolonaslednika Aleksandra Karadorđevića iz Prvog svjetskog rata, u kojoj se kaže da su neprijatelji na frontu, a da su zarobljenici – sužnji, sa kojima se mora postupati **po norma-ma Međunarodnog ratnog prava**.

Takav je bio odgovor viteškoga naroda na zulume Turskih vojnika, kojima je bio izložen taj isti narod u vrijeme viševjekovnog robovanja.

Drugi blok pitanja tiče se ostvarenog jedinstva takozvane zvanične Crne Gore i njenog naroda po svim složenim pitanjima, koja je sa sobom nosio Prvi svjetski rat. Prvo ćemo konstatovati da takvo jedinstvo nije postojalo

lo u momentu kada je na Cetinje stigla vijest o Sarajevskom atentatu 28.juna 1914.godine. U ranim popodnevnim satima, toga dana, Gospodar je obaviješten o atentatu. Reagovao je veoma zabrinut: „**Ne valja. Biće, opet, rata.**“ Crna Gora je bila preiscrpljena tek završenim Balkanskim ratovima. Bio joj je potreban mir da bi zacijelila ratne rane i da bi se kako-tako oporavljala od ratnih razaranja. Vas koliki narod je imao drugu viziju. Prema pisanju ondašnje štampe – vijest o atentatu u Sarajevu, dočekana je sa velikim oduševljenjem. Narod je dobro znao da je Balkanskim ratovima stresao sa sebe, kako pjesnik kaže, „robstvo i sram“, ali da tek predstoji borba za ujedinjenje naroda, do čega će doći kroz novi napor i nove žrtve u Prvom svjetskom ratu. Tražio je oružje, koga država nije imala. A bez oružja se teško može računati na uspjeh. I u nešto bogatijoj ali isto tako iscrpeljnoj Srbiji, samo su prvopozivci mogli da računaju na upotrebljivu pušku i nešto municije. Ostali su se snalazili kako su znali.

Kada je rat počeo, mjesec dana kasnije, ponovo je ostvareno neophodno jedinstvo naroda i vladajuće elite u Crnoj Gori. O tome ubjedljivo svjedoči ondašnja štampa. I pogotovo, o tome svjedoči govor Gospodara Crne Gore, koga ćemo kratko citirati: „Ko je junak i slijedi koracima dva stara Srpska Kralja, da ginemo i krv proljevamo – za jedinstvo i slobodu zlatnu. **Mi smo htjeli mir, a nametnuli su nam rat.** Primite ga kao i uvijek, primite Srpski i junački, i blagoslov vašeg starog Kralja – pratiće vas u svim našim podvizima. Živjeli moji mili Crnogorci!“

O tome takođe svjedoči i govor legendarnog komadanta Janka Vukotića, koga smo već dijelom citirali. Na kraju da kažemo da nas na to podsjećaju i narodni pjesnik sledećim stihovima:

-Nemojte se plašiti junaci / Ako budu krvavi Badnjaci

Na početku izlaganja obećao sam da ću pokušati da otvorim neka neriješena stručna pitanja naše historiografije. To ću učiniti prostim nabranjem tih pitanja:

1. Zakulisne radnje i pritisci na Crnu Goru, da, makar, ostane neutralna u konfrontacijama uoči i tokom Prvog svjetskog rata
2. Pitanje komandovanja Crnogorskom vojskom i neke neproverene teze po tom osnovu, kao da su sudbinski uticale na ishod rata.
3. Pad Lovćenskog fronta, takoreći, bez borbe – one tradicionalne i uporne, borbe Crnogorskog oružja.
4. Kapitulacija Crne Gore 21. januara 1916. godine – prvi i jedini put u svojoj istoriji.
5. Austrougarska okupacija i teror, u kojoj je, opet ću ponoviti nezaobilazna historiografska studija dr Novice Rakočevića
6. Oslobođenje Crne Gore i obnova njene državnosti, nakon njene kapitulacije početkom 1916. godine.

7. Možda i pitanje ujedinjenja 1918.godine, premda smatram da je to pitanje naučno riješeno knjigom Akademika Dimitrija Dima Vujovića – Ujedinjenje Crne Gore i Srbije.

I da zaključim: Crna Gora je ponosna na svoj dio učešća u Prvom svjetskom ratu. Prijavljena i podnešena saopštenja potvrđuju našu osnovnu tezu da aktuelna politika (velikih – poraženih u ratu) a ne istorijska nauka – traže danas prevrednovanje davno utvrđenih i rekao bih od svih historiografija – naučno prihvaćenih ocjena o povodu, uzrocima i krivcima za Prvi svjetski rat. I to ne radi poželjne prošlosti, već radi nastojanja da se usmjeravaju istorijski procesi i budućnost naroda.

Uobičajeno je da se sa ovakvih rasprava o suptilnim historiografskim temama-uputi poruka javnosti. Ovim skupom smo pokazali da pamtimo to vrijeme, da smo ponosni na njega i na ulogu Crne Gore u njemu, i da nećemo dozvoliti da njegovi junaci padnu u zaborav. I još više od toga - jezikom nauke suprostavićemo se evidentnim pritiscima politike da se krivotvori istina o povodu, uzrocima, posledicama i krivcima za Prvi svjetski rat. Takva poruka nosi sa sobom i naš stav prema budućnosti koju želimo i kojoj stremimo. Moju besjedu ću završiti upozoravajućim riječima čuvenog filozofa Brodela: „I kada je sve izgubljeno – imamo prošlost, koju nam niko ne može uzeti!“ Odista su, vrlo bogati „ovi siromašni Crnogorci“, kakav nam je zapis ostavio i jedan od njenih brojnih i radoznalih podsjetilaca.

ПРИКАЗИ

I. Stevović, PRAEVALIS. OBRAZOVANJE KULTURNOG PROSTORA KASNOANTIČKE PROVINCIJE. PRAEVALIS. THE MAKING OF THE CULTURAL SPACE OF THE LATE ANTIQUE PERIOD, Podgorica 2014, стр. 200.

Свако ко се бави античким светом зна која ограничења постоје у интерпретацији како материјалних налаза тако и писаних извора. Професор Филозофског факултета у Београду и сарадник Историјског института Универзитета Црне Горе Иван Стевовић, ухватио се у коштац са једним од комплекснијих историографских питања нашег простора. Територија позноантичке провинције Превалис (Praevalis) налазила са на раскрсници административних, верских и лингвистичких међа западног и источног дела Царства. Ова провинција до сада није била свеобухватно обрађена у нашој историографији. Првенствени разлог је можда онај који и аутор често помиње, скроман број историјских извора. Стога Стевовић проблему приступа кроз остварења визуелног изражавања, истичући да „оно што више не постоји као *scripta* претрајало је, међутим као *imago*“.

Студија има 112 страница на српском језику, врло опсежан резиме на енглеском језику и илустрације. Основни текст је подељен на четири поглавља. Уводно поглавље Слика, простор, историја (стр. 11-49) по-

кушава да повеже разноврсно мноштво тема: преримску историју Доклеје, улогу географског окружења и стратешког положаја у историји области у којој се Доклеја налази, однос античке Доклеје и Рисна, старе и новије методолошке приступе истраживања римске Доклеје, илирски простор као зону додира различитих културних светова, степен развијености (друштвене и културне) Илира у хеленистичко доба, преримске контакте Илира са грчким светом. Стевовић пре свега анализира носиоце културних порука и слојеве синкретичког културног амбијента. Неке од судова аутор доноси „без много уздржаности“, иако је у проучавању антике уздржаност врло карактеристична у тумачењу појава за које немамо довољно извора. Управо ти јаки ставови, попут оног о јединственом епирско-македонско-илирском свету, позивају на дискусију која је пожељна у науци.

У другом делу, Пре Превалиса: слике класичног доба антике (стр. 50-71) анализира се један познати епиграфски споменик (CIL VIII 2581) из Северне Африке у коме се спомиње

божанство Медаур повезано са градом Рисинијем, а потом се чини покушај да се на основу информација са овог споменика донесу неки закључци о локалној традицији и идентитету. Материјалну компоненту етничког идентитета је тешко изоловати, али се можда може пажљиво пратити идентификацијом различитих културних маркера и њиховог значења. Требало би имати на уму да је већина области и народа античког Медитерана делила врло сличне тежње, перспективе и културне кључеве.

Трећи део насловљен Превалис: слике касноантичког доба (стр. 72-105) даје преглед археолошких остатака тог периода, оскудних историјских извора и архитектонских форми које би требало да бар делимично осветле овај замагљени историјски тренутак. Стевовић темељно представља налазе из Дукље, Дољана и мартинићке Градине, вршећи упоредну анализу са другим савременим локалитетима. Ово поглавље је веома важно и са аспекта да говори о духовним појмовима који су везани за ове просторе. Преиспитивање свих наведених налаза доводи до закључака о истинском крају античког света на овим просторима, „али до њега није дошло нити у једном тренутку, нити искључиво услед провале аварских и словенских племена почетком VII столећа.”

Последња целина, Закључак (стр. 106-112) сумира Стевовићева истраживања. Иако и сам исцрпно дискутује о археолошким остацима, верује да се одговори на многа отворена питања не налазе само у резултатима системских ископавања и позива на свеобухватан приступ у истраживању Превалиса као културног прос-

тора који је надживео Превалис као административну јединицу. Одређене културне вредности постојале су и пре Римљана и вероватно их и надживеле. Поменути различити културни доживљаји материјализовани су у богатој културној баштини овог простора која је довела до преиспитивања идентитета, коегзистенције различитих друштвених структура, културних обичаја и веровања.

За сваку похвалу је врло импресивна литература коришћена у раду (стотине библиографских јединица) која, мада није исцрпна, обухвата готово све важније публикације о овим питањима. Када су у питању антички извори, свакако би било пожељно да је употребљено издање које садржи грчки текст пошто су овде итекако битне нијансе значења изворних грчких термина. Неке грчке речи наведене у тексту су написане без акцента (на пр. *φιλοι* уместо *φίλοι* на неколико места). У фуснотама се повремено мешају фонтови и има неочекиваних прореда. Издавач, Друштво археолога Црне Горе, се упустио у храбар и изузетно значајан подухват да објави ову студију, но очигледно је да је мањак финансијских средстава утицао на коначан изглед књиге. Илустрације које би требало да буду један од главних адута ове књиге су дате у лошијој резолуцији, величини и ниједна није у колору. Студија о провинцији Превалис свакако заслужује и друго, боље опремљено издање.

Студије културних порука / културних преноса су део светске историографије већ дуже времена. Стевовићева студија о провинцији Превалис (*Praevalis*) се такође налази на граници историје уметности, археологије, друштвене историје, исто-

ријске географије и есејистике. Иако многа питања остају отворена, шира перспектива него она која је била карактеристична за раније радове свакако пружа могућности да покушамо да боље реконструишемо друштвену, културну и идеолошку динамику нашег простора.

Олга Пелцер-Вујачић

NIŠ I VIZANTIJA – Trinaesti međunarodni naučni skup Niš,
3-5. jun 2014., Zbornik radova XIII, Niš 2015, 550 str.

Početak juna 2015. godine izašao je iz štampe Zbornik radova sa trinaestog naučnog skupa „Niš i Vizantija“ sa temom „*Stefan Nemanja između istoka i zapada*“ koji se održavao od 3. do 5. juna 2014 godine u Nišu u okviru Dana sv. cara Konstantina i carice Jelene. Glavni urednik Zbornika radova je dr Miša Rakocija. U zborniku se nalazi tridesetpet referata sa skupa, kao i nekoliko kraćih prikaza i priloga. U uvodnom dijelu **dr Miša Rakocija** navodi da je simpozijum „Niš i Vizantija“ uspio da se profiliše kao jedan od eminentnih svjetskih skupova vizantologa, a grad Niš kao značajan centar vizantijske civilizacije, kulture i umjetnosti koja je čvrsto ugrađena u temelje savremene evropske civilizacije. Zahvaljujući naučnim argumentima izloženim na niškom simpozijumu, nerazumijevanje i stare zablude o Vizantiji polako odlaze u zaborav, dok su mnoga kulturna dobra trajno zaštićena između korica dvanaest tomova Zbornika radova, naglašava Rakocija, koji dalje navodi da je ove godine simpozijum „Niš i Vizantija XIII“ u znaku devedestote godišnjice od rođenja Stefana Nemanje, uz podsjećanje na njegov život i djelo koje se može opredijeliti negdje između istoka i zapada. Cijelog života Stefan Nemanja je bio razapet između istoka i zapada, od svog krštenja, preko po-

litike do umjetnosti i da Nišlije imaju posebno pravo i obavezu da čuvaju sjećanje na Stefana Nemanju. Otvarajući skup **dr Srđan Pirivatrić** ističe da je naziv ovogodišnjeg skupa „*Stefan Nemanja između istoka i zapada*“ jedan od mogućih pogleda na Stefana Nemanju kao na središnju ličnost jednog doba, gotovo čitavog stoljeća srpske i regionalne istorije, čije početne i ishodišne tačke dijele brojne, nekad i epohalne promjene. Jubilej devesto godina od Nemanjinog rođenja samo je povod za podsjećanje na značaj ove ličnosti, a razlozi za istraživačke zalete u Nemanjino doba srpske istorije leže u značaju ove prelomne epohe i ogromnoj ulozi same Nemanjine ličnosti u njoj, a s druge u činjenici da mnoga pitanja, važna za dublje razumijevanje procesa i događaja, ostaju i dalje bez sigurnijih a često i bilo kakvih odgovora, naglašava Pirivatrić. **Episkop niški Prof. dr Jovan (Purić)**, u članku „*Vladarstvo i monaštvo Stefana Nemanje – teološki aspekti simfonije države i crkve u Nemanjinoj „Hilandarskoj povelji*““, str. 25-37, ističe da je značaj ove Nemanjine povelje-darovnice (1199) ogroman u istorijsko-faktografskom, crkveno-bogoslovskom i književnom smislu i zaključuje da Svetosimeonovska recepcija vizantijske teorije i prakse simfonije Crkve i države u istoriji, na zadat-

ku ohristovljenja, hrišćanskog preobraženja svijeta u kosmičku Crkvu nije bila puko „presadivanje“ nepromjenljivog vizantijskog modela, već *stvaralačka recepcija* (svetorodna loza Nemanjića), koja je na način svoje istorijske posebnosti, dopunila izobilno bogastvo vizantijskog modela. **Dr Angeliki Papageorgiu** (Athens) u svom radu „*The earliest mention Stefan Nemanja in byzantine sources*“ (*Najraniji pomen Stefana Nemanje u vizantijskim izvorima*), str. 39-47, daje podatak da je Nikita Honijat prvi vizantijski autor koji pominje Stefana Nemanju, osnivača dinastije Nemanjića, imenom ali bez detaljnijeg uvida u vezi sa njegovim predhodnicima ili nasljednicima. Pol Magdalino i nedavno Evril Kameron identifikovali su Desu sa Stefanom Nemanjom. Pomenuta teorija, kao i teorija da je Stefan Nemanja Desin sin opovrgnuta je u ovom radu. **Dr Dragan Vojvodić** (Beograd) u članku „*Putevi i faze uobličavanja srednjovekovne ikonografije Svetog Save srpskog*“, str. 49-73, napominje da posebnu pažnju zaslužuju oštre razlike uočljive između Savinih prvih svetačkih predstava iz druge polovine XIII stoljeća i onih poznijih, nastalih tokom zrelog perioda renesanse Paleologa i kasnije, sve do XVII stoljeća. Upravo je je rasvijetljavanje i rješavanje pomenutih problema tema ovog rada. **Dr Graham Jones** (Oxford) u radu „*Seas, saints, and politics: the role of the supernatural in state building and culture-forging in the world of Stefan Nemanja*“ (*Mora, svetitelji i politika: uloga natprirodnog u stvaranju državnosti i kulture u svetu Stefana Nemanje*), str. 75-92, ispituje okolnosti u kojima je došlo do razmijene između države Stefana Nemanje i Vizantije, kao i okolnosti u Nišu u periodu njegove vladavine. **Dr Arijadna Voronova** (Mo-

skva) u tekstu „*Arhitektonske paralele u srpskim crkvama u doba Stefana Nemanje i u ruskim crkvama u doba knezova Andreja Bogoljupskog i Vseolda III*“, str. 93-110, naglašava da je u cjelini pojava monumentalnih spomenika sa sličnim crtama u Srbiji i Rusiji u XIII vijeku uključena u opšte tokove kulturnog i umjetničkog razvoja kako na Istoku, tako i na Zapadu: uspon graditeljstva je povean sa jačanjem vizantijske vlasti na Balkanu i naglim rastom mladih hrišćanskih država sa širim spoljnim vezama. **Dr Miša Rakocija** (Niš) u članku „*Motivi iz svakodnevnog života Niša na freskama starohrišćanskih grobnica – prilog proučavanju niške slikarske radionice*“, str. 111-129, zaključuje da je Naisus već od druge polovine IV vijeka ugledan provincijsku slikarski centar u kome se očuvala tradicija katakombi, i njegovala dostignuća prihvaćena u Tesaloniki i hrišćanskom istoku. **Dr Vania Popova** (Sofia) u radu „*The martyrrium under the basilica of Saint Sofia in Serdica and its pavements*“ (*Martirijum i patos iznad bazilike Svete Sofije u Serdici*), str. 131-150, opisuje martirijum koji je izgrađen u periodu od 311-313. godine. **Dr Iliana Borisova-Katsarova** (Sofia) u članku „*A newfound late roman mosaic from Serdica*“ (*Novootkriveni poznorimski mozai iz Serdike*), str. 151-160, pretpostavlja da je ovaj novootkriveni podni mozaik iz prve polovine IV vijeka i da se prvobitno nalazio u građevini rezidencijalnog karaktera koja je potom pretvorena u baziliku. **Dr Svetla Petrova** (Sofia) u članku „*The early christian basilicas in the urban planning of parthocopolic*“ (*Ranohrišćanske bazilike i njihovo mjesto u urbanom planiranju Partikopolisa*), str. 161-184, detaljno proučavajući arheologiju bazilika Partokopolisa (Bugarska)

zaključuje da osnove bazilika, kao i građevinska tehnika imaju paralele u prefekturi Istočni Ilirikum u Tesaliji, pod snažnim uticajem Carigrada kao i gradova na Istoku, poput Gerase, Efesa i dr. Bazilike u gradu, kao i sam grad, stradale su 577/578. godine tokom invazije Avara i Slovena. Partikopolis je izgubio status episkopskog sjedišta početkom VII vijeka, a potom je preobražen u manji grad koji je u srednjem vijeku povezan sa kultom Svetih Vrača, posebno kultom Svetih Kozme i Damjana. **Dr Zdravko Dimitrov** (Sofia) u članku „*Resumption of the regular archeological excavations of Ratiaria – new data, problems and prospects of the studies in early byzantine era*“ (*Nastavak redovnih arheoloških iskopavanja lokaliteta Ratiaria – novi podaci, problemi i perspektive studija ranovizantijskog perioda*), str. 185-196, bavi se arheologijom antičkog grada Ratiarie čije se ruševine nalaze u neposrednoj blizini sela Arhar u oblasti Vidina. **Dr Alen Miletić** (Hvar) u članku „*Prilozi o ranokršćanskoj ikonografiji crkve Sv. Marije unutar grada Farosa*“, str. 197-210, opisujući sačuvanu ikonografiju ranohrišćanske dvojne crkve Sv. Marije – Gospoje zaključuje da je sjedište Otočke biskupije sredinom VI vijeka (usled vizantijsko-ostrogorskih ratova) bilo unutar grada Farosa na Hvaru. **Dušan Rašković** (Kruševac) u članku „*Olovne plombe rimskog naselja Praesidium Pompei*“, str. 211-220, zaključuje da vremenski raspon za koji vezujemo nastanak plombi (II, III i IV vijek) iz zbirke Ristića, odgovara istorijskim zbivanjima u Pomoravlju tokom antičkom perioda i tokom perioda Vizantije. **Dr Snežana Filipova** (Skoplje) u članku „*The early Christian fragmented wooden relief from the Bargala near Štip*“ (*Ranohri-*

šćanski fragmenti drvenog reljefa iz Bargale kod Štipa), str. 221-236, navodi da je u prefurnijumu Velike Banje Episkopskog centra Bargale kod Štipa, uništene krajem VI vijeka, pronađeno nekoliko fragmenata drvenog reljefa sa biblijskim motivima, s kraja IV vijeka, koji pripadaju Jevrejskoj ili hrišćanskoj zajednici u gradu. **Konstantinos T. Raptis** (Thessaloniki) u svom radu „*Seeking the marketplaces of byzantine Thessalonike*“ (*Traganje za trgovačkim mestima vizantijskog Soluna*), str. 237-250, ukazuje na moguća mjesta u vizantijskom Solunu gdje su obavljane trgovačke aktivnosti. Rad takođe preispituje postojanje trgovačkih ulica u srazmjerno velikom urbanom prostoru Soluna. Istovremeno pokazuje se i mogućnost ustanovljavanja trgovačke mape grada od srednjevizantijskog perioda sve do pada pod otomansku vlast. **Dr Miodrag Marković** (Beograd) u članku „*O poreklu vojne titule svetog Dimitrija na prestonoj ikoni Markovog manastira*“, str. 251-260, zaključuje da ličnost koja je formulisala tu titulu (*veliki duks grada Soluna i Peloponeza i celog Zapada*) napisanu na ikoni (1365-1377) očito se ugledala na slavnije epohe u istoriji Vizantije, to jeste na ona vremena u kojima je njena vojska bila nepobjediva, a vojskovođe pobjedonosne. **Dr Eirini Pannou** (Athens) u svom radu „*Apocryphal genealogy in fourteenth – century Serbia*“ (*Apokrifna genealogija u Srbiji četrnaestog veka*), str. 261-270, ukazuje na ideološke obrasce i razloge iz kojih je kralj Milutin odabrao upravo Bogorodičine roditelje kao patrone hrama čiji je bio ktitor, crkve Svetih Joakima i Ane u Studenici, nakon ženidbe sa vizantijskom princezom Simonidom. Analizirane su i kompozicije posvećene Svetom Joakimu i Ani na južnom zidu crkve i za-

ključeno je da je srpski kralj prihvatio carigradski koncept vladarske ideologije. **Dr Dimitrios Liakos** (Thessaloniki) u svom radu *“Recent information about the building history in the St Pauls monastery, mt Athos the contribution of a small scale excavation”* (Nova saznanja o graditeljskim aktivnostima u manastiru Svetog Pavla na Atosu i doprinos započetih arheoloških ispitivanja), str. 271-286, ukazuje da su započeta arheološka iskopavanja donijela podatke o postojanju starije građevine konstruisane za vrijeme srpskog vladara Đurđa Brankovića oko 1440. godine, koja je bila poznata jedino iz pisanih izvora i starijih crteža. **Dr Branislav Cvetković** (Jagodina) predstavio se člankom *“Nimbi in the late byzantine art: a reassessment”* (Još jednom o nimbovima u poznavantijskoj umetnosti), str. 187-299. **Zagorka Rasolkoska – Nikolovska** (Skoplje) u svom radu *“Crkvata Sveti Georgi kaj Gornji Kozjak, Štipsko (Makedonija)”*, str. 301-314, opisuje crkvu Svetog Georgija (IX/X vijek) i freske u njoj. Riječ je o najstarijoj sačuvanoj srednjovjekovnoj crkvi u štipskom region, podignutoj na srednjem toku rijeke Bregalnice, kod nekadašnjeg sela Gornji Kozjak, u neposrednoj blizini ranohrišćanskog episkopskog centra Bargala (V-VI vijek). **Dr Rosa’Amico** (Bolonja) i **dr Sanja Pajić** (Kragujevac) u zajedničkom radu *„Freska Bogorodice sa Hristom Hraniteljem u Prizrenu i Pizanske Madone: doprinos kulturnim vezama između istoka i zapada tokom 13. veka“*, str. 315-328, ukazuju da snažno prisustvo istočnih uticaja u pizanskoj umjetnosti i društvu, zahvaljujući direktnim uticajima koji su stizali sa vizantijskog Istoka ali i sa balkanskih teritorija sa kojima je ovaj toskanski grad održavao tjesne i dobro dokumentovane kon-

takte, moglo je da bude osnova za pojavu veza sa modelima ovog porijekla na navedenim slikama na drvetu sa marijanskom ikonografijom. Iako nastale u periodu u kome su se postepeno politički i trgovački interesi Pize prenosili na Tirensko more, Pizanci su tokom 13. vijeka održavali ranije osnovane kolonije na istočnom Mediteranu, odakle su vjerovatno stigle i sugestije koje se pojavljuju na znatno oštećenoj predstavi *Bogorodice sa Hristom Hraniteljem*, naslikanoj u prizrenskoj katedrali. **Dr Andela Đ. Gavrilović** (Beograd) predstavila se člankom *„On the Parable of the rich fool and the reasons for its depiction in the exonarthex of the monastery of Sopoćani“* (O fresci Parabola o bezumnom bogatašu i razlozima njenog slikanja u spoljašnjoj priprati Sopoćana), str. 329-340. **Dr Ioannis Sisiou** (Kastoria) u članku *„Pojedinačne figure svetitelja u naosu Bogorodice u Zevgostasion, Kastorija“*, str. 341-366, ukazuje da se u naosu Bogorodice u Zevgostasion može vidjeti osim uobičajenih likova svetitelja i neke figure koje se rijetko pojavljuju, to su popularni svetitelji, čiji su kultovi njegovani, naslikani u nižoj zoni i raspoređeni na mjestima koja su diktirali posebni razlozi proistekli iz zahtjeva ktitora. **Marina Odak Mihailović** u članku *„Na podobije svetom Dimitriju: predstava vladara sa mačem na novcu kralja i cara Dušana“*, str. 367-379, daje ikonografiju novca srednjovjekovne Srbije. **Dr Jeanne Devoge** (Paris) u svom radu *“Rompre la tradition iconographique? La position du Parisinus Graecus 135 (Bibliothèque Nationale de France) au sein de l’évolution de l’iconographie des livres de Job illustrés byzantins”* (Prekid ikoniografske tradicije? Mesto Parisinus graecus 135 (Francuska Nacionalna Biblioteka) u

razvoju vizantijske knjižne iluminacije knjiga Jova), str. 381-390, piše o rukopisu *Parisinus graecus 135* (1361-1362) koji se pripisuje Manojlu Cikandilesu. **Jasmina S. Ćirić** (Beograd) u svom radu "*Trough the labyrinth: The representation of the maze in Resava monastery. Patristic sources and Constantinopolitan influences*" (*Kroz lavirint: predstava zamršenog prolaza u manastiru Resava. Patristički izvori i carigradski uticaji*), str. 391-400, piše o portalima crkava Moravske Srbije (Resava). **Dr Cornel Tatai-Balta** i **Anca Elisabeta Tatay** (Alba Iulia) u članku "*Representation of the Sunday of all saints in the Romanian icons on wood, book xylographs and icons on glass (16-19 centuries)*" (*Predstave Nedelje svih svetih na rumunskim ikonama slikanim na drvetu i na staklu i knjižnim drvorezima (od 16. do 19. veka)*), str. 401-412, pišu o likovnim prikazima Nedelje svih svetih u rumunskom slikarstvu. **Sašo Cvetkovski** u člansku "*Vita Constantini u živopisu braće Konstantina i Atanasa Zografa iz Korče*", str. 413-424, piše o braći Zograf koji su bili jedina zografska skupina koja je slikala žitijni ciklus cara Konstantina tokom XVIII vijeka. **Dr Smiljka Gabelić** (Beograd) predstavila se člankom "*Ikonostasni krst iz crkve Sv. Nikole u Čelopeku*", str. 425-436. **Dr Ljiljana Ševo** (Banja Luka) napisala je rad "*Pravoslavna crkva u Travniku i njen ikonostas*", str. 437-452. **Dr Szilvester Terdik** predstavio se člankom "*Icons of the iconostasis of the former greek catholic church of Nagyvarad/Oradea*" (*O ikonama ikonostasa nekadašnjeg unijat-skog hrama u Velikom Varadinu*), str.

453-464. **Dr Xenia Golub** (Budapest) predstavila se člankom "*Stare crkvenoslovenske knjige u kulturnom nasleđu unijata (grkokatolika) u Mađarskoj*", str. 465-476. **Miguel P. Sancho Gomez** (Murcia) u svom radu "*Constantine, Constans and comes rei militaris (306-350)*" (*Konstantin, Konstans i comes rei militaris 306-350*), str. 477-487, piše o vojnoj organizaciji Rimskog carstva u prvoj polovini IV vijeka. **Dr Ante Škegro** (Zagreb) u članku "*One franciscan and his epitaph*" (*Jedan fratar i njegov natpis*), str. 489-505, piše o fratra Anđelu Zvizdoviću (o. 1420-1498) koji je bio poglavar Bosanske franjevačke kustodije u vrijeme kada je osmanski sultan Mehmed II el Fatih osvajao Kraljevstvo Bosne i Huma. **Dr Ana Rašković** (Beograd) se predstavila radom "*Tropar Svetom Simeonu Mirotočivom iz Neumskog stihirara Kir-bel 586/843 u kontekstu novootkrivenih ruskih rukopisa XV-XVII veka*", str. 507-522. **Jerej Aleksandar Stamenković** (Niš) predstavio se radom "*Učešće laika u izboru klirika u vizantijskom carstvu od IV-VIII veka*", str. 523-534.

U Zborniku se nalaze prikazi dr Jasmine S. Ćirić za knjigu Miša Rakocija, *Manastiri i crkve južne i istočne Srbije*, Niš 2013, kao i prikaz 35. Simpozijuma vizantijske i postvizantijske umjetnosti i arheologije, april 2015, Atina. Tu su i nekrolozi arheologu Sonji Draževoj (1954-2013, Bugarska) i istoričaru umjetnosti prof. dr Miodragu Jovanoviću (1923-2013). Zbornik je obima 550 strana, tehnički dobro opremljen sa velikim brojem crno bijelih ilustracija (fotografija, tabela, skica, grafika, karata).

Mr Vasilj Jovović

Marijan Premović, ŽUPA BUDIMLJA U SREDNJEM VIJEKU,
Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, 2012.

Zadovoljstvo je predstaviti jedno izuzetno djelo, mladog i već afirmisanog naučnog radnika – Doc. dr Marijana Premovića. Istorijski esnaf i naučna zajednica Crne Gore je dugo čekala na izgrađivanje i naučno sazrijevanje jednog doktora istorije srednjeg vijeka. Predstavlja najmlađeg doktora istorijskih nauka u Crnoj Gori, jer je u 30-toj godini doktorirao na katedri za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu u julu 2013. godine. Kod mentora prof. dr Andrije Veselinovića i članova komisije: prof. dr Siniše Mišića i prof. dr Srđana Rudića.

Dr Marijan Premović, doktoriranjem na prestižnoj katedri za istoriju Univerziteta u Beogradu i svojim brojnim naučnim radovima u domaćim i međunarodnim časopisima na SSCI listama, stasava u vrsnog istoričara i istraživača. Angažovan je na katedri za istoriju Filozofskog fakulteta u Nikšiću gde izvodi nastavu na četiri predmeta: Istorija Balkana u Srednjem vijeku I-II, Opšta istorija Srednjeg vijeka I-II.

Ova knjiga predstavlja plod naučno-istraživačkog rada i dopunjen tekst magistarske teze, odbranjene pred komisijom: akademik Rade Mihaljčić, prof. dr Andrija Veselinović, prof. dr Nenad Lemajić

Srednjovjekovna istorija ovih prostora, nedovoljno je istražena naučna

oblast. Neophodno poznavanje, u prvom redu latinskog i staroslovenskog jezika, uz dobru potkovanost istorijskim procesa toga perioda – predstavljaju hendikep za ozbiljniji naučni prilaz. Dosadašnja saznanja o srednjovjekovnoj župi Budimlja su u najvećoj mjeri bila oskudna i površna, te se zaključilo da je naučno opravdano, da ova tema bude obrađena u okviru posebne naučne studije. Srednjovjekovna župa Budimlja je predstavljala jednu od najvažnijih župa na cijelom prostoru Polimlja.

Na osnovu Skadarskog deftera iz 1485. saznajemo da je Budimlja imala 29 sela, od Zaostra i Babina na sjeveru – do Trepče, Šekulara i Gornje Ržanice na jugu. Mnoga sela sačuvala su i do danas svoje nazive, a ostala nepoznata, su ovim istraživanjem ubicirana i upoređena sa savremenim stanjem – čime su unaprijeđena mnoga dosadašnja saznanja, što je još jedan od doprinosa ove knjige. Autor je uspio, da u stilu tradicionalne historiografske škole, metodološki i heuristički, naučno sistematizuje i definiše ovu temu: geografski položaj i prirodne odlike, granice, naselja, političke i privredne odlike, tekovine kulturne baštine župe Budimlja. Proučavajući određene probleme i teme, dr Premović u knjizi iznosi brojne dokaze i izvodi zaključke o najvažnijim pitanjima predmeta svo-

je naučne opservacije. Dr Marijan Premović je znalački i naučno koristio podatke hrisovulja, turskih deftera, brojne do sada neobjavljivane izvore, savjesno istražujući po brojnim arhivima, naročito u Dubrovniku, serije arhivskih knjiga Dubrovačkog arhiva.

Na 195 stranica ove vrijedne knjige prikazane su političke prilike, ranija prošlost Polimlja, župa Budimlja pod upravom Nemanjića, Altomanovića, Hrebeljanovića, Brankovića. Pad ovih prostora pod Osmanlije 1455. godine. Pod Osmanlijama Budimlja ostaje u domenu carskog hasa. Autor, dr Premović nam odslikava privredne prilike u Srednjem vijeku na prostoru Polimlja: zemljoradnju, stočarstvo, trgovinu i trgovačke puteve, rudarstvo. Autor apostrofira uzgajanje industrijske biljke lan, dok je pčelarstvo bilo u usponu na ovom prostoru. Preko Budimljanske župe su išli važni karavanski putevi i trgovina sa Dubrovnikom. U poglavlju koji govori o ostacima materijalne kulture, dr Premović opisuje: Bihor grad, Šudikovski kamen, Jerinjin grad, Gradac, Zlatni zapon. U poglavlju koje govori o manasti-

rima i crkvama ovoga prostora, opisani su: Budimljanska episkopija i episkopi, Đurđevi stupovi, manastir Šudikova, manastir Uroševica, Kaludra-Ćelije, Budimlja i Namastir.

Tekst knjige je oplemenjen brojnim istorijskim kartama prof. dr Gordane Tomović, odličnim fotografijama Zorana Riba Raičevića, obogaćen tabelama, spiskovima, priložima, kao i registrom geografskih pojmova i registrom ličnih imena. O ozbiljnom i savjesnom naučnom pristupu dr Marijana Premovića, u prilog više i za pohvalu ide i činjenica o preko 500 fusnota. Pozitivne i pohvalne recenzije za ovu knjigu potpisuju čak tri redovna profesora sa tri različita univerziteta: prof. dr Andrija Veselinović (Filozofski fakultet Beograd); prof. dr Božidar Šekularac (Filozofski fakultet Nikšić); prof. dr Milovan Obradović (Filozofski fakultet Priština). Stoga, ovo izuzetno djelo, preporučujem javnosti, sa željom da nam autor, u svojim budućim naučnim istraživanjima i radovima predstavi djela sličnoga nivoa i kvaliteta u skladu sa svojim neospornim talentom i naučnim senzibilitetom.

Dr Radenko Šćekić

БИОБИБЛИОГРАФИЈА АКАДЕМИКА МИОМИРА ДАШИЋА
– друго допуњено издање, саставио Добрило Аранитовић,
Подгорица, 2015, стр. 270.

Изашло је у издању подгоричког ЦИД-а друго допуњено издање „Библиографије академика Миомира Дашића“ које је саставио и припремио за штампу Добрило Аранитовић, аутор цијелог низа библиографија бројних угледних аутора. Уредник издања је Драган К. Вукчевић, рецензенти су научни ауторитети академици Владо Стругар, Ненад Вуковић и проф. др Мато Пижурица.

Дјело које под овим насловом Добрило Аранитовић нуди читаоцу, представља прије свега свједочанство о Миомиру Дашићу као научнику и истраживачу племенске историје Васојевића, али и Црне Горе уопште. Дашић је истински прегалац чији се дјелотворни дух није мирио с интелектуалном пасивношћу. Оставио је неизбрисив траг иза себе, књиге и радове не само као дуг свом завичају, већ дјело намијењено покољењима, а драгоцјено нарочито будућим истраживачима. Јер он је за своја проучавања користио податке првог реда и факте од несумњиве вриједности, што га је довело до сасвим нових резултата и погледа.

Из Дашићеве библиографије видимо да се посебно залагао за проучавање сјеверног дијела Црне Горе.

Ради се, заправо, о великом простору у оквиру данашње Црне Горе који је, по његовом мишљењу био недовољно истражен, због чега се није могла стећи потпуна представа о значају овог простора у стварању црногорске државе до 1912. године. Како се види из ове научне библиографије, посебан значај за историографију имају резултати које је Дашић постигао у изучавању историје Црне Горе у 19. вијеку. Циљ му је био да објасни како је током деценија ослободилачке борбе конституисан њен државни простор. Проучавајући 19. вијек црногорске историје, Дашић је унио значајну методолошку новину у историографију Црне Горе. Стварање државе и ширење њених граница не посматра кроз призму Старе Црне Горе, већ тај процес методолошки помјера на проучавање простора изван њених граница, на Васојевиће и околна племена.

Библиографија радова академика Миомира Дашића до сада је објављивана у два наврата. Први пут у часопису Мостови (Пљевља, 1989, стр. 71-118, штампана и као посебан отисак) поводом 35-годишњице научног рада, други пут као Био-библиографија академика Миомира Дашића у издању Центра за издавачку дјелатност (ЦИД,

Подгорица, 2007). Књига о којој је ријеч представља друго допуњено издање претходно поменуте Био-библиографије и њом је комплетиран попис највећег броја његових објављених прилога и радова о њему током шест деценија научног рада. Треба ипак напоменути да је изван овог пописа остао знатај број његових рецензија о рукописима многих аутора, као и реферати за избор кандидата у научно-наставна звања на Универзитету Црне Горе или Црногорске академије наука и умјетности, затим мноштво одредница објављених у Српској енциклопедији и одредница рађених за Црногорску енциклопедију које се чувају у Архиву Црногорске академије наука и умјетности. Њихов попис је изостао усљед тешкоћа у њиховом проналажењу, комплетирању, класификацији и опису, али остаје задатак будућих библиографа да трагају за њима јер они такође чине дио његовог креативног рада. Као што видимо Аранитовић је након библиографије академика Дашића која је штампана као посебно издање 2007. године, наставио да га даље деценију прати, а пратиће га и даље.

Библиографија је, наравно, главни дио књиге. Састављена је савршено. Прво њено поглавље су Посебна издања, према редоследу излажења, друго Студије, расправе, чланци, прикази, интервјуи и изјаве у периодичним публикацијама, зборницима радова и монографским публикацијама, треће Уређивачки рад, приређивачки послови и четврто Литература о академику Миомиру Дашићу. Библиографија радова академика Миомира Дашића дјелује импозантно и по свом обиму и по разноврсности. Броји 928 библиографских јединица. Аутор је је-

данаест монографских публикација. Радови из другог поглавља броје око 750 јединица. Радове је објављивао у преко 60 часописа, новина и ревија у југословенским земљама, а поједини научни радови су му публиковани у Пољској, Холандији, Русији, Украјини, Турској, Чехословачкој. Уредник је преко 20 посебних издања и зборника радова.

Из ове књиге видимо да је академик Дашић привлачио и да још увијек привлачи пажњу многих истраживача, чије критике нам аргументовано и зналачки говоре да дјело академика Дашића има трајну вриједност. О дјелу академика Миомира Дашића написано је преко 150 студија, чланака, приказа и других прилога међу којима треба посебно издвојити неколико засебних издања објављених у Подгорици 2008, Бијелом Пољу 2010. и Беранама 2014. године. О његовим радовима су изрицали вриједносне судове угледни и компетентни историчари, филозофи, етнологзи, књижевни критичари и публицисти.

Миомир Дашић је један од најистакнутијих црногорских историчара који је дао огроман допринос развоју модерне науке. Његове написане странице донијеле су право богатство чињеница, оригиналних погледа, вјештих упоређења, убједљивих закључака. Дашић је радан и плодан писац који је на више хиљада страница обрађивао политичку, привредну, правну и културну историју знатног дијела данашње Црне Горе. Он је упоран истраживач наше прошлости, зборник досљедног и бескомпромисног трагања за истином, који је уједно успјешно пратио развој историографије код нас и у иностранству, интензивно пратио издавачку продук-

цију, писао критике и осврте, подстицао младе научне кадрове. Његове монографије о Васојевићима, Шекулару и Ровцима представљају капитална дјела црногорске историографије. Зато је природно да обиман и тематски разноврстан научни опус односно стваралаштво истакнутог научника и рекао бих истинског историчара прати богата библиографија. Књига коју је приредио Добрило Аранитовић је и свједочанство активности једног члана Црногорске академије наука и умјетности. Она је заправо јединствен био-библиографски запис о Дашићевом животу и стваралаштву.

Први дио списка је биографија Миомира Дашића. Добрило Аранитовић излаже занимљив и надасве поучан животопис, избјегавајући при томе ризик прејаких и патетичних пригодних ријечи. У његову биографију вјешто је аутор уградио дубоку породичну традицију и историју његових Роваца и племена Шекулара, одрастање, школовање. То је биографија професора Више гимназије у Берама – од 1954. до 1962. године, а од 1962. до 1972. године и њеног директора. Десетогодишњи период руковођења овом гласовитом гимназијом оцијењен је као најзначајнији у њеној богатој историји. Док је био директор биран је за посланика Скупштине Социјалистичке Републике Црне Горе (1963-1967) и члана Републичке конференције Социјалистичког савеза радног народа Црне Горе, а касније у два мандата и Савезне конференције. Крајем 1972. године прелази у Подгорицу, гдје је до 1978. године руководио Сектором за међународну културно-просвјетну и научну сарадњу у Републичком заводу за међународну сарадњу. Истовремено по позиву би-

ран је у звање професора више школе на Педагошкој академији у Никшићу. Активно је учествовао на припреми отварања факултетских студија историје на новоформираном Филозофском (Наставничком) факултету у Никшићу на коме је биран за ванредног (1981) и редовног професоре Универзитета Црне Горе (1985). Обављао је дужност председника Вијећа одсека за историју и географију на Филозофском факултету и предавао предмете Увод у историјску науку са основама помоћних историјских наука и Историја југословенских народа у новом вијеку. Био је и председник Удружења универзитетских наставника и других научних радника Црне Горе (1982-1989) и члан Председништва Савеза универзитетских наставника и других научних радника СФРЈ. Од 1974. до 1979. године био је председник Друштва историчара Црне Горе, а од 1979. до 1985. члан Председништва Савеза историчара Југославије. Од 1985. до 1989. године био је председник Савеза историчара СФР Југославије, а функцију председника Савеза историчара Савезне Републике Југославије обављао је од 1994. до 1999. године. Миомир Дашић је изабран за дописног (1991) и редовног (1997) члана Црногорске академије наука и умјетности. Од 1992. до 1996. године био је секретар Одјељења друштвених наука ЦАНУ а потом (1997-2001) њен потпредседник. За научни рад и постигнуте резултате академику Дашићу је одала признање и Руска академија природних и друштвених наука избором за њеног иностраног члана 1998. године. Обављао је и бројне друге функције, а за постигнуте научно-просвјетне и културне резултате добитник је више признања, одлико-

вања и награда, међу којима и Награде 21. јул, Награде 17. јул, Награде 30. септембар.

Омиљен као личност и високо уважаван као историчар плијенио је својом културом. Чак и у текстовима полемичке интонације академик Дашић је демонстрирао особену културу духа, личну културу и етику мјере. Дух толеранције, уз сучељавање

аргумената, зрачи из његових полемика.

Завршићемо са ријечима академика Влада Стругара: Добрило Араниновић је изврсном прегледношћу саопштио биографске појединости и доследно осмотрио главне научне радове Дашићеве, али и приказе о књигама Миомира Дашића, које су написали универзитетски професори историје.

Др Жарко Лековић

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ:

Nemanja VUJČIĆ, <i>Kasandrova ilirska politika</i>	7
Snežana FERJANČIĆ, <i>Some notes on the fragment CIL XVI 19 from Stara Palanka</i>	21
Ђорђе БУБАЉО, <i>Неколико докумената о зетском војводи Стефаници Црнојевићу</i>	27
Saša BRAJOVIĆ, <i>Njegoš, Bajron i bajronizacija Italije</i>	47
Ю.П. АНШАКОВ, <i>Князь Данило – самовластний правитель Черногории</i>	61
Žarko LEKOVIĆ, <i>Piva i Drobnjak u borbama za oslobođenje 1861-1878</i>	97
Radenko ŠČEKIĆ, <i>U fokusu istorije i geopolitike Poluostrvo Krim (1774-2014)</i>	117
Željko RUTOVIĆ, <i>Istorijat razvoja štampe i medijske politike u Crnoj Gori</i>	135
Marija CRNIĆ PEJOVIĆ, <i>Prvi objavljeni školski izvještaji u sjeverozapadnoj Boki Kotorskoj</i>	147
Pavle KONDIĆ, <i>Dobrotvorna delatnost mitropolita Mitrofana Bana i sveštenstva u Crnoj Gori tokom Prvog svetskog rata</i>	161
Dušan VOJKOVIĆ, <i>Crna Gora u nacionalnoj politici i organizacionoj strukturi Komunističke partije Jugoslavije 1929–1941</i>	195
Наташа МИЛИЋЕВИЋ, <i>„Господ-ин, грађанин, друг, поданик“: друштвене промене и језик у Србији 1944-1950</i>	217

OSVRTI

Akademik Zoran LAKIĆ, <i>Politika a ne nauka traže reviziju ocjena o prvom svjetskom ratu</i>	233
---	-----

PRIKAZI

Olga Pelcer VUJAČIĆ, <i>prof. dr Ivan Stevović, Praevalis. Obrazovanje kulturnog prostora kasnoantičke provincije, Društvo arheologa Crne Gore, Podgorica 2014.</i>	239
---	-----

Vasilj JOVOVIĆ, <i>Niš i Vizantija – trinaesti međunarodni naučni skup Niš, 3-5. jun 2014., Zbornik radova XIII, Niš 2015, 550 str</i>	243
Radenko ŠČEKIĆ, <i>dr Marijan Premović, Župa Budimlja u srednjem vijeku, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje 2012</i>	249
Жарко ЛЕКОВИЋ: <i>Биобиблиографија академика Миомира Дашића – друго допуњено издање, саставио Добрило Аранитовић, Подгорица, 2015, стр. 270</i>	251

CONTENTS

ARTICLES

Nemanja VUJICIC, <i>Kasandro's Illyrian Policy</i>	7
Snezana FERJANCIC, <i>Some Notes on the Fragment CIL XVI 19 from Stara Palanka</i>	21
Djordje BUBALO, <i>A few documents about Stefanica Crnojević, the duke of Zeta</i>	27
Sasa BRAJOVIC, <i>Njegos, Byron and Byronization of Italy</i>	47
J. P. ANSAKOV, <i>Prince Danilo – Supreme Ruler of Montenegro</i>	61
Zarko LEKOVIC, <i>Piva and Drobnjak in the Battles for the Liberation: 1861-1878.</i>	97
Radenko SCEKIC, <i>In the Spotlight of History and Geopolitics: Crimean Peninsula (1774-2014)</i>	117
Zeljko RUTOVIC, <i>History and Development of Press and Media Policies in Montenegro</i>	135
Marija CRNIC PEJOVIC, <i>First Published School Report in the Northwest of Bay of Kotor</i>	147
Pavle KONDIC, <i>Charity Activities of the Metropolitan Mitrofan Ban and Clergy in Montenegro during the First World War</i>	161
Dusan BOJKOVIC, <i>Place of Montenegro in National Politics and Organizational Structure of the Communist Party of Yugoslavia 1929-1941</i>	195
Milicevic NATASA, <i>“Gentleman, Comrade, Citizen, Subject”: Social Changes and Language in Serbia 1944-1950</i>	217

NOTES

Academician Zoran LAKIC, <i>Not Science but Politics Seeks for a Revision of Evaluations of the First World War</i>	233
---	-----

REVIEWS

Olga Pelcer VUJACIC, <i>professor Ivan Stevovic, PhD, Praevalis. Creating Cultural Space of Late Antiquity Province, Montenegrin Association of Archaeologists, Podgorica 2014</i>	239
--	-----

Vasilj JOVOVIC, <i>Nis and Byzantium – the 13th International Conference, Nis 3-5 June 2014, Proceedings No. 13, Nis 2015, p. 550</i>	243
Radenko SCEKIC, Marjan PREMOVIC, PhD, <i>Budimlje District in the Middle Ages, State Archives of Montenegro, Cetinje 2012</i>	249
Zarko LEKOVIC, <i>Bibliography of Academician Miomir Dasic – second, revised edition prepared by Dobrilo Aranitovic, Podgorica, 2015, p.270</i>	251

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историчком институту Црне Горе, са назнаком „за *Историчке записе*“, или послати поштом на адресу:

Исторички институт Црне Горе
Булевар Революције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланка за *Историчке записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

И С Т О Р И Ј С К И З А П И С И

Година LXXXVIII

Бр. 1-2/2015.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача

Др Момчило Д. Пејовић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

ИК Глигорије Дијак

Садржај превели

EDUCO CENTAR, енглески (www.educocentar.com)

Тираж:

200

Штампа

Artgrafika

СIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Момчило Д. Пејовић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807